

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 2(15)/2020

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2020

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski), Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski), Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze), Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Jozef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo), Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt), Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie), Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki), Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie), Henrietta NAGY (Tomori Pál College), Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Jurij PACZKOWSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki)

REDAKTORZY TEMATYCZNI:

Krzysztof BOCHENEK (filozofia), Tomasz BOCHNAK (archeologia), Andrzej BONUSIAK (historia), Edyta CZOP (historia), Witold JEDYNAK (praca socjalna), Hubert KOTARSKI (socjologia), Beata LORENS (historia), Paweł Sierżęga (historia), Katarzyna TRYBAŁA-ZAWIŚLAK (archeologia), Krzysztof ŻARNA (nauki o polityce)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2020

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersytetu Rzeszowskiego
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 10,15, ark. druk. 10,125, zlec. red.39/2020
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

- MAŁGORZATA SKOTNICKA-PALKA, MAREK BIAŁOKUR
Why do we reject the wisdom from the past? Reflections on the practical dimension of values in historical education 5
- KAZIMIERZ MACIĄG
W kręgu problematyki pamiętników z podróży po Europie Franciszka Salezego Gawrońskiego 25
- AGNIESZKA KAWALEC
„Romantyczne” podróże Augusta Bielowskiego 38
- JOLANTA KOLBUSZEWSKA
Academic emancipation of women. Scholarly careers of Polish female historians (nineteenth and twentieth century) – case study 56
- KRZYSZTOF MROCZKOWSKI
Ostatni krzyżowcy – brytyjskie działania militarne w sandzaku Jerozolimy w 1917 r. i ich wybrane aspekty propagandowe 70
- RAFAŁ ROGUSKI
Bezpieczeństwo mieszkańców Galicji Wschodniej w latach 1918–1921 91
- BOHDAN HUD, OLEG MURAVSKIY
Charakter polityki agrarnej rządów polskich we wschodnich oraz południowo-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej 113
- TOMASZ BROWAREK
Klauzule o ochronie mniejszości narodowych w Polsce w traktatach dobrosąsiedzkich po 1989 roku 129
- ### ARTYKUŁ RECENZYJNY
- MACIEJ FRANZ
Nawet małe książki potrafią wywołać ogromne zamieszanie. Recenzja książki Jana Tomasza Grossa, *Opowieści kresowe 1939–1942. Żydzi i Sowieci*, Wydawnictwo Austeria, Kraków – Budapeszt – Syrakuzy 2019, ss. 89 145

Małgorzata Skotnicka-Palka¹
Marek Białokur²

Why do we reject the wisdom from the past? Reflections on the practical dimension of values in historical education

Abstract

In times of rapid changes and large amounts of information, a lot of people, especially the young, attach no importance to the past. This is despite the fact that historical education develops intellectually and spiritually, building the identity of the individual and the nation and helps to understand problems of the present. Historical education is the totality of the various elements of education and knowledge which is connected with the transfer of achievements of our ancestors and the evolution of attitudes. In historical education these values occupy an important place. History allows us to understand the behaviour of other people, their emotions and needs. It is very important in history to respect norms and principles of tolerance and democracy. The values of historical education build the authority of and respect for rulers, reinforce a sense of connectedness with one's homeland, the place of birth and residence. Historical education teaches young people values such as responsibility for their actions, it mobilizes them to work for their environment and creates the need for role models and figures of authority figures. We should remember that the education of young people in history classes helps them function in the modern times and surrounding reality. A history teacher should implement the students to participate in the modern world by showing and shaping the educational values of well thought-out and accurately matched examples from the past to the age of the students. These issues, based on the statements of valued researchers, are addressed in the presented article.

Key words: society, values, attitudes, historical education

---

¹ Dr Małgorzata Skotnicka-Palka, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, e-mail: malgorzata.skotnicka-palka@uwr.edu.pl, nr ORCID 0000-0002-1284-7028.

² Dr hab. prof. UO Marek Białokur, Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, ul. Strzelców Bytomskich 2, 45-084 Opole, e-mail: mbialokur@uni.opole.pl, nr ORCID: 0000-0002-8475-033X.

Introduction

The eminent French historian, co-founder of the *Annales* school, Marc Bloch, wrote in *The Historian's Craft* that "Misunderstanding of the present is the inevitable consequence of ignorance of the past" (Bloch 1953: 43). At the same time, when the first edition of Bloch's book appeared, in 1940, when Luftwaffe airplanes bombed London and other English cities, there was a debate over the need to reduce the English budget, and most ministers almost without discussion wanted to limit spending on culture and education to help war production, British Prime Minister Winston Churchill allegedly questioned "Then what would we be fighting for?". Also words of the Mexican historian Carlos Pereyra come from the first half of the last century. When he was asked "Why do we need history?" – he answered without hesitation - "Whoever does not refer to historical knowledge can't answer any questions about the present day". We referred to these statements, agreeing, among others with the theses of Piotr Majewski's lecture from 2016, in order to once again try to draw attention to the role and importance of historical education in its broadest possible perspective. And we do this because we are sad to state that these universal statements, which the vast majority of historians agree with, are unfortunately less and less accepted by the opinion of modern societies. This applies to both European nations that are closest to us, and societies on other continents. Unfortunately for those people, learning about the past, at the stage of school history education, is an impractical occupation. As a result young people especially are not very eager to learn history at school and rarely choose it as a field of study.

The problem raised does not give peace to historians. And it is hard to be surprised. But at the same time, the opinions they draw, in terms of the causes of the phenomenon and its possible consequences, are no longer the same. We will present two of these opinions here. The first of these are the observations and opinions about the British historical education model in the book by Niall Ferguson *Civilization. The West and the rest*. Ferguson, an author known in Poland thanks to the best-seller book *The Ascent of Money* published in 2010, began his lecture in *Civilization*, probably not by accident, with the statement that today people pay too little attention to the dead and make a false choice of the future by rejecting the past (Fergusson 2011: XVIII–XIX).

The professor of political and economic history at the University of Oxford, Harvard and New York also stated that "For roughly thirty years, young people at Western schools and universities have been given

the idea of a liberal education, without the substance of historical knowledge. They have been taught isolated ‘modules’, not narratives, much less chronologies. They have been trained in the formulaic analysis of document excerpts, not in the key skill of reading widely and fast. They have been encouraged to feel empathy with imagined Roman centurions or Holocaust victims, not to write essays about why and how their predicaments arose” (Fergusson 2011: XIX). Later in the text Ferguson draws attention to one more serious problem when he writes that: “Thanks to an educationalists’ fad that elevated ‘historical skills’ above knowledge in the name of ‘New History’ – combined with the unintended consequences of the curriculum-reform process – too many British schoolchildren leave secondary school knowing only unconnected fragments of Western history: Henry VIII and Hitler, with a small dose of Martin Luther King, Jr.” (Fergusson 2011: XVIII). The argument which he invokes is the statement that: “There are multiple interpretations of history, to be sure, none definitive – but there is only one past. And although the past is over, for two reasons it is indispensable to our understanding of what we experience today and what lies ahead of us tomorrow and thereafter. First, the current world population makes up approximately 7 per cent of all the human beings who have ever lived. The dead outnumber the living, in other words, fourteen to one, and we ignore the accumulated experience of such a huge majority of mankind at our peril. Second, the past is really our only reliable source of knowledge about the fleeting present and to the multiple futures that lie before us, *only one* of which will actually happen” (Fergusson 2011: XVIII–XIX). All this is based on the observation of the model of education of young Britons. Not only from the perspective of the scientist, but also the father of four school-age children. Ferguson's opinion is naturally only one of many voices that come to Poland from the West about the condition of modern historical education. But this voice is important and opinion-forming. Will it turn out to be real? Time will tell.

Ferguson's remarks, although important, are not revealing. It is enough to quote, and this is the second of the announced opinions, the words of the Polish historian Janusz Tazbir who at the end of the first decade of the 21st century publicly asked the question: Will history be needed by his fellow citizens in this century, when in Western Europe, to which Poland is becoming so similar, the interest in old centuries is decreasing (Tazbir 2007: 85). Unlike Ferguson, however, Tazbir suggested that one should not be too afraid of declining interest in history, because, as he emphasized, experience “(...) seems to indicate that the happier nation is, the less it looks back to the past” (Tazbir 2007: 1). The difference in the assessment of the described phenomenon, as you can see, was very clear.

Values in teaching history

For many years in the didactics of history a number of the goals of teaching this subject have stood out: cognitive, educative, ideological, philosophical and propaganda-political as well as ideological-educational, sometimes also referred to as social. The task of the latter in historical education is to specify the intended changes in the system of values and attitudes of students. We encounter them every time when we refer to universally accepted values, such as humanism, tolerance or democracy (Bieniek 2009: 13). This is because man as a human being is not subject only to natural and social laws, but also to the laws of values.

At this point, it is essential to point to the culturalist theoretical perspective of the Polish researcher and professor Stanisław Pietraszko, the founder of the first academic field of cultural studies at the University of Wrocław in 1972, for which the sphere of values was crucial in developing his own theory of culture.

The theory of culture of Professor Pietraszko captured the research subject as a relatively autonomous sphere of human life - no longer as a state of consciousness, a psychic sphere or belonging to social life. It has become reality in behaviors and products, it manifests in ideas and thoughts. "Its ontic status is not physical or material, not mental, but relational and structural" (Pietraszko 1992: 5). And most importantly, culture in this approach was to be a way of life for people which relies on the relationship of this life to values. Importantly, his theory was axiological in a descriptive, not a normative sense.

Admittedly, this cultural theory was subjected by the author himself to subsequent criticism, and in Wrocław academic cultural studies it was basically abandoned, but still, as Barbara Fotyga points out - as long as it is used and verifiable in empirical research - it is not only a perfect and valuable source of inspiration, but also indicates a strong relationship that takes place between meaning and value (Fatyga 2017: 31). These theories not only distinguished cultural studies from the other humanities, pointing to the relative autonomy of the sphere of culture, but also established the theory of culture in the world of values.

Unfortunately, the issue of values in historical education is not particularly popular with historians, methodologists, didactics and history teachers themselves (Maternicki, Majorek, Suchoński 1994: 137; Rulka 2004: 413). This situation seems so strange and incomprehensible that in the didactics of history shaping the system of students' values with the help of historical knowledge was and is appreciated, and the object of historical investigation itself is filled with values (Kula 1958: 146;

Zielecki 2007: 143). In short, one cannot understand past generations – social groups, national groups and individuals – without asking questions and seeking answers about their value systems. Seeking effective tools to get to know, describe and translate into historical school education, historians are particularly keen to use the sociological concept of values, mainly because it strongly emphasizes the historical volatility of social values (Maternicki, Majorek, Suchoński 1994: 137). Also the very term “value”, having no single, strictly defined meaning and being variously understood, causes many problems to historians and educators. Sociology turns out to be helpful with the definition proposed by Jan Szczepański, in which we read that we should name “a value”: “any material object, idea or institution, real or imagined object, in relation to which individuals or collectives take an attitude of respect, ascribe an important role in life, and feel a strive to achieve it like compulsion. Values are those objects that provide individuals and groups with a mental balance, give satisfaction, striving for them or achieving them, give people a sense of well-fulfilled duty or which are necessary to maintain the inner cohesion of the group, its strength and importance among other groups” (Szczepański 1963: 54; Jałowiecki 1976: 213). Janusz Rulka described the value as a trait or set of features appropriate to a person or thing, constituting its qualities that are valuable to people. He also stressed that the concept of values is characterized by ambiguity, and in Polish conditions, universal values come from Judaeo-Christian sources (Decalogue) and Mediterranean culture – Greek and Roman. From the first we owe the introduction and dissemination of such basic values as – truth, goodness and beauty (Rulka 1999: 412).

The “truth” mentioned among the primal values is an extremely important element in the educational process. Education in the truth is of particular importance, but at the same time difficult because of the possible manipulation of the past in the course of historical education (Wojdon 2018: 5). That is why it is essential that the teacher brings the student to the truth, helping them to discover it and to be guided by the truth in everyday life. Historians and history educators during the inter-war period spoke about the issues of respecting historical truth in historical education. For example, Wanda Moszczeńska emphasized that “scientific truth and its inviolability are no longer even a goal, but a basic condition for all teaching” (Moszczeńska 1931: 23). A similar opinion was expressed several years later by Ewa Maleczyńska, who pointed out that “Truth in teaching history is the basic element of education” (Maleczyńska 1937: 14). The same issue was raised by Jerzy Maternicki in 1968, who wrote that the basic purpose of historical education can

only be realized if historical truth is recognized in school as the prime value (Maternicki 1968: 41), and at the end of the 20th century by Andrzej M. de Tchorzewski, who stressed that the truth lies at the base of each educational process, which can be understood as an action aimed at generating desired changes in the student's behavior, dispositions and the whole personality under the influence of learning and mastering knowledge. For this reason, truth is treated as the basis of the process whose essence is the creation of conditions for the young person to learn the basic truths belonging to natural law, established law and absolute law. The learning of these rights serve in the educational process, to a special degree, the history lessons during which (in a free and democratic state) the content is transmitted according to the actual situation. This means that one of the most important tasks of historical education is to consistently refer to truth-based thinking. As Tchorzewski quoted: "The basic feature of thinking towards the truth is in each case intellectual activity (...). It is indispensable to man especially in periods of great changes, because thanks to it he can better understand, evaluate, accept or reject what changes bring with them as a result of opposition to the existing order" (Tchorzewski 1999: 24).

At this point it should be recalled that Jerzy Maternicki is also the author of the definition of historical truth commonly adopted by the didactics of history. In the proposed approach, we read that historical truth is "(...) every historical assertion, as well as every sequence of these assertions, consistent with the historical reality model that can be constructed on the basis of an existing source database, in a way that respects the generally accepted principles of research conduct, as well as the requirements of the scientific history workshop" (Maternicki 1999: 33).

The quoted opinions and definitions clearly indicate that the individual grows into the world of values gradually, and apart from many factors, the process of education plays a particularly important role. In this context, the significance of history, broadly including also school historical education, which is not only a science of values, but above all an expressive means for disseminating values, should be particularly appreciated. What is particularly important, the luminaries of sociology also have an awareness of this state of affairs. Jerzy Szacki, in his work devoted to tradition, stressed that history provides legitimation of values approved by the society and imposes specific behavior patterns and enforces their application. Hence, he derived the origin of historical knowledge, which was to be distinguished as an area of social consciousness that is a treasury of values created a long time ago and, from

the point of view of certain groups, should be preserved for posterity (Szacki 1971: 246).

In the didactics of history, a group of values which should be at the center of interest of every history teacher stands out, noting at the same time that this sentence is burdened with a certain risk, because the world of values is inherently subjective and is the subject of numerous discussions and disputes. The author of the first of the mentioned proposals is Jerzy Maternicki, who stated that the highest value for man is the human himself and deduced from it the conclusion that in the process of teaching history everything that brings together different nations and states should be more strongly emphasized, not that which divides them. School history should, in this context, facilitate the understanding of other cultures, and thus bring the world of their values closer to our world of values. It should also warn young people about the harmfulness of prejudices and the need for tolerance, with the exception of destructive forces that pose threats to the world.

Another value, which the cited historian pointed out, should be the saturation of historical education of Polish youth with elements of state thought. In the system of values of many Poles, the Catholic Church also takes a high priority. It is understood as a community of believers and at the same time an institution of religious and social life. Therefore, the quoted researcher, emphasized that within the framework of school historical education the role of the Church and the values transmitted by it must be raised, because "There was a time when this fact was negated or shamefully kept silent, undoubtedly with a significant detriment to youth's historical and social education" (Maternicki, Majorek, Suchoński 1994: 139).

As the most useful in historical education Janusz Rulka proposed in turn a typology of values presented by Roman Ingarden and modified by Andrzej Grzegorzczak, which distinguishes cognitive, moral, aesthetic and ontological values (related to being). The same researcher pointed out however, that from a psychological and sociological point of view, the division into declared, recognized and felt values (which in every human are developed to varying degrees) is very important (Rulka 1999, 413).

In the classification proposed in the academic textbook *Introduction to the didactics of history* published in 2007, its author Alojzy Zielecki stressed that although values are subject to classification, their criteria are very diverse. As the most distinguished, he listed the values that are: declared, recognized and felt. He also pointed out that the valuation of events, phenomena and historical processes is supported

by emotional processes (Zielecki 2007: 143). In this context, we must remember that although the concept of “a value” generally has a positive connotation, each value is accompanied by its anti-value. For example: truth – falsehood, freedom – enslavement, democracy – totalitarianism. Other scholars, in turn, pointed out that the primary task of historical education should be to create universal values among its participants. They recognized humanity, which is as a source of both primate and derivative values, as a universal value. To the primate values they included: bioethical, cognitive, moral and aesthetic. Describing the derivatives, they emphasized that they exist only in the anthroposphere as part of a whole, in which they are reinterpreted at the moment of the validation of the existing world (Denek 1994: 27; Gołaszewska 1990: 129–130).

The didactics of history emphasize that the evaluation process is revealed most in students when they are involved and have an emotional attitude to the known historical value, that is, they accept and approve it or criticize and reject it as contrary to their own system of values. In the first case, this usually leads to the inclusion of successively learned values in the system owned by the student. This, in turn, may lead to its reconstruction. And that is what shaping the value system of school youth is all about, understood as the educational goal of teaching history. It is desirable that the changes taking place in this way have a positive character and are socially accepted, because values succumbing to the student's awareness of generalization manifest themselves in a general attitude towards life (Zielecki 2007: 144).

Janusz Rulka pointed to the problems mentioned above in 1999 when he wrote that in the conditions of the disappearance of the external enemy, which occurred with the beginning of the system transformation period (which in itself was positive and rare in the history of Poland), school historical education lost, to a large extent, the opportunity to educate the value system based on the central concept of patriotism. This circumstance, as he emphasized, should have led historians, educators, methodologists and history teachers to take up the issue of values in historical education (Rulka 1999: 7). A similar opinion was also expressed by Andrzej M. de Tchorzewski, who emphasized that the serious problem of contemporary school history education in Poland is its detachment from the need to seek answers to fundamental existential questions such as: Who am I? What is the world to which I belong and which I co-create?; What is my place and role in this world?; What am I searching for?; What is the purpose of my various activities? The questions mentioned in the text have, in fact, always intrigued young people. It was no

different also in the period of changes which were initiated in Poland in 1989. It was at that time pointed out that in the world of mixed concepts, norms and unstable systems, they gained a special meaning (Jędrychowska 1990).

Such a situation means that many young people are, in a satisfactory way, mastering the conceptual material, e.g. the factography necessary to pass a test in history, but has a serious problem with writing a short historical essay in which they will show how the values passed in the course of school historical education may affect their daily lives. And this in turn is related to their functioning in the local, regional, national, state or supranational community, such as the European Union (Tchorzewski 1999: 21).

The possibility of functioning in such broader, modern structures is greatly influenced by the students' learning a tolerant attitude and the attitude of a democratic teacher who should be able to convey constructive models of interpersonal communication to them. As Dorota Anna Michałowska notes, in the realities of teaching in Poland, the teacher has too little time to pursue content that goes beyond the current core curriculum. Only in the case of ethics teachers, and only those of them with a pro-democratic attitude, is there a balance in devoting time to knowledge, skills, teaching democratic attitudes, critical thinking and communicative competence of pupils. The goals of ethics lessons concern education and upbringing equally: both the student's knowledge and cognitive abilities, and social competences, including strengthening interpersonal and intercultural tolerance (Michałowska 2013: 114).

The history taught at school, how often you can read in the studies of history educators, is based on values to a greater extent than the scientific narrative. This is determined by its character and the didactic function performed. According to Jerzy Maternicki "If history has to teach something, instill desirable values in young people, shape their attitudes, what it is expected to do, it can't give up the expressing opinions on the past events" (Maternicki 2004: 415). As much as possible, the valuation should be the result of the student's own work. By encouraging students to form their own assessments the teacher of history must however remember that it is very important that students should disclose and specify their assessment criteria and use substantive arguments. This approach is a necessary condition for raising students in a spirit of respect for the truth – for people who will not use emotional arguments. Historical education in school practically during every lesson creates situations that affect the upbringing of a young person. It is important for students to realize how many factors and conditions, both substantive and non-formal, influence the formulated

assessments in this process. Therefore particular caution is recommended in the case of assessments referring to contemporary history, since many of them are dependent on the current political situation (Maternicki 2004: 416). At this point, however, opinions of some historians should be noted, the position of which was expressed by Wojciech Wrzosek saying that in shaping of historical thinking, and thus also the transmission of educational values, a much more important role than historical education plays “spontaneous participation in culture”. The quoted historian claims that the basic image of historical thinking is shaped in a spontaneous way in culture, and institutionalized historical education in a very limited extent violates this “mental baggage”, even consolidates it, and does not change it. (Wrzosek 1999: 11–13).

In order to educate and prepare students for living in a democratic society, the teacher should refer to various spheres of human life: cultural, social, economic and economic as well as political. The more often the teacher refers to current events, the more it can affect the student's involvement in various spheres of social life and can have a greater impact on developing students' awareness related to belonging to different spheres of social functioning of the individual. The research carried out by Dorota Anna Michałowska shows that in Poland they do it uncommonly (two or three times a month) and focus mainly on issues related to the immediate environment, that is what is happening in the region, in Poland and in Europe, but less often they talk about what is happening outside of Europe, in the world (Michałowska 2013: 109–111).

Intentional changes in the emotional sphere of students, their attitudes and the system of values are the basic educational goals set for school historical education. The most important changes in the student value system that we are interested in can be triggered by the appropriate selection of the content of education. As emphasized by Alojzy Zielecki “Value in relation to the educational purposes of historical education can be understood as a trait of a man or an idea, related to a person, his needs, aspirations, interests, or as a person or thing in the sphere of feelings and spiritual and material needs” (Zielecki 2007: 143).

Values and the core curriculum

The issue of values to be instilled in students is comprehensively presented in the preamble to the core curriculum of 2018 (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa. Historia 2018: 10–11). In order to analyze this topic in the

2012 core curriculum (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2012), reading the entire document is more effective. And to summarize the 2017 regulation, we analyzed both the basis (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2017) and the preamble to this basis (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia 2017).

In the regulation of 2012, which refers to teaching history at primary school level, key values such as honesty, responsibility, perseverance, self-esteem, respect for other people are listed (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2012: 10). It is worth emphasizing that the preparation of children to learn about more abstract concepts is to emphasize from the beginning of school education on the ability to distinguish between good and evil in contact with peers and adults (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2012: 12, 14). The school's tasks related to teaching the subject 'history and society' mention the formation of attitudes among students in civic engagement, social sensitivity by perceiving manifestations of injustice and responding to them, responsibility, a sense of bond with the local, national, European and global community, tolerance for a different opinion, behavior, habits and beliefs, and opposing manifestations of discrimination (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2012: 64).

The authors of the 2017 core curriculum for primary school aim to introduce students to the world of values, including sacrifice, cooperation, solidarity, altruism, patriotism and respect for tradition, strengthening the sense of individual, cultural, national, regional and ethnic identity (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2017: 11). They indicate that education is to promote the development of students' civic, patriotic and social attitudes. The school's task is to strengthen the sense of national identity, attachment to national history and tradition, to engage in the school and local community, as well as volunteering. The school is to raise a child in a sense of acceptance and respect for the dignity of others (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2017: 14). The importance of instilling such values as patriotism, truth, justice, goodness, beauty, freedom, solidarity, responsibility, courage, criticism and tolerance is emphasized. Emphasis is also placed on awakening love for the homeland, respect and attachment to the history of one's own nation and its achievements, culture and native language. Equally important is the formation of ties with the home country, civic awareness, attitudes of respect and responsibility for one's own state, strengthening the sense of dignity and national pride (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2017: 22). Therefore, it is worth emphasizing that the preamble to

the core curriculum indicates that the school provides tools for self-expanding knowledge, but with the necessary criticism and care for the accuracy of historical communication, without of mindless apology and criticism (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia 2017: 10).

In the preamble to the core curriculum from 2018 (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa. Historia 2018: 10), the hypothesis is put forward that freedom is the supreme value of Poles. It also directly mentions the importance of creating a European community of values. However, when specific educational goals that should be pursued during historical education are mentioned, we find among them: love for the homeland, attachment to the tradition and history of one's own nation, shaping bonds with the country and civic awareness, an attitude of respect and responsibility for one's own state, a sense of dignity and national pride – no longer taking into account the European context (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa. Historia 2018: 11). In the 2012 core curriculum, the community is implied rather narrowly - emphasis is placed on native history. Thinking about community in supranational categories and about the values that are used to build democratic communities is contained in the core curriculum for lessons in 'wiedza o społeczeństwie [Social Studies]'. The student is supposed to, for example, justify that you can be simultaneously Polish, European and a member of the world community, they also learn the values that are the foundations of modern democracy – and discuss the concepts of freedom, equality and justice (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2012: 151). The same is true in the 2017 edition (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej 2017: 107).

The analyzed core curricula mention that knowledge derived from the past should serve the student to better understand the mechanisms of the present. The authors of the document from 2018 suggest looking for rules from the past, as if they could be directly placed in the realities of modernity. This entry suggests that the rules that govern the world have not changed throughout history. It is therefore quite conservative and affirmative thinking about the past and our history. The text from 2012 says that we should pay attention to those threads from the past that may become currently relevant to us, and which were secondary from the perspective of the era to which they belong. This approach to the past is a historical look at the mechanisms that govern the world.

The preamble to the 2017 core curriculum on teaching in primary school includes the theme of the idea of freedom – which is 'constantly

present in our history' (Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia 2017: 10). This idea would express the community of values most co-created by Poles.

The 2018 preamble on teaching in high school and profiled technical high school, develops the previous topic and is profiled according to the hypothesis of freedom as the supreme value for Poles. Such thinking gives less freedom in interpreting history, because it is a certain pre-imposed thesis that affects the interpretation of past events – including those that are difficult to assess or evaluate explicitly. Furthermore, the idea of freedom is not more precisely defined in this document, which is why its pursuit can be interpreted differently. The idea of freedom can be defined by juxtaposing, for example, ideas of responsibility and community. Freedom can both combine and divide, can be positive and negative. The core curriculum of 2012 and 2017 do not impose any overriding value, which gives the possibility of a more free interpretation.

Students' attitudes

The problem of educational values in historical education is closely related to the formation of students' attitudes. The literature on the subject states that knowledge about students' attitudes can be used by a history teacher to design educational goals. As the most frequently shaped attitudes, it is mentioned: patriotic, civic, social, humanistic and humanitarian (Zielecki 2007: 149–158). In the opinion of the didactics of history, this wealth of historical knowledge creates numerous opportunities to create attitudes in the form of historical education goals at all levels / stages of education. School historical education enables students to reveal real attitudes, as well as to react to received and used messages about the past. In this situation, the teacher has the opportunity to observe changes in the personality of individual students on an ongoing basis. The observations indicate that the structure of student attitudes is dynamic, so through appropriately selected historical content and the manner of their transmission, you can influence their character and dynamics. "The direction of these changes – as we read in the study *Introduction to didactics of history* – should give the assumed educational goals of students' historical education" (Zielecki 2007: 149), and the process itself should be permanent and consistently implemented throughout the period of education.

Being aware of all kinds of distortions and manipulations, researchers and specialists in the field of school historical education point out that history has never been fully “deaf to the needs of life”, which combined various goals, including ideological and political ones. This in turn caused that history is considered to be an effective tool of educational influence on students. This leads to imposing on historians, although they usually do it without coercion, the need to evaluate the past, adjudicate what was good and what was wrong. Historians, as J. Maternicki himself pointed out, have been doing it for a long time, but they are not willing to admit to such a charge (Maternicki 2004: 414).

In the discussions on the condition of the school education, for a dozen or so years there has been a problem of explicitly renouncing schools from raising young people and concentrating on just transferring knowledge and training practical skills. Another problem that affects school historical education in the context of developing educational values is the widely recognized and widely described lack of expressive and universally recognized authorities of Polish society.

This problem is related to the influence of postmodern views, propagated for decades, in which the deconstruction of history dominates with its most visible manifestation of discourse about the relativity of truth and other values. Postmodernism, therefore, has no impact on the perception of historically valuable historical figures. And although this does not always bring negative consequences, it often leads to the emergence of cognitive chaos in the minds of young people who may seriously interrupt the lack of values in adult life in building interpersonal relationships in family, regional community, and finally national.

We mean characters whose life could be a model of attitudes and behaviors for young people. There is no lack of such attitudes, but in the media buzz, unfortunately, mainly the heroes of cheap scandals break through, and important and valuable people who work hard, recall their accomplishments in the future. The fact that these hopes are not in vain shows the current popularity of characters like Witold Pilecki, Irena Sendler or Ryszard Siwiec who have been absent for many years in the minds of Poles.

In the context of the above-mentioned conditions of the modern world, it is worth recalling that the human world is a world of values, and history as “learning about people in time”, attempts to discover the system of values of ancient cultures, societies and generations. This activity is necessary for a better understanding of people of the past and for a fuller explanation of the motives of their actions. It is very important to remember that it is forbidden for historians and history teachers to im-

pose on the historical figures the contemporary system of values because values as variables have evolved under the changing conditions of life, philosophical and religious trends, progress of education and many other factors (Maternicki 2004: 413-414). In this context, it is worth noting that nowadays an increasing group of supporters expresses the view that historical cognition is a historian's dialogue with the past in which the contemporary interpreter is the dominant side. This means that historiographical metaphors influence the course of historian's actions, and that he thinks in the way that is valid in his time and culture (Wrzosek 1999: 18).

The tasks of the History teacher

In an article about the issues of the canon of historical knowledge and the values shaped by school historical education, we want to devote a separate place to defining the conditions that a teacher of this subject must fulfill in order that the didactic process he had could have the chance to meet certain goals. This task will be greatly facilitated by the results of research carried out in the second half of the 1990s at all Polish universities, which then educated history teachers. The work of the team made up of history educators was led by Alojzy Zielecki, and his conclusions clearly indicate that the history teacher, if he is to educate young people, should also have extensive historical knowledge, knowledge of history didactics, and the ability to use knowledge from history of historiography, the ability to analyze the core curriculum, creating history curricula and lesson narration, and to freely navigate the problems of the theory of historical knowledge and history methodology, constantly expand the substantive and didactic interests, understand the necessity to shape students' historical consciousness, be able to create means of controlling historical knowledge pupils, disseminate their own scientific and methodological achievements, treat students as partners participating in the process of education, develop their personality in all its components and improve its own organizational and managerial skills (Zielecki 2007: 370–371).

During the process of shaping the personality of students in the spirit of commonly accepted values, it is important to make teachers aware of history and also to create a number of very important attitudes. Consequently, a history teacher should: understand students' emotions, stimulate them to overcome discouragement and intellectual apathy, be mentally immune in situations giving rise to threats and failures, control their

own emotions during classes, concentrate on one and many tasks, and in the same way in relation to one student and the whole class, i.e. to be able to concentric and divisible attention, strengthen the will to overcome difficulties, focus on tasks, develop the tact and pedagogical culture, enrich the value system and finally accept and respect the basic ethical rules related to the performance profession, i.e. be selfless, just, objective, trustful and discreet. An analysis of this list shows that the task the history teacher begins each day when starting a lesson is not simple. Undoubtedly, however, when they are able to apply to it, then it is the best model of educational values for students. Teachers highly appreciate such teachers when they are at school and they respectfully remember after many years.

In the textbook, published a decade ago, presenting the school dimension of historical education, its authors have included an important issue. Therefore, it is worth to call it *in extenso*: “In the last dozen or so years – as Ewa Chorąży, Danuta Konieczka-Śliwińska and Stanisław Roszak wrote – historical education has undergone revolutionary transformations from the model of a centralized transmission of «knowledge about the world» to the concept of emancipation «teaching for the world». Similarly, historiography, freeing itself from the positivist and processual-quantitative tradition, was increasingly looking for new areas and research methods in the new history of culture, historical anthropology or micro-history. In the course of many educational transformations (Polish and European) one could also hear the postulates of subjecting detailed school disciplines to the primacy of pedagogy and psychology. From the history chairs, there were voices about the need to restore the priority of historical knowledge over pedagogical experiments. Any attempt to appropriate historical education, however, ended in failure. The most prominent historian, erudite and expert on sources can't cope with the process of transferring knowledge, skills, attitudes without knowledge of basic knowledge from developmental psychology or pedagogical principles. The first will allow the student to understand and become subject to the next stages of his intellectual and social development, the second – to understand his own role in the teaching process. In turn, an excellent psychologist and educator, equipped with knowledge about student development and able to apply appropriate teaching techniques, methods and strategies, will remain helpless in the face of historical matter, from which he will have to extract important facts, processes, places of remembrance, discover myths and stereotypes” (Chorąży, Konieczka-Śliwińska, Roszak: 2008: 9). However, the above conditions and transformations do not change the old truth, which says that historical educa-

tion creates a huge field for developing values. And these, in turn, shaped in the course of historical education help us to function in the world. The teacher cannot forget, however, that valuing, and especially assessing characters and events from history, and cannot obscure the most important thing, which is the young person's understanding of the past and its events, phenomena and processes (Maternicki 2004: 414).

Conclusion

We conclude our deliberations with a reference to the thoughts of Hans Ulrich Gumbrecht, which he made in his work in 1998, eloquently titled *When we stopped learning from history*. The end of the twentieth century, for a then fifty-year-old, born in Germany, but for many years working at Stanford University, professor of literature, was the time when at least professional historians had to seriously answer the situation in which the claim that *we can learn from history* has lost its power of persuasion. “A serious response – more than just repeating apologetic gestures and discourses – as emphasized by Gumbrecht – would certainly take into account the paradox that books about the past attract more and more readers, and that in most Western education systems history as a subject and discipline is still not at risk or removal, while lecturers, university authorities and people who pay tuition fees, feel that the validating discourses on the functioning of history have become only rigid rituals. Perhaps we would miss their decorative pathos if they disappeared from history textbooks and inaugural talks; maybe we would be sad if the past ceased to be the subject of quiz shows and a point of reference in the rhetoric of some politicians. Nevertheless, in practical situations no one relies on historical knowledge. In the last years of the twentieth century, people no longer consider history as a solid basis for everyday decisions about financial investments, overcoming the crisis in the natural environment, sexual morality or preferences in the field of fashion” (Gumbrecht 2006: 187).

Was Gumbrecht right when he wrote this twenty years ago under the influence of the observation of American society? If anyone has any doubts, we encourage you to visit any bookstore and press room, where shelves are filled with books and periodicals, and then ask any history teacher and academic lecturer of history, if this contributes to the knowledge and understanding of the past of their pupils. It should be restored that the issue of the academic crisis of historiography, with a simultaneous rapid increase in the importance of the so-called alterna-

tive history has recently been referenced in a book about public history (Stobiecki 2018: 31). There are many reasons for this situation, but with this text we would like to draw attention to two of them. The first is a fatal cutting off from the canon, which has always been the basis of intergenerational contact and an extremely important factor in connecting around important ideas. This word sounds like an epithet to many today, because we remember what the great ideologies of the 20th century led to (like the crimes of national socialism and communism). But big ideas are not only evil. If that were the case, our public space would not be filled with schools, museums, libraries, theaters, philharmonics or operas, which, after all, have grown from such ideas and needs. The second, inseparably connected with the canon, is the world of values. They help to educate and shape characters. Escape from these values has become in many schools a form of surrender to the abusive behavior of students. Contemporary “escape from value“ is an “escape from freedom” – carefully described by Erich Fromm in 1941. That is why it is a pity that on the occasion of ongoing discussions about school historical education we usually argue about the nuances of the core curriculum, and lose the field seeing things fundamentally. The construction of the house, as emphasized by the eminent Polish historian Michał Bobrzyński, does not start with ornaments and the roof, but the location of solid foundations, and those in historical education, next to the canon of the most important facts, are primarily the patterns of noble attitudes and values that should accompany every human being all his life.

Bibliography

Documents

Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła podstawowa. Historia, <https://www.ore.edu.pl/wp-content/uploads/2017/05/historia.-pp-z-komentarzem-szkola-podstawowa-1.pdf> (dostęp: 7.04.2020).

Podstawa programowa kształcenia ogólnego z komentarzem. Szkoła ponadpodstawowa. Historia [za:] [file:///C:/Users/skotn/Downloads/podstawa-programowa-historia%20\(3\).pdf](file:///C:/Users/skotn/Downloads/podstawa-programowa-historia%20(3).pdf) (dostęp: 7.04.2020).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (DzU z 30.08.2012, poz. 977) [za:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20120000977/O/D20120977.pdf> (dostęp: 7.04.2020).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej

szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. 2017, poz. 356) [za:] <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000356/O/D20170356.pdf> (dostęp: 7.04.2020).

Literature

- Bieniek M., 2009, *Dydaktyka historii. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn.
- Bloch M., 1953, *The Historian's Craft*, transl. P. Putnam, New York.
- Choraży E., Konieczka-Śliwińska D., Roszak S., 2008, *Edukacja historyczna w szkole: teoria i praktyka*, Warszawa.
- Denek K., 1994 *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań–Toruń.
- Fatyga B., 2017, *Teoria żywej kultury: źródła i powody jej powstania*, „Kultura i Rozwój”, 3(4).
- Ferguson N., 2011, *Civilization. West and the rest*, London.
- Gołaszewska M., 1990, *Istota i istnienie wartości*, Warszawa.
- Gumbrecht H.U., 2006, *Gdy przestaliśmy uczyć się od historii* [w:] *Pamięć, etyka i historia. Anglo-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów)*, ed. E. Domańska, Poznań.
- Jałowicki S., 1976, *Wartość jako kategoria socjologiczna*, „Kultura i Społeczeństwo”, R. XX, nr 4.
- Jędrzychowska M., 1990, *Najpierw człowiek*, „Przegląd Powszechny”, nr 4.
- Kula W., 1958, *Rozważania o historii*, Warszawa.
- Maleczyńska E., 1937, *Nauczanie historii w szkole średniej*, Lwów–Warszawa.
- Maternicki J., 1968, *Literatura popularnonaukowa w nauczaniu historii*, Warszawa.
- Maternicki J., 1999, *Prawda historyczna jako zadanie dydaktyczne* [in:] *Wartości w edukacji historycznej*, ed. J. Rulka, Bydgoszcz.
- Maternicki J., 2004, *Wartościowanie w historii* [w:] *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, ed. J. Maternicki, Warszawa.
- Maternicki J., Majorek C., Suchoński A., 1994, *Dydaktyka historii*, Warszawa.
- Michałowska D.A., 2013, *Wartości w świecie edukacji na początku XXI wieku*, Poznań.
- Moszczeńska W., 1931, *Swoistość metodyki historii jako konsekwencja swoistości metodologicznej nauk historycznych*, „Przegląd Historyczny”, t. XXXI.
- Pietraszko S., 1992, *Studia o kulturze*, Wrocław.
- Rulka J., 1999, *Wartości w edukacji historycznej*, Bydgoszcz.
- Rulka J., 2004, *Wartości w edukacji historycznej* [in:] *Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny dla nauczycieli i studentów*, red. J. Maternicki, Warszawa.
- Stobiecki R., 2018, *Pamięć historyczna* [in:] *Historia w przestrzeni publicznej*, ed. J. Wojdon, Warszawa.
- Szacki J., 1971, *Tradycja. Przegląd problematyki*, Warszawa.
- Szczepański J. 1963, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa.
- Tazbir J., 2007, *Długi romans z muzą Klio*, Warszawa.
- Tchorzewski A.M., 1999, *Wartości jako wyznaczniki edukacji w okresie przemian* [in:] *Wartości w edukacji historycznej*, ed. J. Rulka, Bydgoszcz.
- Wojdon J., 2018, *Mysząc o wieloetniczności*, Warszawa.
- Wrzosek W., 1999, *Historia – wartości – edukacja* [in:] *Wartości w edukacji historycznej*, ed. J. Rulka, Bydgoszcz.
- Zielecki A., 2007, *Wprowadzenie do dydaktyki historii*, Kraków.

Dlaczego odrzucamy wiedzę z przeszłości? Refleksje na temat praktycznego wymiaru wartości w historii

Streszczenie

W czasach szybkich zmian i dużej ilości informacji wiele osób, zwłaszcza młodych, nie przywiązuje większej wagi do przeszłości. Dzieje się tak pomimo, że edukacja historyczna rozwija intelektualnie i duchowo, budując tożsamość jednostki i narodu oraz pomagając zrozumieć problemy teraźniejszości. Edukacja historyczna to zbiór wielu czynników, które generalnie wiążą się z wykorzystywaniem osiągnięć naszych przodków oraz ewolucją ich postaw. W edukacji historycznej wartości te zajmują ważne miejsce. Historia pozwala nam zrozumieć zachowanie innych ludzi, ich emocje i potrzeby. W historii bardzo ważne jest przestrzeganie norm i zasad tolerancji oraz demokracji. Wartości edukacji historycznej budują autorytet i szacunek, wzmacniają poczucie więzi z ojczyzną, miejscem urodzenia czy zamieszkania. Edukacja historyczna uczy młodych ludzi wartości, takich jak odpowiedzialność za ich działania, mobilizuje do pracy na rzecz środowiska i stwarza potrzebę wzorcowych postaci i autorytetów. Edukacja młodych ludzi na lekcjach historii pomaga im funkcjonować w czasach współczesnych w otaczającej ich rzeczywistości, dlatego też nauczyciele historii powinni wdrażać uczniów do uczestnictwa we współczesnym świecie, pokazując i kształtując wartości edukacyjne. Należy jednak pamiętać, aby przykłady z przeszłości dopasowywać do wieku uczniów. Zagadnienia te porusza niniejszy artykuł, prezentując wypowiedzi cennych badaczy.

Słowa kluczowe: społeczeństwo, wartości, postawy, edukacja historyczna

Kazimierz Maciąg¹

W kręgu problematyki pamiętników z podróży po Europie Franciszka Salezego Gawrońskiego

Streszczenie

Franciszek Salezy Gawroński (1787–1871) – żołnierz armii napoleońskiej i uczestnik powstania listopadowego – jest autorem obszernego pamiętnika obejmującego czasy od jego dzieciństwa do roku 1869. Część tych wspomnień została wydana w roku 1916, większość pozostaje w rękopisach. W pierwszej połowie XIX wieku Gawroński był także ważną postacią polskiego życia politycznego i kulturalnego w Krakowie. Był członkiem wielu towarzystw, wybrano go także do Senatu Rzeczypospolitej Krakowskiej. Do grona jego przyjaciół i znajomych należeli przedstawiciele wielkich rodów arystokratycznych. Był świadkiem ważnych wydarzeń historycznych, m.in. Wiosny Ludów.

Artykuł przedstawia jego nieopublikowany dziennik z podróży po Europie w latach 1839–1841. Pamiętnikarz odwiedził wtedy Włochy, Szwajcarię, kraje niemieckie, Belgię, Francję i Anglię oraz Austrię. Franciszek Gawroński podczas swojej podróży spotykał się z wieloma swoimi kolegami – żołnierzami, politykami, pisarzami. Odwiedził m.in. miejsce bitwy pod Waterloo, a w Paryżu był uczestnikiem drugiego pogrzebu cesarza Napoleona. Wśród jego rozmówców znajdują się m.in. książę Adam Jerzy Czartoryski, Adam Mickiewicz, Jan Skrzynecki. Badacze bardzo wysoko oceniają wartość tego pamiętnika jako źródła historycznego. Dzieło to przechowuje wiele interesujących szczegółów na temat życia polskiej emigracji we Francji i Anglii, a dotychczas prawie nie było wykorzystywane w badaniach naukowych. Artykuł zawiera informacje na temat biografii Franciszka Salezego Gawrońskiego, ogólną charakterystykę jego twórczości autobiograficznej oraz przedstawia kilka fragmentów dziennika wraz z komentarzem.

Słowa kluczowe: Franciszek Salezy Gawroński, literatura niefikcyjna, pamiętnik, Wielka Emigracja, Napoleon, powstanie listopadowe

¹ Dr hab. prof. UR Kazimierz Maciąg, Instytut Polonistyki i Dziennikarstwa w Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: casimirus@interia.pl, nr ORCID: 0000-0002-9350-4069.

Wstęp. Nad biografią pamiętnikarza

Franciszek Salezy Gawroński (1787–1871), który w naszej literaturze pamiętnikarskiej XIX w. zajmuje „wybitną pozycję” (Lewicki 1990: 329), jest dziś autorem niemal zupełnie zapomnianym. Urodzony w galicyjskim Nienaszowie koło Jasła, jako poddany austriacki był świadkiem konania i prób odrodzenia Rzeczypospolitej. Edukował się pod okiem swego stryja – biskupa krakowskiego Andrzeja Gawrońskiego. Po ukończeniu krakowskiego Gimnazjum św. Anny, w pierwszych latach XIX wieku studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. W roku 1809, po przyłączeniu Krakowa do Księstwa Warszawskiego, wstąpił do armii polskiej. W ciągu czterech następnych lat jako oficer doszedł do stopnia adiutanta-majora. Chociaż służba wojskowa była dość trudna do pogodzenia z jego raczej łagodnym charakterem i słabym zdrowiem, musiał w tych latach wykazać się ponadprzeciętnymi zdolnościami, gdyż po zakończeniu kampanii moskiewskiej otrzymał Legię Honorową za uratowanie „parku artylerii” (Lewicki 1990: 329). Napoleonowi towarzyszył do końca jako oficer gwardii cesarskiej.

Po krótkiej służbie w wojsku Królestwa Polskiego, w roku 1816 Franciszek Salezy Gawroński przyjął dymisję jako kapitan i zajął się doglądaniem rodzinnego majątku. Wybuch powstania listopadowego skłonił go do powrotu do służby wojskowej. Tym razem w randze podpułkownika najpierw zajmował się organizowaniem pułku piechoty, a później, już jako pułkownik, trafił do sztabu Naczelnego Wodza, generała Jana Skrzyneckiego, z którym był skoligacony. Po upadku powstania i krótkim pobycie w Prusach zamieszkał w Krakowie, miasto to stało się odtąd centrum drugiego czterdziestolecia jego życia.

Oprócz życiorysu „militarnego” na uwagę zasługuje prywatna biografia Gawrońskiego, który miał dość szczególną osobowość. Od lat dwudziestych związany był osobliwym związkiem z Cecylią Dembińską (siostrą generała Henryka Dembińskiego, bohatera powstania listopadowego, przez krótki czas Naczelnego Wodza i gubernatora Warszawy, uwiecznionego później pędzlem Henryka Rodakowskiego i opisywanego piórem Cypriana Norwida w wierszu *Jest ci to on...*). Wydaje się, że u początków tego romansu, gdy Franciszek i Cecylia (urodzona w roku 1790) byli prawie czterdziestolatkami, *veto* wobec ich małżeńskich zamiarów postawiła rodzina Dembińskich. Przeszkodą mogła być też nie dość zdecydowana postawa panny Cecylii. Pierwsze nadzieje w charakterystycznym dla siebie stylu – w części jednego strukturalnie „barokowego” zdania – tak oto relacjonował Franciszek Gawroński: „Ja też, poznawszy przez częstsze uczęszczanie domu Dembińskich całą ich

przewyborną rodzinę, przynęciłem się do nich i postanowiłem starać się o rękę najmłodszej córki p. chorążyny, już od zimy robiąc do tego kroki przez moją siostrę Sobolewską, w sąsiedztwie z jej domem na małym Rynku mieszkającą, a do tego mając niejaką sposobność, przez moją kuzynkę Amelię Dembińską, która w roku zeszłym poszła była za brata tej panny, Ludwika Dembińskiego, najstarszego z potomstwa p[ani] chorążyny, wydana przez swoją babkę Dembińską, starościnię olbromską powszechnie zwaną, a która też w owym roku, tj. 1824 zeszła z tego świata...” (Gawroński 1916: 449)

„Przynęcenia” okazały się jednak nieskuteczne; mijały następne dziesięciolecia, a związek Franciszka Gawrońskiego z Cecylią Dembińską trwał na etapie niezmienionym. Stanisław Mieroszewski tak opisywał ich wzajemne relacje: „[Stanisław Gawroński] nie chcący się starać, w peruce, dyrygujący kadrylem, był śmieszny także i dlatego, że gdy rodzice pannie Cecylii Dembińskiej kochającej go nie pozwolili na to małżeństwo, oboje nawet w późnej starości udawali platonicznie w sobie zakochanych, a on o swej «panience» zawsze mówił. Udali się na kilka lat przed śmiercią do papieża z prośbą o dyspensę i tej nie dostali. Wtedy złe języki mówiły, że papież miał im powiedzieć, że teraz już nie warto, by się pobrali”² (Mieroszewscy 1964: 214–215).

Wspomniane koligacje rodzinne Gawrońskiego i bliskich były szczególnie ważne dla pamiętnikarza; czytając jego zapiski, dostrzeżemy, że z wyraźnym zadowoleniem zauważa on zawsze tytuły hrabiowskie, książęce lub królewskie, które noszą jego rozmówcy lub osoby widziane przez niego chociażby z daleka. Wyraźnie imponują mu też stopnie wojskowe, zwłaszcza generalskie. Rzecz wydawała się dla pamiętnikarza tym bardziej ważna, że rodzina Gawrońskich nie była spowinowacana z utytułowanymi rodami; wydaje się, że najlepszą „partię” zdobyła Katarzyna (siostra Franciszka), wychodząc za Ludwika Sobolewskiego, żołnierza napoleońskiego, później senatora i naczelnika Dyrekcji Policji w Wolnym Mieście Krakowie. Znacznie hojniej uposażona pod tym względem była rodzina „panienki Cecylii”, siostry – przypomnijmy – generała Henryka Dembińskiego i ciotki Aleksandra hrabiego

---

² Stanisław Mieroszewski relacjonuje sytuację ze sporą dozą złośliwości. Sprzeciw rodziców wobec planów małżeńskich panny Cecylii jest problematyczny m.in. z tego względu, że jej ojciec Ignacy Dembiński zmarł jeszcze w roku 1799, a matka Marianna z Moszyńskich – już w roku 1829. Gdyby sugerowana przez Mieroszewskiego audyencja u papieża odbyła się na kilka lat przed „ich” śmiercią (data zgonu Cecylii Dembińskiej nie jest znana), musiałaby nastąpić w latach sześćdziesiątych XIX wieku, podczas innej podróży do Włoch niż ta, którą Gawroński odbył na przełomie lat 1839–40 i o której będzie mowa w dalszej części niniejszego artykułu.

Wielopolskiego³ (którego kolejnymi żonami były hrabianki siostry Potockie, najpierw Teresa, a po jej śmierci w roku 1831 – Paulina). W tytułach (lub ich braku) może też kryć się zagadka niespełnienia uczucia między Franciszkiem Gawrońskim i Cecylią z Dembińskich.

U źródeł twórczości autobiograficznej

Popowstaniową biografię Gawrońskiego można uznać za dość urozmaiconą: w latach 1839–41 odbył długą podróż po Europie, odwiedzając Włochy, Szwajcarię, Sabaudię, Francję, kraje niemieckie, Belgię, Holandię i Anglię. Podróż ta – oprócz oczywistego aspektu turystycznego – może mieć także swoje drugie „dno” – wędrowiec miał liczne kontakty w kołach polskich emigrantów wojskowych, z którymi odnawiał wtedy znajomości. Rzecz była z pewnością podejrzana dla władz rosyjskich, które (wraz z pozostałymi zaborcami) sprawowały wtedy protektorat nad Wolnym Miastem Krakowem. Gawroński, może także z powodu kontaktów podtrzymywanych i nawiązywanych podczas swojej podróży, został uznany za osobę co najmniej podejrzaną: aresztowany w roku 1846 (mimo iż oficjalnie nie poparł powstania krakowskiego), prawie rok spędził uwięziony w warszawskiej Cytadeli.

Od lat trzydziestych XIX wieku Gawroński był znaczącą postacią krakowskiego życia społecznego. Pełnił różne urzędy z wyboru: był członkiem komisji, która zajmowała się zniesieniem pańszczyzny, posłował na sejm Wolnego Miasta Krakowa, był wiceprezesem Towarzystwa Dobroczynności. Jako ważna figura w życiu towarzyskim dawnej stolicy podczas wielu spotkań towarzyskich i balów był nieoficjalnym „mistrzem ceremonii” i wodzirejem: prezentował gości, rozpoczynał tańce, prowadził figury taneczne, stał w najbliższym otoczeniu koncertujących artystów. Tak było jeszcze w latach sześćdziesiątych, gdy Franciszek Gawroński kończył już ósmy dziesiątek lat swojego żywota. Udzielając się towarzysko, był przy tym nie tylko niezwykle grzeczny, ale także odważny i zdecydowany w wyrażaniu swojego patriotyzmu (Estreicherówna 1968: 63)⁴. Młodszy uczestnicy tych spotkań widzieli w nim

³ Matką Aleksandra Wielopolskiego była Leona Dembińska, siostra Cecylii.

⁴ Gdy w roku 1853 węgierski anarchista próbował dokonać zamachu na cesarza Franciszka Józefa, dla uczczenia szczęśliwego ocalenia monarchy rozpoczęto w Wiedniu budowę dużego neogotyckiego kościoła wotywnego (Votivkirche), o architekturze przypominającej francuskie katedry. Na pokrycie kosztów budowy w różnych środowiskach organizowano kwesty. Gdy do rąk Franciszka Gawrońskiego dotarła lista z personaliami i zadeklarowanymi kwotami, miał on odwagę (ze zwykłą dla siebie uprzejmością) obok

szczególnością osobliwość – swego rodzaju relikwii zamierzczej przeszłości. Gdy zmarł, w notce wspomnieniowej na łamach „Czasu” pisano o nim jako o tym, który pamiętał z czasów, gdy był „w szkołach” – Kościuszkę składającego przysięgę na krakowskim rynku⁵.

Literackim „dziełem życia” Franciszka Gawrońskiego jest jego twórczość autobiograficzna. W pierwszych zdaniach jej opublikowanej części możemy przeczytać:

Mając zwyczaj zapisywać sobie zawsze, gdy jaki szczególny wypadek w ciągu życia mego zaszedł w kraju moim, lub mnie się samemu przytrafił, jakżeby miał opuścić teraz tak stosowną do opisu epokę, gdy po lat 15 cichego domowego pożycia tak znaczne gotuje się w kraju wstrząśnienie? – Dawniejsze wyprawy wojenne leżą w spoczynku, zapewne dużo mi i zaginęło z rękopisów. Oddany gospodarstwu rolnemu i urzędowi biurowemu, zbierałem się uporządkować kiedy przeszłe pisma i pobyt mój za granicą własnego kraju – to może zawsze posłużyć komu do opisów porządniejszych i samemu robi z przypomnienia przyjemność w wolnej od pracy chwili – kiedy najmniej się spodziewając, że z tego spokojności stanu nagle przejść trzeba do tak wielkiego ruchu, porzucam wszystko, bez żadnego przygotowania, ani nawet pomyślenia nawet o tem, stanąć w szeregach ojczystych, i dopełniając tego słodkiego obowiązku ze łzami radości w oku zamierzyłem sobie, o ile tylko czasu wystarczy, zapisować wypadki ważniejsze, z których kiedyś dostrzegacz biegleszy mógłby korzystać i zebrać w jedność, posłużyć mogącą do pamiętników dziejów ojczystych (Gawroński 1916: 3).

Wydaje się więc, że rozmaite zapiski i notatki prowadził Gawroński od najmłodszych lat swojego życia, a intencją, która mu przyświecała podczas ich prowadzenia, było przede wszystkim danie materiału przyszłemu „dostrzegaczowi biegleszemu” (historykowi?). To, co z jego prac autobiograficznych zachowało się do dziś, można podzielić na trzy zbiory tekstów:

- pamiętnik opublikowany w roku 1916 przez Jana Czubka, obejmujący zapiski dotyczące lat 1787–1831 (Gawroński 1916); rękopis tej opublikowanej części wraz z pamiętnikiem z lat 1832–1869 znajduje się w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN (Gawroński 1832–1869);
- chronologiczna kontynuacja tego pamiętnika, z lat 1832–1869, pozostająca w rękopisie (Gawroński 1832–1869); niewielkie fragmenty tego pamiętnika zostały wydane jako: Schnaydrowa, Staszal 1961/1962; Buczak, Schnaydrowa 1967 i Gawroński 1995;
- niewydany dziennik z podróży po Europie w latach 1839–1841, znajdujący się w zbiorach Ossolineum (Gawroński 1840–1841).

---

swojego nazwiska zamiast deklarowanej sumy umieścić adnotację „przepraszam” (Estreicherówna 1968: 63).

⁵ Informacja ta pojawiła się w krótkich wzmiankach o śmierci i pogrzebie Franciszka Gawrońskiego zamieszczanych w numerach „Czasu” 88, 89, 90 (z 18, 19 i 20 kwietnia 1871 r.). Domem żałoby była kamienica Henryka Wodzickiego w Rynku, liturgia pogrzebowa odbyła się kościele Mariackim, a ciało złożono na cmentarzu Rakowickim.

Dwie pierwsze części tej kolekcji zostały opracowane około roku 1850 przez Franciszka Gawrońskiego⁶ na podstawie wcześniejszych notatek (dziś nieznanymi); natomiast diariusz z podróży to notatki zapisywane na bieżąco, najczęściej codziennie, nie zawsze w komfortowych warunkach, w dwóch kolejnych zeszytach i zachowane w takim „surowym” stanie. Z tego względu dzieło to ukazuje wszelkie osobliwości języka i stylu, którym posługiwał się autor. Nie ułatwia to lektury – o ile rękopisy przygotowanych przez Gawrońskiego pierwszych dwóch części wspomnień można uznać za w miarę czytelne, o tyle zeszyty zawierające dziennik podróży sprawiają czytelnikowi spore trudności, a niektóre fragmenty trzeba uznać za wręcz niemożliwe do jednoznacznego odczytania. Na szczęście nie jest ich bardzo dużo: na ponad trzystu stronach rękopisu miejsc takich jest kilkadziesiąt: czasami problematyczne są pojedyncze słowa, czasami zdania lub części zdań. Sporą trudność sprawiają zapisywane przez Gawrońskiego słowa w językach obcych, najczęściej w języku francuskim. Chociaż pamiętnikarz znał ten język w wersji mówionej najprawdopodobniej dość dobrze, zapisywane przez niego prawie wszystkie słowa zawierają jakieś błędy – usprawiedliwieniem dla autora niech będzie przypomnienie, że zapisywał je żołnierz, a nie literat... Dość często Franciszek Gawroński używał skrótów, które też bywają trudne do jednoznacznego wyjaśnienia: „x.” może oznaczać „księdza” lub „księcia”, „p.” może odnosić się do „pana”, „pani” lub „panienki”. Miłość swojego życia, Cecylię Dembińską, diarysta oznaczał skrótowcem „P.C.”. Mimo iż wcześniej cytowany przeze mnie Stanisław Mieroszewski opowiada, że Gawroński mówił o „swej panience Cecylii” – uznałem jednak, że rozwinę ten skrót jako „pannę Cecylię”, pamiętając z jednej strony o tym, że pamiętnik Mieroszewski uznawany jest za „zgrzybliwy” i „żółcią zaprawiony”, z drugiej – że wołą Gawrońskiego nie było na pewno sugerowanie jakichkolwiek złośliwości wobec damy jego serca, będącej wtedy w wieku wyraźnie pobalzakowskim.

Inną osobliwością zapisków Franciszka Gawrońskiego jest wyraźne nadużywanie wielkich liter, zwłaszcza w pisowni rzeczowników (pod wpływem zapewne języka niemieckiego). Interpunkcja robi wrażenie przypadkowej; ewidentnie nadużywany jest myślnik, który zastępuje przecinek lub kropkę. Bardzo często pojawiają się imiesłow-owy przysłówkowe uprzednie (zrobiwszy, pojechawszy). Pamiętnikarz miał także tendencję do budowania bardzo długich zdań, których

---

⁶ Taką datę podaje wydawca opublikowanej części pamiętnika (Czубek 1916, VIII). Edytor ten umieszcza tam także informację o pamiętniku Gawrońskiego z podróży w Tatry (dziś nieznanym).

składnia pozostawia wiele do życzenia, sprawiając, że myśl autora bywa nieczytelna.

Jeśli chodzi o walory literackie piśmiennictwa autobiograficznego, to trafnie ocenił je przed ponad stu laty Jan Czubek, który we wstępie do pierwszej części wspomnień pisał: „Jużto literatem, mimo niezaprzeczonych zdolności i dużego zamiłowania w pisaniu, Gawroński nie był; brak mu było wprawy. Straciwszy wiek młody w otoczeniu i wśród wpływów francuskich, nie mógł się już przez całe życie od tej zależności uwolnić; język Gawrońskiego trąci niemal na każdym kroku francuszczyzną” (Czubek 1916: IX).

Problematyka pamiętnika z podróży po Europie

Wyraźnie osobną częścią twórczości autobiograficznej pamiętnikarza jest jego diariusz z podróży po Europie odbytej w latach 1839–1941. Na trasie tej eskapady znalazły się ówczesne państewka włoskie, Szwajcaria, Sabaudia, księstwa i królestwa niemieckie, Belgia, Holandia, Francja i Anglia. Franciszek Gawroński podróżował w towarzystwie „panny Cecylii” oraz zmieniającego się grona przyjaciół z zaprzyjaźnionych rodzin Moszyńskich, Horwatów i Potockich. Dziennik ten jest ważnym źródłem do dziejów Wielkiej Emigracji – na jego kartach pojawiają się Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Fryderyk Chopin, Jan Skrzynecki, Bohdan Zaleski, Michał Czajkowski oraz przynajmniej kilkudziesięciu mniej znanych emigrantów. Gawroński jest dość lakoniczny w swoich relacjach ze spotkań z rodakami – jego diariusz posłużyć może jednak do wielu uściśleń dotyczących emigracji polistopadowej. Znajdziemy w nim także opisy ówczesnych atrakcji turystycznych, obyczajów, wydarzeń historycznych (np. paryski pogrzeb Napoleona), które dotychczas nie były wykorzystywane w rozprawach na temat naszego romantycznego podróżopisarstwa. Przyjrzyjmy się dwom epizodom z tego dziennika, które powinny być interesujące zarówno dla historyka, jak i literaturoznawcy.

We wrześniu 1840 r. Franciszek Gawroński, odwiedziwszy Włochy, Szwajcarię, państwa niemieckie i Holandię, przybywa do Belgii. Jako byłego żołnierza napoleońskiego szczególnie interesuje go miejsce ostatniej bitwy cesarza, klęski pod Waterloo. Aby odszukać cechy pisarstwa autobiograficznego Gawrońskiego, jak i wartość dokumentalną tych wspomnień, poznajmy w całości notatkę z dnia odwiedzin miejsca, które zakończyło epopeję napoleońską:

28 [września 1840]⁷ w poniedziałek

Pochmurno cały dzień i wietrzno, deszcz parę razy, lecz lekki padał, przegnany wiatrem. Z rana się wypogodziło, ułożony więc projekt jechania do Waterloo przyszedł do skutku; o godzinie ósmej po mszy świętej i kawie w domu zaszedłszy do generałostwa⁸, po dziesiątej wyjechaliśmy w sześć osób ich powozem, a jadąc przeszło dwie godziny bardzo wolno dla pagórków kilku mocnych i błota, tam po dwunastej zajechali do znajomego im chłopą dostarczającego potrzeb domowych nazwiskiem Gliebert [i] wysiedli. Przyjął nas swoją manierą chłopską w kapeluszu ciągle na głowie, lecz bardzo ochoczo i gościnnie, prosząc aby przyjąć obiad na jaki go będzie stać i konia z powozem wziął do stodoły – my się zaś udali o ćwierć lieu⁹ jeszcze stamtąd, za wioskę zwaną Mont-Saint-Jean, na plac bitwy Waterloo z oglądaniem pomników tam stojących. Opowiadał generał z pagórka i karty¹⁰ tak położenie wojsk, jako też walkę ich straszną, tak krwawą, tak nadzwyczajnie ważną na losy świata. Zobaczywszy dwa pomniki wojskowym niemieckiej legii wraz tam poległym, w kształcie wielkiego grobowca z ciosu postawione przez Anglików z napisem w trzech językach i drugi w kształcie kolumny na podstawie kwadratowej pous le general Alexandre Gordon aide le camps du duc wellington frere 3 de

⁷ W nawiasach kwadratowych znajdują się moje uzupełnienia – K.M. Przepisując dziennik Gawrońskiego (znajdujący się w zbiorach Ossolineum - sygnatura: 5691/1), starałem się nie ingerować w leksykę, zachowując tylko niektóre osobliwości (np. wspomniane imiesłowy) i uwspółcześniając formy deklinacyjne i koniugacyjne. Ortografię i interpunkcję stosowałem według zasad obecnych, mając na uwadze przede wszystkim odnalezienie sensu poszczególnych zdań.

⁸ Gawroński gości u Jana Skrzyneckiego (1787–1860) – wodza naczelnego i dyktatora w insurekcji listopadowej, który w dzieciństwie przebywał w Cergowej koło Dukli (tu ojciec zarządzał majątkiem). Uczył się w Dukli, Jaśle, w gimnazjum w Przemyślu i na Uniwersytecie Lwowskim. Był żołnierzem armii Księstwa Warszawskiego (m.in. uczestniczył w bitwach pod Raszynem, Smoleńskiem, Borodino, Berezyną, Dreznem i Lipskiem); wielokrotnie odznaczany (m.in. Krzyżem Kawalerskim Virtuti Militari i Krzyżem Oficerskim Legii Honorowej). W wojsku Królestwa Kongresowego jako oficer od 1920 r. był pułkownikiem. Po wybuchu powstania listopadowego został dowódcą pułku i dywizji (jako generał uczestniczył w bitwie pod Olszynką Grochowską), był krótko wodzem naczelnym i dyktatorem. W 1834 r. skazany przez sąd rosyjski na ścięcie za udział w powstaniu. Po ucieczce z austriackiego internowania – w armii belgijskiej (od 1.02.1839) jako generał dywizji; na skutek nacisków rosyjskich nie doszło do nominacji Skrzyneckiego na wodza naczelnego armii belgijskiej: przeniesiono go „w stan oczekiwania”. Generał brał też wtedy udział w organizacji policji belgijskiej. Przez pewien czas był związany z Andrzejem Towiańskim. Ostatecznie jednak krytycznie ocenił „Sprawę Bożą” i udostępnił ks. Aleksandrowi Jełowickiemu tekst *Biesiady z Janem Skrzyneckim...* pióra Towiańskiego. W tym okresie prowadził „dom otwarty”, goszcząc wielu emigrantów i przybyszów z kraju. W 1848 r. przeniesiono go na emeryturę na życzenie cara (taki był warunek nawiązania stosunków dyplomatycznych Rosji z Belgią). Jego żoną była Amelia ze Skrzyńskich (1799–1876); małżonkowie mieli córki Jadwigę i Zofię. W roku 1857 Jan Skrzynecki wrócił do Krakowa (zob. Żaliński 1998; Kledzik 2015).

⁹ Lieu (franc.) – mila.

¹⁰ Karty – mapy.

lord Aberdeen¹¹, który tam poległ – jeden naprzeciw drugiego koło *chaussée*¹² stoją, w miejscu najzaciętszej bitwy między Belle Alliance i Mont-Sain-Jean, które kilka razy brane i odbierane były. Dalej na prawo na środku pola usypano wielki kopiec z ziemi przysypujący wraz zebranych i zniesionych poległych bez różnicy i na tym kopcu postawiono z ciosu ogromny kwadratowy grobowiec, na wierzchu którego z takiegoż kamienia lew jedną nogą kulę wielką przyciskający, z paszczą otwartą stoi i pięknie się wydaje. Schodki drewniane z liną do trzymania się idącym zrobiono do łatwiejszego wychodu, cała okolica bitwy dobrze się stamtąd widzieć daje. Jest księga do zapisu i domów parę dla pilnujących pomników, którzy sami ofiarują wyorywane kule i resztki zbroi tam walczących.

Wracaliśmy do naszego chłopka piechotą w deszcz z wiatrem siekący i zawalani¹³ do niego przybyliśmy przez wioskę Mont-Sain-Jean, zastali przygotowane śniadanie wymienite i obfite z przystojną zastawą złożone z zupy mlecznej, zrazów, kartofli, kielbasy, szynki, schabu i marmolady z jabłek, potem dessert, piwo i wino Saint-Julien, wymienite, kawa i uprzejmość wielka. Sama gospodyni nam usługiwała, gospodarz z synem z nami zasiadł i opowiadał tak o gospodarstwie, jak i o bitwie. Zabawiwszy ze trzy godziny u niego i obejrawszy domowe zasoby i mieszkanie, odjechaliśmy koło czwartej, do Brukseli przybyli i wieczorny obiad u generałostwa jedli. W drodze tej półtorej milowej, będącej wielkim traktem paryskim na Namur idącej, cztery razy rogatki się drogowe oplaca, nie miałym to jest ciężarem.

Po dziesięciu następnych dniach Franciszek Salezy Gawroński dociera do Paryża, w którym spędzi ponad pół roku. Pamiętnikarz znalazł się w stolicy Francji niemal dokładnie dziewięć lat po przybyciu tam pierwszych polistopadowych emigrantów, w czasie gdy w mieście i w jego okolicy osiedliły się setki Polaków, niektórzy znani mu ze wspólnej walki w wojnach napoleońskich i w powstaniu listopadowym. Gawroński odwiedza swoich przyjaciół, kilkakrotnie spotyka m.in. Adama J. Czartoryskiego, bierze udział w życiu polskich instytucji. Uczestniczy – jako obserwator – w posiedzeniach francuskiego parlamentu i w pierwszych wykładach Adama Mickiewicza w *College de France*. Na kartach jego pamiętnika przewijają się dziesiątki znanych lub dziś zapomnianych przedstawicieli Wielkiej Emigracji. Gdy Gawroński 8 października 1840 r. przybywa do Paryża, oczekuje go „generał Henryk”¹⁴,

---

¹¹ Alexander Gordon (1786–1815) był angielskim podpułkownikiem (a nie generałem, jak pisze Gawroński); zginął w czasie bitwy pod Waterloo. Ranny, miał powiedzieć do odwiedzającego go księcia Wellingtona: „Dzięki Bogu, że jesteście bezpieczny”. Pomnik ku jego czci został zbudowany przez rodzinę już w roku 1817. Po raz pierwszy był remontowany w roku 1863 przez syna Gordona i być może dlatego inskrypcja na monumencie brzmi dziś nieco inaczej, niż to zapisuje Gawroński.

¹² *Chaussée* (franc.) – droga, szosa.

¹³ Tu: ubrudzeni.

¹⁴ Henryk Dembiński (1791–1864) – uczestnik wyprawy na Moskwę w 1812 roku i powstania listopadowego (walczył pod Dębem Wielkim i Ostrołką, generał dywizji i krótko wódz naczelny). Na emigracji związany z obozem A.J. Czartoryskiego. Uczest-

który – przypomnijmy – jest bratem Cecylii podróżującej z pamiętnikarzem.

W następnych tygodniach Gawrońskiego szczególnie zajmują kwestie związane z przygotowaniem do powtórnego pogrzebu Napoleona, którego ciało przywieziono z Wyspy Świętej Heleny (niewykluczone, że pamiętnikarz celowo tak zaplanował harmonogram podróży, by mógł wziąć udział w tym wydarzeniu). Interesują go wszystkie okoliczności tych upamiętnień, wcześniej odwiedza miejsca planowanych uroczystości, obserwuje ich uczestników, kupuje okolicznościowe pamiątki, ogląda wystawy. Oto jego zapiski z czterech wybranych dni:

15 [grudnia 1840] wtorek

Zimno nieustannie, pogoda, ale wiatr dokucza – po śniadaniu o dziewiątej u panny Cecylii poszliśmy do miejsc naszych au [na] Champs-Élysées i dość dogodnie zaszliśmy mimo tłoku, któregośmy się niepotrzebnie obawiali. Od dziesiątej do pierwszej marznąliśmy na wystawie nowej, nim orszak wspaniały przy defilowaniu wojska przez półtorej godziny nastąpił¹⁵. Wróciliśmy bardzo zziębnięci do domu i tylko na obiad do Chenou poszli, bo w klubie tego dnia nie było – a wróciwszy ledwie się ogrzać mogli i wcześniej spać poszli.

22 [grudnia 1840] środa

Mróz duży suchy, po śniegu spadłym ślisko bardzo chodzić. Dostawszy bilety do Inwalidów¹⁶ od Krosnowskiego¹⁷, byliśmy widzieć kosztowne ubranie kościoła dla

---

nik węgierskiej Wiosny Ludów jako dowódca Armii Północnej (szef sztabu naczelnego i wódz naczelny armii węgierskiej). Po klęsce powstania węgierskiego służył w armii tureckiej. W 1850 r. wrócił do Paryża, gdzie zmarł. Jego ciało złożono na cmentarzu w Montmorency. Jego postać uwiecznił Henryk Rodakowski w *Portrecie generała Dembińskiego* i Cyprian Norwid w wierszu *Jest ci to on...* Generał Dembiński był bratem „panny Cecylii”, z którą podróżował Gawroński.

¹⁵ Był to główny dzień uroczystości związanych z pogrzebem Napoleona. Trumna cesarza umieszczona była na specjalnym powozie ciągniętym przez szesnaście koni. Opis tego wydarzenia zawarty jest w anonimowo wydanej książeczce *Opis pogrzebu Cesarza Napoleona w Paryżu dnia 15. grudnia 1840*, Lipsk 1841. Jej autor pieczołowicie podaje wszystkie szczegóły związane z decyzją o powtórnym pogrzebie, skład delegacji, która udała się na Wyspę Świętej Heleny, okoliczności wydobywania zwłok z grobu, umieszczenia ich w sześciu (!) trumnach, transport do Paryża i wreszcie – manifestacyjny pogrzeb.

¹⁶ Kościół Inwalidów (franc. *Dôme des Invalides*) – właśc. kościół św. Ludwika, zbudowany pod koniec XVII w. jako planowane miejsce pochówku członków rodziny królewskiej. Obecnie znajduje się tam sarkofag z ciałem Napoleona.

¹⁷ Walenty Krosnowski (1814–1878) – działał w sprzysiężeniu Piotra Wysockiego, wziął udział w ataku na Belweder, dostał się do niewoli rosyjskiej, z której powrócił, gdy Konstanty pozwolił wiernym mu polskim oddziałom dołączyć do powstania (później jednak dostał od Najwyższego Sądu Kryminalnego karę śmierci). Na emigracji związał się z Towarzystwem Demokratycznym Polskim. Jego żoną była Vera de Poel (zob. Bielecki 1996).

zwłoków Napoleona – ledwie się przed tłumem przecisnąć miejsca było – w tłoku dobrze widzieć nie miejsca było, prócz mnóstwa światła w lustrach i ubrania katafalku.

20 [lutego 1840] w sobotę

Pogoda. Po zrobieniu sprawunków dla panny Cecylii, na wieczór, gdy noga boli od odcisków. Msza święta w kościele świętego Philippe du Roule, kazanie księdza Coquereau¹⁸, co był po zwłoki Napoleona, bardzo długie, wyziębiliśmy tam. Kwesta przez księżną Czartoryską. Obiad w Klubie i wieczór zwykły u panny Cecylii. Sobańscy byli i Łuszczewscy.

24 [lutego 1840] środa

Po zwykłym nabożeństwie i śniadaniu – pojechaliśmy z Karolkiem do Izby Parów omnibusem, lecz się wczas posiedzenie skończyło, o czym nas po drodze spotkany Kronsnowski uwiadomił. Powrót piechotą; wstępy do rycin – kupienie. Zimno dokuczowało z wiatrem mocne. Wracaliśmy spieszo do panny Cecylii dla zagrzania. Obiad w Palace Royal postny. Wieczór wraz z generałem, panną Cecylią i Karolkiem au Cirque¹⁹, dla widzenia wystawy Napoleona pogrzebu dokładnie oddanej.

Zakończenie

Przedstawione wyżej niewielkie fragmenty dziennika Franciszka Salezego Gawrońskiego są interesującym przyczynkiem do dziejów kultu Napoleona, a całość tego dzieła zasługuje na wykorzystanie w pracach dotyczących m.in. dziejów Wielkiej Emigracji. Kolejnym etapem podróży autora diariusza była Anglia, dokąd wyjechał z Paryża w maju 1841 (ta część jego wspomnień zawiera ważne uściślenia do dziejów polskiej emigracji nad Tamizą), by po następnych kilku miesiącach powrócić do rodzinnego Krakowa.

Pomijając aspekt artystyczny diariusza Franciszka Gawrońskiego, należy przypomnieć, że wszyscy, którzy mogli zapoznać się z tymi pamiętnikami, doceniają ich walory faktograficzne. Według Jana Czubka pamiętnikarz ten „patrzy na rzeczy zawsze trzeźwo i zdrowo, a sądzi trafnie; dodajmy jeszcze ten jego epopeiczny (...) spokój i przedmiotowość, tę świeżą woń bezpośredniości, tę prostotę i jakiś naturalny wdzięk opowiadania” (Czubek 1916: VII). Badacze zgadzają się, że

---

¹⁸ Félix Coquereau (1808–1866) – kapelan marynarki wojennej, który w 1840 r. wziął udział w wyprawie na Wyspę Świętej Heleny w celu przywiezienia do Francji ciała Napoleona.

¹⁹ W 1841 r. w Paryżu zainaugurował działalność zbudowany z kamienia Cirque d'Été (Cyrk Letni). Gawroński natomiast ogląda wystawę w otwartym w 1827 r. Cirque Olympique (Cyrku Olimpijskim) na Boulevard du Temple, wykorzystywanym także dla przedstawień teatralnych.

Gawroński jest pod tym względem rzetelny, nie jest napastliwy lub stronniczy, nie kieruje się także porachunkami osobistymi (Buczak, Schnaydrowa 1967: 203).

Zastanawiające jest to, że mimo niekwestionowanych walorów dokumentacyjnych zapiski „polistopadowe” Franciszka Gawrońskiego nie doczekały się pełnej edycji. Jak wcześniej wspomniałem, ich fragmenty przed mniej więcej półwieczem przygotowywały do druku Maria Buczak i Bogumiła Schnaydrowa – z jakichś powodów całe zamierzenie nie zostało jednak zrealizowane. W badaniach zapiski te wykorzystywane są epizodycznie, mimo że kontynuacja pamiętnika (dotycząca lat 1832–1869) zawiera bardzo interesujący materiał dotyczący życia politycznego, społecznego i kulturalnego Rzeczypospolitej Krakowskiej oraz dwóch dziesięcioleci po jej likwidacji. Pamiętniki są też nieocenionym źródłem do poznania przynajmniej kilku krakowskich rodów arystokratycznych i mieszczańskich, w kręgu których przebywał Gawroński. Choćby z tego względu jego zapiski zasługują na pełną edycję.

Literatura

- Bielecki R., 1996, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, t. II.
- Buczak M. i Schnaydrowa B., 1967, [Wstęp] [w:] *Latopismo rodzinne mego żywota. Wybór z lat 1832–1845*, oprac. M. Buczak i B. Schnaydrowa, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. XIII.
- Czubek J., 1916, *Wstęp* [w:] F.S. Gawroński, *Pamiętnik r. 1830/31 i kronika pamiętnikowa*, Akademia Umiejętności i Towarzystwo Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, Kraków.
- Estreicherówna M., 1968, *Życie towarzyskie i obyczajowe Krakowa w latach 1848–1863*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Gawroński F.S., 1832–1869, *Latopisma mego życia* [rękopis sygn. 2160], Biblioteka Naukowa PAU i PAN, Kraków.
- Gawroński F.S., 1839–1940, *Pamiętnik z podróży do Włoch* [rękopis sygn. 17936/I], Ossolineum, Wrocław.
- Gawroński F.S., 1840–1841, *Dziennik podróży przez Szwajcarię, Niemcy nad Renem...* [rękopis sygn. 5691/1], Ossolineum, Wrocław.
- Gawroński F.S., 1916, *Pamiętnik r. 1830/31 i kronika pamiętnikowa*, Akademia Umiejętności i Towarzystwo Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, Kraków.
- Gawroński F.S., 1967, *Latopismo rodzinne mego żywota. Wybór z lat 1832–1845*, oprac. M. Buczak i B. Schnaydrowa, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. XIII.
- Kledzik M., 2015, *General Jan Zygmunt Skrzynecki w roli głównodowodzącego armią Królestwa Belgii (styczeń–czerwiec 1839)*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, z. 29.

- Kozanecki T., 1956, *Maurycy Mochnacki i obóz Czarotoryskiego (inedita z września — listopada 1834 r.)*, „Przegląd Historyczny”, nr 47/4.
- Lewicki K., 1990, *Gawroński (Rawita) Franciszek Salezy (1787–1871)*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. VII, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mieroszewscy S. i S., 1964, *Wspomnienia z lat ubiegłych*, Wydawnictwo Literackie, Wrocław.
- Opis pogrzebu Cesarza Napoleona w Paryżu dnia 15. grudnia 1840*, Lipsk 1841.
- Schnaydrowa B., Staszek J., 1961/1962, *Kraków w roku 1846 w pamiętnikach Franciszka Salezego Gawrońskiego i Kazimierza Girtlera*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. 7/8.
- Schnaydrowa B., Staszek J., 1995, *Franciszka Salezego Gawrońskiego notaty o powstaniu styczniowym*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie”, R. XL.
- Żaliński H., 1998, *Skrzynecki Jan Zygmunt*, „Polski Słownik Biograficzny”, t. XXXVIII, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Instytut Historii PAN, Warszawa–Kraków.

Issues raised in the diaries of Franciszek Salezy Gawronski's European travels

Abstract

Franciszek Salezy Gawroński (1787–1871), a soldier in the Napoleonic army and a participant in the November Uprising, is the author of an extensive diary covering the period from his childhood to 1869, some of which was published in 1916, most of which remains in the original manuscripts. In the first half of the nineteenth century Gawroński was also an important figure in Polish political and cultural life in Krakow. He was a member of many societies, and was also elected to the Senate of the Republic of Cracow. Among his friends and acquaintances there were representatives of great aristocratic families. He witnessed important historical events, including the Spring of Nations. The article presents his unpublished diary from his travels around Europe in the years 1839–1841. During this period the diarist visited Italy, Switzerland, German countries, Belgium, France and England and Austria. During his journey, Franciszek Gawroński met with many of his colleagues – soldiers, politicians, writers. Among other things, he visited the site of the Battle of Waterloo, and in Paris he attended the second funeral of Emperor Napoleon. His interlocutors include Prince Adam Jerzy Czartoryski, Adam Mickiewicz and Jan Skrzynecki. Researchers highly value this diary as a source of information. This work contains important information on the life of the Polish emigration community in France and England, and has hardly been used in academic research so far. The article contains information on the biography of Franciszek Salezy Gawroński, a general characteristic of his autobiographical work, and presents several excerpts from the diary with commentary.

Key words: Franciszek Salezy Gawroński, non-fiction, autobiography, Great Emigration, Napoleon, November Uprising.

Agnieszka Kawalec¹

„Romantyczne” podróże Augusta Bielowskiego

Streszczenie

W drugiej połowie lat 20. oraz w latach 30. XIX wieku Lwów miał coraz więcej do zaferowania młodym ludziom. Reaktywowany w 1817 r. i dość prężnie rozwijający się uniwersytet przyciągał młodzież galicyjską pragnącą zdobyć wykształcenie akademickie, by w przyszłości zapewnić sobie stabilną egzystencję. I choć wszechnica lwowska, w pełni zgermanizowana, daleka była od krzewienia postaw narodowych, to za sprawą kilku profesorów nieśmiało, ale dość skutecznie rozbudzała głęboko uspięone pragnienia. Pierwsze pisma literackie publikowane przez braci Chłędowskich, teatr lwowski kierowany przez Jana Nepomucena Kamińskiego, twórczość Aleksandra Fredry – wszystko to budowało atmosferę sprzyjającą samokształceniu oraz pierwszym samodzielnym próbom literackim studentów. Wśród nich zaczęli pojawiać się liderzy, którzy potrafili skupić wokół siebie grono przyjaciół i motywować ich do wzmożonej pracy na polu literatury i przeszłości dziejowej. Jednym z takich organizatorów życia literackiego we Lwowie był August Bielowski, wokół którego powstała grupa literacka nazwana po latach „Ziewonią”. Niniejszy tekst poświęcony został początkowemu okresowi działalności literackiej Bielowskiego, który wraz z przyjaciółmi szukał nowych, oryginalnych źródeł literatury narodowej. Dostrzegał je w twórczości ludowej i słowiańskiej. Opisywane w tekście podróże Augusta Bielowskiego po Galicji miały na celu uzasadnić słuszność stawianej tezy. Służyły zebraniu materiału źródłowego (pieśni, opowieści ludowych, wierzeń, zwyczajów przechowywanych pielęgnowane przez wieki tradycje, sięgające niekiedy do czasów pogańskich), który służył za kanwę późniejszej twórczości poetów. Opisy podróży oddają atmosferę, charakter i warunki, w jakich się odbywały. Ukazują dziką przyrodę, obfitują w poetyckie opisy krajobrazów, wskazują na niekłamną fascynację ludowością, odsłaniają również początki formowania się profesjonalnych badań etnograficznych, archeologicznych i historycznych.

Słowa kluczowe: Lwów, Galicja w latach 20. i 30. XIX w., literatura, ludoznawstwo, romantyzm

¹ Dr Agnieszka Kawalec, Instytut Historii w Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. T. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów, e-mail: kawalecagnieszka@gmail.com, nr ORCID: 0000-0002-3144-3184.

Wstęp

Gdy prześledzimy biografię Augusta Bielowskiego (1806–1876), czołowego przedstawiciela lwowskiej inteligencji XIX w., dochodzimy do wniosku, że mobilność wpisana była w jego życie od urodzenia aż po sam kres. Na każdym etapie warunkowały ją inne okoliczności. Można powiedzieć, że w jego życiu ogniskują się wszystkie zjawiska charakterystyczne dla epoki, w której przyszło mu żyć, oraz dla grupy społecznej, którą reprezentował. Pociągały one za sobą konieczność lub pragnienie podróżowania.

W życiu zawodowym Bielowskiego możemy wydzielić dwa główne okresy: młodzieńczy, w którym dominowały idee romantyczne, oraz dojrzały, stabilny pod względem zawodowym, cechujący się racjonalnym i pragmatycznym podejściu do życia. W obu okresach podróże odgrywały znaczącą rolę.

Kim zatem był August Bielowski? W młodości – duch niespokojny: poeta, tłumacz, wydawca almanachów literackich, organizator życia literackiego we Lwowie, słowianofil, prekursor badań ludoznawczych, a także powstaniec listopadowy i konspirator galicyjski lat 30. XIX w. (Goriaczko-Borkowska 1965; Kawalec 2013: 13–29; 2014: 335–363; Poklewska 1976; Ruszczyńska 2002). Z czasem poezja oddała pole historii, choć nigdy w pełni nie ustąpiła. Przez lata samodzielne zgłębiał tajniki tej nauki, prowadził poszukiwania źródłowe do dziejów Polski, czego owocem było pomnikowe dzieło „Monumenta Historiae Poloniae”. Swe życie związał z Zakładem Narodowym im. Ossolińskich we Lwowie, przechodząc kolejne szczeble kariery od skryptora, poprzez kustosa do dyrektora tej instytucji (Wierzbicki 2007: 49–62).

Pochodzenie, młodzieńcze pasje

Już samo pochodzenie określało styl i warunki życia rodziny. August Bielowski wywodził się z zubożałej szlachty wschodniogalicyjskiej utrzymującej się z dzierżaw. Urodził się w Krechowicach na Pokuciu. Rodzice często zmieniali miejsce pobytu, przenosząc się ze wsi do wsi w ramach cyrkułu kołomyjskiego i stanisławowskiego. W krótkim okresie dzieciństwa Augusta można doliczyć się przynajmniej sześciu miejscowości, w których rodzina mieszkała i w których przychodziły na świat kolejne dzieci. Po latach te miejsca powrócą we wspomnieniach Augusta przywołanych w pracach naukowych lub publicystycznych.

Mimo że rodzice nie posiadali majątku, zadbali jednak o wykształcenie swoich dzieci. Stąd kolejny etap migracji Augusta odbywał się

w celach edukacyjnych. Szkołę realną rozpoczął w Stanisławowie, a kończył w Buczaczu. Tu kontynuował naukę w gimnazjum księży bazylianów, które wśród szlachty uchodziło za najlepszą szkołę w okolicy. W 1823 r. jako 17-letni chłopak przybył do Lwowa, gdzie rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. Z tym miastem związał się do końca życia.

Bielowski trafił na studia w okresie, gdy życie literackie w Galicji budziło się z germanizacyjnego uspienia. Pewne ożywienie rysuje się dopiero po roku 1820, wkrótce po przywróceniu we Lwowie uniwersytetu. Była to wprawdzie uczelnia niemiecka, skupiona na kształceniu kadr dla administracji państwowej, niemniej przyciągała chętną do nauki niezamożną młodzież, często z dalekich prowincji galicyjskich. Wielu studentów równoległe z kształceniem oficjalnym, uniwersyteckim, rozwijało swe zainteresowania poza nim, w gronie przyjaciół, w nieformalnych stowarzyszeniach.

Dla Augusta Bielowskiego prawdziwą pasją były język polski, literatura i historia polska, ale zajęcia na uniwersytecie nie mogły zadowolić tych ambicji. Bielowski nie był odosobniony w swych zainteresowaniach. W interesie władz uczelni było pozyskanie uzdolnionej literacko młodzieży dla kultury niemieckiej. Bez względu jednak na to, czy studentów bardziej pociągała literatura polska czy niemiecka, atmosfera panująca na uczelni pobudzała ruch umysłowy wśród młodzieży, z każdym rokiem coraz bardziej intensywnie.

Zainteresowania ludoznawcze

Napływ do Lwowa młodzieży ożywił zainteresowania literaturą głównie za sprawą działalności braci Adama i Walentego Chłędowskich, Jana Nepomucena Kamińskiego, Aleksandra Fredry (Goriaczko-Borkowska 1965: 9–11). Pewne inspiracje płynęły także od profesorów Uniwersytetu Lwowskiego: Mikołaja Michalewicza, profesora języka i literatury polskiej; historyka Józefa Maussa czy młodego, niespełna 30-letniego wykładowcy statystyki Karola Józefa Hüttnera², którzy za-

---

² Karol Józef Hüttner (ur. w Linzu w 1793 r., zm. we Lwowie 16 marca 1822), wychowany w Wiedniu kosztem Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. W 1817 r. obronił wyróżniająco doktorat, a rozprawę tę z wdzięczności poświęcił swemu mecenasowi. J.M. Ossoliński, jako dyrektor biblioteki nadwornej w Wiedniu, zatrudnił go w charakterze praktykanta, a następnie wystarał się dla niego o profesurę statystyki we Lwowie. Młody Hüttner świetnie się zapowiadał, miał na swym koncie kilka prac naukowych, m.in. obszerne dzieło z zakresu prawa cywilnego. Razem z Józefem Maussem w 1822 r.

chęciami do prób literackich (Finkel, Starzyński 1894: 252; Ostaszewski-Barański 1912: 5). Ten ostatni, notabene wychowanek hr. Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, tuż przed śmiercią opublikował na łamach „Pielgrzyma Lwowskiego” rozprawę o pożytku zbierania pieśni ludu. Przekonywał w niej, że są one często „dowodem podań starożytnej przeszłości”, że dzięki nim można „choć w niewielkim względzie nabyć trudnej wiadomości charakteru ludu”, poznać ich różnorodną kulturę, zwyczaje, tradycję, język (Hüttner 1822: 86–95). Dla przykładu zamieścił kilka pieśni pochodzących z różnych regionów Galicji, m.in. krakowiaka, mazura, ukraińskie dumki. Teksty ogłoszone zostały w języku polskim, z tłumaczeniem niemieckim, opatrzone komentarzem wyjaśniającym treść i charakter utworu. Prof. Hüttner powoływał się na autorytet współczesnych uczonych, którzy postulowali hasła zbierania i zapisywania tekstów ludowych. Traktowali je jako materiał źródłowy, stanowiący podstawę do dalszych badań nad polską czy szerzej, słowiańską kulturą i językiem (Hüttner 1822: 86–95). Badania te na ziemiach polskich miały już długą tradycję³, niemniej dla młodych adeptów Kaliope, rozpoczynających w zgermanizowanym Lwowie przygodę z literaturą polską, informacje te miły walor nowości, stanowiły inspirację do dalszych samodzielnych poszukiwań (Goriaczko-Borkowska 1965: 26–27). Na gruncie galicyjskim wielkim orędownikiem badań słowianoznawczych był Adam Czarnocki (Zorian Dołęga Chodakowski), autor głośnego tekstu *O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, opublikowanego we Lwowie w czasopiśmie Adama Chłędowskiego (Chodakowski 1819: 17–48). Od utworzenia Ossolineum we Lwowie tematyka słowianofiliska często gościła na łamach „Czasopismu Naukowego Księgozbioru Publicznego im. Ossolińskich”, pisma redagowanego przez ks. Franciszka Siarczyńskiego. Pojawiały się tu teksty samego Siarczyńskiego oraz wydawane przez niego z rękopisów teksty Ossolińskiego. Nieco później również artykuły Adama Junoszy Rościszewskiego i innych autorów (Kawalec 2007: 121–130).

---

zaczęli wydawać we Lwowie kalendarz w języku polskim i niemieckim pod tytułem „Pielgrzym Lwowski”. Swą działalnością literacką propagował dorobek naukowy swego dobroczyńcy.

³ Badania słowianofilskie w ramach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie prowadzili np. Tadeusz Czacki, Hugo Kołłątaj, J.M. Ossoliński czy Joachim Lelewel. Podobne tendencje były w Czeskim Towarzystwie Naukowym w Pradze i Akademii Nauk w Petersburgu. Czołowi przedstawiciele to: Waclaw Hanka, Pavel Jozef Szafarzyk, Josef Jungmann, Wuk Stefanowicz Karadzicz. W dowód uznania zostali oni mianowani członkami TPN w Warszawie.

Zachęta ze strony profesorów Hüttnera i Maussa padła na podatny grunt. Młodzi literaci odkrywali i z pasją chłonęli te treści, tym bardziej że wielu studentów lub młodych pracowników nauki utrzymywało z nimi relacje mniej oficjalne, nierzadko wręcz przyjacielskie. Bielowski od początku swych studiów szukał kontaktów z ludźmi pióra. Szybko nawiązał współpracę z J.N. Kamińskim i W. Chłędowskim. Od razu dał się poznać jako człowiek pracowity, pełen zapału i wytrwałości, erudyta. W zakresie literatury był samoukiem. Doskonalił znajomość języka polskiego na literaturze doby renesansu, wiele uwagi poświęcał historii, cudem niemal zdobywał publikacje niedostępne w Galicji, którymi dzielił się ze współtowarzyszami. Jak wspominał Wincenty Pol, kolega ze studiów, skupił wokół siebie grono młodzieży, a jego dom „stał się we Lwowie ogniskiem myśli wijącej się około dziejów i literatury ojczystej” (*Pamiętnik literatury polskiej...*: 206–207).

Do najbliższych jego przyjaciół należeli Ludwik Nabelak, rodem z Głogowa Małopolskiego⁴, współtwórca Towarzystwa Zwolenników Słowiańszczyzny, a także bracia Józef i Leszek Dunin Borkowscy (*Zawadzki* 1886: 14). Wszyscy oni byli pod wrażeniem działalności Chodakowskiego. Wszyscy ulegli fascynacji filozofią Johanna Gottfrieda Herdera oraz poezją Kazimierza Brodzińskiego. Wincenty Pol wspominał w pamiętniku: „Bielowski nie widział w życiu swoim Brodzińskiego, a był jednak najwierniejszym uczniem jego. Poezja gminna stała się od czasu poznania pieśni i rozpraw Brodzińskiego ideałem jego. Zbierał ruskie i polskie pieśni w czasie wakacji szkolnych, uczył się po czesku, tłumaczył serbskie pieśni, czytał zygmuntofskich pisarzy i estetyków niemieckich, kształcił się sam, a przy nim kształcili się drudzy, iż cała lepsza naukowa młodzież opierała się o niego. Interes, jakie pieśni gminne ruskie na młodzieży polskiej wzbudziły (...), przybliżył do niej i Rusinów, a Bielowski, który dziwnie godzić wszystko umiał w dobrej wierze, stał się i tutaj punktem zjednoczenia. W wielkiej części urósł za jego przykładem zbiór pieśni gminnych Waclawa z Oleska” (*Pamiętnik literatury polskiej...*: 206–207; *Pieśni polskie i ruskie...* 1833: III–LIV).

Wacław Zalewski (1799–1849) w latach 1825–1827 był supletem matematyki na Uniwersytecie Lwowskim, pozostawał pod silnym wpływem profesów Maussa i Hüttnera (Finkel, Starzyński 1894: 226). Podobnie jak Bielowski, i inni studenci, uległ tej fascynacji. W swym pamiętniku pisał: „Cały byłem zajęty Słowiańszczyzną. Pieśni gminne

---

⁴ Nabelak pochodził z Głogowa Małopolskiego, na uniwersytet we Lwowie przybył w 1821 r., dwa lata później pojawił się tu „ukochany Bielosz”, jak go Nabelak nazywał, ich serdeczna przyjaźń trwała do końca życia.

wszystkich narodów słowiańskich miałem sprowadzone i mój własny zbiór pieśni galicyjskich przez moich audytorów (studentów UL) znacznie się powiększył” (Ostaszewski-Barański 1912: 46). Ten zbiór kolekcjonował i opracowywał przez wiele lat, drukiem ogłosił go w 1833 r. (*Pieśni polskie i ruskie...* 1833). Z wielkim entuzjazmem publikację tę przyjął Bielowski, zamieszczając na łamach „Rozmaitości” lwowskich obszerną recenzję dzieła (Bielowski 1833, nr 3: 17–22, nr 4: 25–29).

Młodzi literaci z kręgu Bielowskiego próbowali sił w twórczości oryginalnej, swe pierwociny publikowali na łamach lwowskich periodyków, tłumaczyli utwory Johanna Wolfganga Goethego, Friedricha Schillera, Georga Gordona Byrona, Williama Szekspira. Szukali jednak w literaturze pierwiastka oryginalnego, świeżego, odzwierciedlającego charakterystyczne cechy narodu. Dostrzegali go w kulturze ludowej. By je dogłębnie poznać, ruszali na wieś.

Podróże „romantyczne”

Podróże te wynikały z fascynacji ludowością, przyrodą, tradycją, poezją i kulturą ludową Słowian. Bielowskiego w szczególności pociągały tereny dziewicze, mało znane, skrywające dawną historię, często sięgające czasów pogańskich. Obiektem jego najwcześniejszych peregrynacji była Galicja Wschodnia: Karpaty Wschodnie, w tym Beskidy Skolskie, huculszczyzna, bojkowszczyzna. Tereny szczególnie mu bliskie, bo w niedalekim sąsiedztwie się wychował.

Przebieg swych podróży Bielowski dokumentował w dzienniku. Zwyczaj ujęte w nim zapiski miały charakter pospiesznych, dość ogólnikowych notatek, ale zawierały istotne informacje: daty wędrówek, przebieg trasy, spis odwiedzanych miejscowości, ważniejsze czynności. Diarysta spisywał anegdoty, opowieści, wydarzenia, które go zainteresowały, często przytaczał historię danego miejsca (*Okolice i podania*: 1–88).

Jedną z takich podróży studenckich, pierwszą, którą w szczegółach znamy z relacji, Bielowski odbył z Ludwikiem Nabelakiem od 11 do 20 sierpnia 1829 (*Okolice i podania*: 1–2). Przewodnikiem naukowym tej wyprawy była dwutomowa praca Tomasza Święckiego *Opis starożytnej Polski* (Święcki 1816). Bielowski, przygotowując się do podróży, kierował się także wiedzą zaczerpniętą z ludowych opowieści o ciekawych obiektach czy zasłyszczanymi informacjami o przypadkowo wykopanych „starożytnych” skarbach. Młodych poetów interesowały głównie miejsca, często nieznanie nauce, w których zachowały się ślady z czasów pogańskich. Zależało im na konfrontacji pomników dziejowych z tym,

co pozostało w tradycji i kulturze ludowej, a także w świadomości okolicznych mieszkańców.

Wyprawa przyjaciół trwała zaledwie 10 dni, ale była niezwykle intensywna. Wyruszyli ze Lwowa na południe przez Mikołajów, Rozwadów, tu podziwiali nadbrzeża Dniestru, do Stryja, gdzie spędzili nocleg. Dalej wzdłuż rzeki Stryj poprzez Lubieńce dotarli na nocleg do Skolego. 13 sierpnia, wędrowali po Beskidach Skolskich, przed wschodem słońca weszli na połoninę Zelemin, stamtąd podziwiali okoliczne widoki, zwiedzali hamernię, spisywali pieśni. Dalej udali się do miejscowości Beskid i kolejny dzień spędzili na wędrownkach górskich, spisywaniu pieśni w okolicznych wsiach, po czym przez Tucholkę, Orawę, Koziową wrócili do Skolego, po drodze „oglądając mogiły Sinowódzkie” (Bielowski 1857: 659–660). 15 sierpnia wyruszyli do Urycza przez Korczyn, Kruszelnicę, spisując po drodze pieśni, zatrzymując się na nocleg w Jamelnicy. Stąd 16 sierpnia, zaraz po północy, wyruszyli „na skały Urycza”, czyli ruiny wczesnośredniowiecznego zamku Tustań, po czym przez Podhorodce wrócili na nocleg do Skolego. Dalej powędrowali do Bolechowa. Po drodze pomiędzy osadami Pobóg a Bubniszcze podziwiali „pokoje w skale Bubnickiej”, czyli wykute w skałach piaskowca groty i korytarze, które swym kształtem przypominają dziedziniec skalnego zamku. W tradycji ludowej była to niegdyś świątynia pogańska, a w XVIII w. schronienie bandy „opryszków” pod wodzą Oleksego Dobosza. Z Bolechowa ruszyli na południe przez Dolinę, Kałusz na nocleg do Podhorków. Następnie skierowali się na Halicz, pływali łodzią po Dniestrze, oglądali zamek w Haliczu, a noc spędzili w Bursztynie. 20 sierpnia przez Obertyn, Przemyślany, obok „mogił Gliniańskich”, wrócili do Lwowa (*Okolice i podania*: 1–2; *Romantyczne wędrówki po Galicji* 1987: 69–75).

Ta dość sucha relacja znalazła swe dopowiedzenie 17 lat później, gdy Bielowski na łamach „Dziennika Mód Paryskich” opublikował wspomnienia z tej podróży. W wersji literackiej skupił uwagę chyba na najistotniejszym punkcie tej wyprawy, czyli wizycie na zamku tustańskim. Mimo poetyckiej konwencji, w jakiej utrzymany został opis podróży, otrzymujemy jasny przekaz, jak faktycznie wyglądały te wędrówki i co przyciągało szczególną uwagę podróżników. Głównym celem tej wyprawy były ruiny średniowiecznego grodu Tustań znajdujące się obok wsi Urycz, kilkanaście kilometrów na południowy zachód od znanego uzdrowiska w Truskawcu. Tustań leżała w czasach średniowiecznych na szlaku solnym prowadzącym z Drohobycza poprzez przełęczę beskidzkie na Węgry. Znajdują się tu ruiny staroruskiego grodu i twierdzy obronnej, które w 1340 r. wraz z innymi grodami ruskimi zdobył Kazimierz Wielki i przyłączył do Królestwa Polskiego. Odbudowany zamek

Tustań stanowił istotny element ówczesnego systemu obrony granic (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...* 1892, t. 12: 671–672). Przewodnikiem podróży był chłop z Jamelnicy, który jak pisał Bielowski, doskonale sprawdził się w tej roli. Można powiedzieć, że był to najbardziej pożądanym przez romantyków, wręcz modelowy, kandydat na przewodnika: „dobry jamielnicki chłopiek, jedno z tych biednych stworzeń, którym jakby w sprzeczności do twardego, rzeczywistego życia dostała się pewna miękkość charakteru i głęboko wkorzeniona bojaźń nie potęg istotnych tego świata, ale duchów i wszelkich urojonych, zaklętych władz czarnoksiężskich. To odłączywszy, miał zresztą niejaki wiadomości, lubił opowiadki i śpiewki, a w postępowaniu jego objawiała się sama szczerota” (Bielowski 1846, nr 1: 3).

Wędrowkę do ruin zamku rozpoczęli zaraz po północy ze wsi Jamelnica, by po kilkugodzinnym marszu przez las i trudno dostępne górskie szlaki dotrzeć o wschodzie słońca do celu. W swej relacji Bielowski oddał atmosferę niepokoju, którą potęgowały nocne odgłosy dzikich zwierząt i okolicznych strumieni, a nade wszystko postawa przewodnika przepełnionego lękiem przed złymi duchami, które według ludowych wierzeń miały tu swoją siedzibę. O świcie, gdy już zaczęły dochodzić pierwsze odgłosy życia, jak wspominał Bielowski „pianie kur z pobliskich wiosek działało elektrycznie na humor i odwagę naszego przewodnika. Nabrał wnet fantazji, zapalił fajeczkę, zapuszczał się w głośniejszy rozhovor i zaczął nawet nucić z własnego popędu krótkie, wesołe piosneczki. Tego też nam właśnie było potrzeba. (...) między piosnkami, które wówczas od niego słyszeliśmy, była jedna, której dziwna, idealna piękność zmyślenia, miała godny siebie przystroj we wzorowej prostocie oddana. Podobała mi się niewymownie i kazałem ją sobie kilkakrotnie powtarzać. Słyszałem ją później śpiewaną i w innych stronach kraju z niejakimi odmianami, a zawsze z jednakim upodobaniem” (Bielowski 1846, nr 1: 3). Poeci szczególnie prosili go o pieśni rodzime, góralskie, typowe dla tego regionu i te utrwalali.

Opisowi ruin zamczyska towarzyszy długi wywód historyczny sięgający połowy XIII w., czyli czasów księcia Rusi Halickiej Daniela I Romanowicza, który bywał w Tustani w czasie podróży do króla Węgier Beli IV. Bielowski przytaczał epizody z czasów Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagiełły i późniejszych władców. Wspominał o incydencie z 1535 r., kiedy to król Zygmunt I odebrał okoliczne majątki rodzinie Podhorodeckich „z powodu dopuszczenia się jakowegoś nadużycia przez tę rodzinę i oddał Piotrowi Kmicie, panu na Wiśniczu”. Dalej wchodził w dyskusję m.in. z Kromerem (Kromer 1577), Siarczyńskim (*Słownik historyczno-statystyczno-historyczny...* t. 1–3), którzy w swych pracach

naukowych, pisząc o Tustani, niewłaściwie ją lokalizowali, gdyż jak dowodził Bielowski, mylili tę miejscowość z inną, położoną w pobliżu Halicza. Bielowski przywołuje jako dowód mapy staropolskie będące w posiadaniu Józefa Gwalberta Pawlikowskiego z Medyki, na których znajduje się Tustań obok wsi Urycz. Ustalenia Bielowskiego zostały wiele lat później wykorzystane w „Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego ...*, t. 12: 671–672).

Z pewnością do wielu z tych wniosków Bielowski doszedł w późniejszych latach w wyniku swych żmudnych kwerend źródłowych, niewątpliwie jednak znał historię tego miejsca w roku 1829 i starał się ją zweryfikować z wiedzą mieszkających tu ludzi.

„Chcieliśmy usłyszeć jeszcze co z podań miejscowych i dowiedzieć się, jak też lud podobne pomniki uważa. Kilku wieśniaków, wgnawszy bydło na łąkę, zeszło się właśnie do nieznanych jakiś gości do zamku. Odpowiedzi na robione przez nas pytania szły jakoś nieśmiało i opowiadanie ciągle się urywało. Natenczas przewodnik nasz przybrał minę poważną i z niejakim lekceważeniem dookoła stojących rzekł: «Ja sam opowiem najlepiej, jak było, bo mi najstarsi ludzie powiadali: Jest to robota dokogucia» i dalej następuje opowieść o krainie, «którą czarci chcieli zagarnąć na swe dziedzictwo, bo im się bardzo podobała»⁵. Na koniec chłop zaśpiewał im pieśń, która poetom od razu wydała się ludową odpowiedzią na stawiane przez historyków pytanie – za jakie przewinienia król Zygmunt I odebrał majątek Podhorodeckim i ofiarował Piotrowi Kmicie?» (Bielowski 1846, nr 2: 10–11).

Wyprawa

Rano kur zaśpiewał czujny,
Raniej wstał nasz pan: potrójny
Wstaje blask, płoną trzy świece.
Przy jednej się mył; zbroję
Wdział przy drugiej; a przy trzeciej
Siodła konia, w pole leci.

„Dalej, dalej w ziemie żyzne!
Węgierszczyznę, turecczyznę

⁵ Czarczi zbudowali zamek i zaczęli rzucać głazy jako podwaliny pod mury obronne. Do dziś kamienie te porozrzucane są po całej okolicy. Kur zapiał jednak i robota się urwała – nie zdążyli dokończyć budowy. Został tu tylko jeden, najstarszy z czartów wraz ze swym dworem. Wędrowni muzycy podstępem okradli zamek i wysadzili go w powietrze. Od tego czasu zostały tylko szczątki zamku tustańskiego [uryckiego]. Na zamku pozostał tylko jeden czart, któremu nogę urwało – siedzi, pali fajkę i nikomu nic złego nie robi.

I wołoskie przebież szlaki”.
Biegł i stoczył bój trojaki.

Wraca do dom, mnogi połów
Za nim stado bujnych wołów
Z Wołoch; dzielne dwa bachmaty
Z Turek, z Węgier trzos bogaty.

Wołoskiemi więc czabany
Naddniestrzańskie sprawia łany,
Na bachmatach sprawia lotem
W bitwy; wojsku płci złotem
(Bielowski 1846, nr 2: 11).

Podróż ta była ważnym etapem „romantycznej edukacji” Bielowskiego i Nabelaka. Utwierdziła ich w dotychczasowych przekonaniach na temat związku literatury polskiej z kulturą ludową i historią. Piesze wędrówki, zapamiętane wrażenia, zebrany materiał literacki oraz pamiątki historyczne posłużyły później za kanwę wielu nowych utworów (Zawadzki 1886: 18). Doświadczenia te znalazły odzwierciedlenie na łamach almanachu „Haliczanin” wydanego w dwóch tomach przez Walentego Chłędowskiego we Lwowie w 1830 r. Pismo to było wyrazem ruchu literackiego i umysłowego tego czasu (Ostaszewski-Barański 1912: 3).

Program unarodowienia poezji rodzimej

Ludwik Nabelak w przedmowie do publikowanego tu fragmentu przekładu „Rękopisu Krółodworskiego”, nawiązując do myśli Brodzińskiego, nakreślił program unarodowienia poezji rodzimej: Pisał „Trzy są, moim zdaniem, źródła do czerpania czystych pojęć o narodowości. Pierwsze stanowią podania i pieśni gminne (...) drugim jest badanie ducha narodu z jego dziejów przeszłych i położenia obecnego (...) trzecim na koniec źródłem (...) są starożytne zabytki poetyczne rozmaitych pokoleń słowiańskich (...). Jest bowiem rzeczą niewątpliwą, że im dalej cofniemy się wstecz do źródła, z którego wszystkie narody słowiańskie pochodzą, tym oczywistszą między nimi, tak języka jak i wyobraźni – jako i dziejów znajdziemy wspólność, że w końcu wszelka między nimi różnica zniknąć musi” („Haliczanin” 1830, t. 1: 198–199).

Tę samą myśl w pełni podzielał Bielowski, zawarł ją w swym wierszu *Ziewonia* opublikowanym na łamach „Haliczanina” (1830, t. 2: 301). Kultura ludowa miała być inspiracją i gwarantem oryginalnej, narodowej

twórczości. Zbiory pieśni i pamiątek dziejowych stanowiły skarbnicę tych wartości. Pogląd ten był powszechnie przyjmowany. Kilka lat później Wacław Zaleski poszedł nawet o krok dalej, zarzucając czołowym polskim twórcom naśladownictwo wzorów zachodnich: „Tak też i poeci nasi od Kochanowskiego, aż do Krasickiego i Naruszewicza, ledwie gdziegdzie mają na sobie cechę narodowości. Polskimi tylko słowy pisali – myśli i czucia rzymskie, francuskie, nareszcie i inne tylko nie polskie; dlatego też ogółowi polskiego narodu zawsze byli i są obcy” (*Pieśni polskie i ruskie...* 1833: 38).

Program grupy literackiej opublikowany na łamach „Haliczanina” nakreślił pole działania na kolejną dekadę, przerwana na krótko wybuchem powstania listopadowego. Po powrocie do Galicji młodzi ze zdwojoną siłą i w poszerzonym gronie kontynuowali swe prace twórcze. Grupa przyjaciół Bielowskiego powiększyła się m.in. o Seweryna Goszczyńskiego, Lucjana Siemieńskiego, Kazimierza Wójcickiego, Dominika Magnuszewskiego. W kręgu przyjaciół i stałych współpracowników pojawili się także Rusini, m.in. Kacper Cięglewicz, Jan Wagilewicz, Jakub Hołowacki, Markian Szaszkiewicz. W stałym kontakcie korespondencyjnym Bielowski pozostawał z Ludwikiem Nabelakiem (Zawadzki 1886: 40–48).

Niewątpliwie literatura była głównym punktem zainteresowania Bielowskiego, a przesłanie poezji narodowej w okresie popowstaniowym i w czasie rozgorączkowanych działań konspiracyjnych na początku lat trzydziestych XIX w. w Galicji nabierało jeszcze głębszego znaczenia. Dla większości zresztą wymienionych wyżej osób literatura nierozdzielnie związana była z konspiracją. Zarówno Bielowski, jak i jego przyjaciele byli czynnie zaangażowani politycznie, założyli m.in. w 1832 r. Związek Dwudziestu Jeden, a w kolejnych latach następne organizacje. Jak wspominał Seweryn Goszczyński: „my z Bielowskim, Jabłonowskim, Polem itd. postanowiliśmy poprzeć tę robotę piśmem czasowym” (Goszczyński 1924: 72). Przyjaciele instruowali się o sposobach wzajemnej komunikacji: „gdybyś się lękał, możesz użyć kwasu octowego lub cytrynowego i takim sposobem korespondować, ja mam sposób na to czytać” – pisał Siemieński do Bielowskiego (Zawadzki 1886: 40–48; Siemieński 1977: 17).

Głównym zadaniem Bielowskiego i Goszczyńskiego w okresie przygotowań wyprawy Zaliwskiego wiosną 1833 r. była zbiórka pieniędzy na broń i wyposażenie dla powstańców oraz transport broni w bezpieczne miejsce. Goszczyński wspominał: „partyzantom chodziło głównie o broń i pieniądze. Zajęliśmy się zbieraniem ich. Jeździłem po szlachcie z Jankiem [Henrykiem Janką, poeta] lub Jabłonowskim [Lu-

dwikiem, właściciel Lubienia pod Lwowem, poeta] i zebrało się tego cokolwiek. Główna kwatera w Laszkach” (Goszczyński 1924: 75).

W takiej atmosferze nie zwalniano tempa prac literackich, przeciwnie, intensyfikowano działania, bo jak wspominał Bielowski dość proroczo, miał wrażenie, że nie zostało mu wiele czasu. W marcu 1834 r. trafił do więzienia.

Podróże „romantyczne” w cieniu konspiracji

W latach 1832–1833 Bielowski zbierał materiały do nowego almanachu literackiego „Ziewonia” (t. I ukazał się na początku 1834 r.), pracował nad poematem „buczackim”, opublikował recenzję *Pieśni polskich* Wacława z Oleska („Rozmaitości” 1833, nr 3–4), artykuł o tematyce słowianoznawczej „O rusalkach”, stanowiący uzupełnienie tekstu Pavla Jozefa Šafaříka („Rozmaitości” 1833, nr 49–50), pracował nad przekładem staroruskiego poematu rycerskiego z końca XII w. pt. *Wyprawa Igora na Połowców, poemat słowiański* (1833). Prace te wymagały studiów historycznych, głównie z okresu średniowiecza, ale też badań źródłowych i terenowych (Ruszczycka 2002: 23–24). Bielowski nie rezygnował zatem z podróży, choć ze względów politycznych były one mocno utrudnione. Można chyba zaryzykować stwierdzenie, że kwestie literackie realizowano przy okazji wypraw o charakterze konspiracyjnym.

W maju 1833 roku Bielowski wraz z Lucjanem Siemieńskim i Sewerynem Goszczyńskim odbyli kilkudniową podróż w okolice Oleska i Podhorców w cyrkule złoczowskim. Zachowały się trzy relacje z tego wydarzenia i każda daje nieco inny obraz wyprawy. August Bielowski w swym dzienniku podaje tylko daty dzienne 12–14 maja, bez roku – co oczywiste, w obawie przed rewizją policji i ewentualnymi konsekwencjami (towarzysz wyprawy – Seweryn Goszczyński ukrywał się w Galicji, był poszukiwany przez policję austriacką jako uczestnik ataku na Belweder 29 listopada 1830 r. podczas powstania listopadowego; ciążył na nim wyrok śmierci). Bielowski w ogóle zresztą nie wymieniał swych współtowarzyszy, ograniczał się, jak zawsze, do skąpych informacji, wyliczając miejscowości i ważniejsze fakty (*Okolice i podania*: 3–4).

Nieco inny obraz otrzymujemy z relacji Goszczyńskiego, który w ogóle nie wspomina o naukowym czy literackim celu wyjazdu, przeciwnie, cały ustęp dotyczący wyprawy mieści się w większej całości poświęconej działalności spiskowej. Otwarcie wymienia miejscowości, a także, z imienia i nazwiska, spotkanych przyjaciół. Wszyscy oni współpracowali w tajnych organizacjach. Goszczyński wspomina: „Rok

1833. Odwiedzam z Henrykiem Jankiem Władysława Sierakowskiego w Ożydowie, moją znajomość z czasów powstania. To mi daje sposobność poznać [Jana] Uruskiego w Juśkowicach; tam pierwsza znajomość z Lucjanem Siemieńskim, tam spotkanie Wiwiena, którego znalazłem na Ukrainie. Olesko – miejsce urodzenia Jana Sobieskiego. Dotąd zachowano stolic, na którym go ochrzczono. Miejsce to w posiadaniu [Wojciecha] Lityńskiego, spokrewnionego z Siemieńskim. Wracam w okolice Lwowa. Pierwsza pogoń za mną policji austriackiej” (Goszczyński 1924: 2, 75). Należy jednak pamiętać, że Goszczyński pisał swe wspomnienia wiele lat później, już po wyjeździe z Galicji, z perspektywy bezpiecznego Paryża.

Siemieński pisze o tym wydarzeniu najbardziej obszernie, ale dopiero po 22 latach, na łamach „Orędownika Naukowego” (Siemieński 1845: 90–92). Rzecz jasna nie podaje daty spotkania, a swych przyjaciół-poetów sygnalizuje tylko pierwszą sylabą nazwiska. Opisywane tereny to rodzinne strony Siemieńskiego. Zna tu wszystkich. Przez kilka lat mieszkał tu u swojej babki Ludwiki Dłuskiej w Sewerynce, majątku położonym niedaleko Oleska. Często przemieszczał w sąsiednich Juśkowicach u zaprzyjaźnionego Jana Uruskiego lub w Ożydowie u Władysława Sierakowskiego (Fischówna 1910: 564–565).

W swych notatkach Bielowski zapisał, że zwiedzili Zborów (zamieszczą w dzienniku historię miejscowości oraz kościoła ufundowanego przez Jakuba Sobieskiego), po czym udali się na północ do Ożydowa⁶. Prawdopodobnie podróżował z Goszczyńskim i być może z Henrykiem Janko. Tam 12 maja zwiedzili lub podziwiali z perspektywy gór kilka miejscowości: Biały Kamień, Juśkowice, Olesko, Zabłocie, Ożydów, Firlejówkę, Pietrycze. Bielowskiego interesowały głównie miejsca noszące ślady dawnych osad słowiańskich, miejsca kultu pogan, grodziska. Pisał jak zwykle skrótowo: „Na wschód od Białego Kamienia jest góra, jak wyspa wśród płaskowyżyzn zwana Górą Świętą (...). W Pietryczach jest wielka mogiła przy drodze do Ożydowa, składa się z kilku wzgórków, dalej w Glinianach także. Na gruntach ożydowskich znalazłem dnia dzisiejszego złotówkę polską srebrną z czasów Zygmunta III, bardzo dobrze zachowaną”. W kolejnym dniu udali się do Buska, podziwiali źródła Bugu. W dniach 13–14 maja przebywali w Podhorcach, gdzie zwiedzali klasztor, zamek Sanguszków, ale najbardziej zajęły ich wczesnosłowiańskie mogiły: „byliśmy w Podhorcach na zamku, porozkopywaliśmy mogiły. W jednej znaleźliśmy parę czerepków i ostrogi

---

⁶ Właścicielem Ożydowa był Władysław Sierakowski, zaangażowany w działalność spiskową.

rdzą zjedzone, w drugiej kości ludzkie, w trzeciej czerepy, popiół i węgle” (*Okolice i podania*: 3-4).

Lucjan Siemieński we wspomnieniach z tej wyprawy odsłania więcej szczegółów. Pisze, że zelektryzowała ich wiadomość wyjęta z diariuszy klasztornych, zapisana w starym monasterze bazylikańskim w Podhorcach, że „w roku 1180 Batyj, ścigając księżniczkę Włodzimierską Olgę, zmusił ją do zamknięcia się w gródkiem zwanym Pleśnisko, którego okopy pokazują o kilkaset kroków w lesie na górze. Waleczna kniahini odparła najeźdźców i postawiła cerkiew drewnianą. Lud utrzymuje w podaniu, iż księżna uciekając, przerzuciła się w mysz i tak, gdy szła pod ziemią, powstał nad nią wał, który miejscami widać jeszcze w kierunku jak Zborów” (Siemieński 1845: 91). Ciekawość obu poetów potęgowały informacje o znajdujących się tam śladach wczesnośredniowiecznego grodziska oraz mogiłach kurchanowych z czasów pogańskich.

Wiadomość ta była dla nich o tyle istotna, że chronologicznie odpowiadała wydarzeniom poematu *Wyprawa Igora na Połowców*, nad tłumaczeniem którego obaj, tj. Bielowski i Siemieński, pracowali. Wyprawa Igora Światosławowicza, księcia Nowogrodu Siewierskiego, wraz z kilkoma książętami ruskimi miała miejsce w 1185 r. i zakończyła się klęską (*Słowo o wyprawie Igora* 1950: XVII). „Pamiętam, z jaką czcią ku sławiańskiej przeszłości zwiedzałem to horodyszczce – pisał Siemieński – w towarzystwie przyjaciół moich Go[szczyńskiego] i Bie[łowskiego]. Obrazy z pieśni o wyprawie Igora, zdawały się do nas żywo przemawiać; słowiczy śpiew starego Bojana odzywał się nam w świergocie leśnego ptactwa; Buj tur Wsewołod jawił się w postaci dęba na jednej z wielolicznych mogił; a w nazwie Pleśniska odgadywaliśmy miejscowość i analogię z tym wierszem Igorowej pieśni:

Od błót Pleseńska, do deber kisania,
Całą noc kruki szerzyły krakania

Bóg wie, cobyśmy byli nie dali za pewność, że Pleseńsko a Pleśnisko to jedno, choć przytykające do podnóża tych gór błota oleskie zdawały się stwierdzać nasze domysły. W zapale do odkryć archeologicznych wzięliśmy z sobą dwóch ludzi dla rozkopywania mogił okrywających górę. Postrzegliśmy, że dwie lub trzy co większych były już ruszane; znać, że nas kto uprzedził w poszukiwaniach. Ależ niestety! Nie wielki zdobyliśmy plon, i zaiste nie było z czego tworzyć muzeów” (Siemieński 1845: 91).

Bielowski miał dobre przeczucie, brakowało mu jedynie fachowej wiedzy. Pół wieku później badania archeologiczne prowadzone przez Teodora Nieczuja Ziemięckiego, archeologia i muzeologia z Krakowa,

potwierdziły, że w Podhorcach znajduje się jedno z największych i najokazalszych horodyszcz na Podolu: „całe niemal Podhorce są jakby jednym wielkim grodziskiem, z trzech stron wzmocnionym nadzwyczaj silną, naturalną pozycją (...) Wśród niezliczonej liczby mogił (...) przede wszystkim zwraca uwagę kilkanaście mogił na kilka metrów nad poziom wzniesionych i jakby kompleks oddzielny tworzących”. Na podstawie reliktyw wzmiankowanego w ruskich latopisach grodu Pleśniko odnaleziono cenne zabytki kultury materialnej (ceramika lokalna i importowana z Cesarstwa Bizantyjskiego, ozdoby, militaria, różne przedmioty ze szkła, żelaza i metali kolorowych). Kurhany, tzw. wielkie mogiły, kryły szczątki osób pochodzących z zamożnych rodów, pochowane z bogatym wyposażeniem (Liwoch 2018: 7–8, 11).

Podsumowanie

„Romantyczne” podróże Augusta Bielowskiego, omówione na przykładzie dwóch najlepiej udokumentowanych, dobrze oddają atmosferę, charakter i warunki, w jakich wyprawy te się odbywały. Świadczą też o różnorodnych pasjach młodego poety, który wyraźnie szukał jeszcze swej drogi życiowej. W dziedzinie literatury, zwłaszcza w zakresie twórczości słowiańskiej i ludowej, Bielowski szybko zdobył szacunek współczesnych. Jego tłumaczenie *Wyprawy Igora na Połowców* do 1928 r.⁷ uchodziło za najlepsze w literaturze polskiej i miało kilka wydań (*Słowo o wyprawie Igora* 1950: LXIX). Zainteresowania historią, archeologią, pierwotnymi wierzeniami ludu i ich pozostałościami w postaci cmentarzy, pogańskich świątyń, idealizowanie kultury ludowej – niepodparte wszakże gruntowną wiedzą – prowadziły go często do pochopnych wniosków, pseudonaukowych interpretacji, czasem wręcz bezkrytycznego przyjmowania informacji zaczerpniętych ze starych kronik czy staropolskich opracowań. Powielał wiele tendencyjnych stwierdzeń (*Romantyczne wędrówki po Galicji* 1987: 11). Należy jednak pamiętać, w jakich warunkach zdobywał wiedzę. Dzięki determinacji szybko wyrobił sobie znaczące nazwisko w nauce.

Wszelkie podróże i prace literackie zostały gwałtownie przerwane aresztowaniem Bielowskiego w marcu 1834. Po niespełna dwóch latach spędzonych w lwowskim więzieniu powrócił do dawnego stylu życia. Poczynając od 1838 r. kontynuował rozpoczęte wcześniej prace literac-

---

⁷ W roku 1928 ukazało się *Słowo...* w przekładzie Juliana Tuwima, które okrzyknięto jednym z najlepszych tłumaczeń tego arcydzieła w literaturze światowej.

kie, podejmował nowe inicjatywy. Wznowił także podróże naukowe. Stały się one teraz systematyczne, bardziej profesjonalne, nakierowane na kwerendy biblioteczne i źródłowe, krajoznawcze i archeologiczne, podparte rzetelną wiedzą historyczną. Następowiała widoczna profesjonalizacja aktywności naukowej Bielowskiego.

Literatura

Źródła rękopiśmienne

- Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1319, Wincenty Pol, *Pamiętnik literatury polskiej XIX w. po większej części pisany własnoręcznie*.
- Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy, fond 5, rękopisy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 2389/I Augusta Bielowskiego *Okolice i podania*.
- Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 1824 III, t. 1; sygn. 1825 III, t. 2; sygn. 1826 III, t. 3, Siarczyński F., *Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Królestwa Galicji*.

Źródła drukowane

- Bielowski A., 1833, *Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego z muzyką instrumentalną przez Karola Lipińskiego, zebrał i wydał Wacław z Oleska*, we Lwowie, nakładem Piotra Pillera, „Rozmaitości. Dodatek do Gazety Lwowskiej”, nr 3, nr 4.
- Bielowski A., 1846, *Przypomnienia podróży po kraju*, „Dziennik Mód Paryskich”, R. VII, nr 1, nr 2.
- Bielowski A., 1857, *Pokucie*, „Czas. Dodatek Historyczny”, R. 2, t. 6.
- Chodakowski Z.D., 1819, *O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem*, „Pamiętnik Lwowski”, t. 1, nr 1 (poprawiony przedruk z warszawskich „Ćwiczeń Naukowych” 1818, nr 5).
- Finkel L., Starzyński S., 1894, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego*, cz. 1, nakładem Senatu Akademickiego c.k. Uniwersytetu Lwowskiego, Lwów.
- Fischówna H., 1910, *Z listów Goszczyńskiego, Bielowskiego i Siemieńskiego*, „Pamiętnik Literacki”, R. IX.
- Goszczyński S., 1924, *Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika 1801–1842*, wydał S. Pigoń, Wilno.
- „Haliczanin”, t. 1, 1830.
- „Haliczanin”, t. 2, 1830.
- Hüttner K.J., 1822, *Śpiewy ludu*, „Pielgrzym Lwowski”, t. 1.
- Kromer M., 1577, *Opis Polski*, właściwie: *Polonia sive de situ, popu lis, moribus, magistratibus, et re publica regni Polonici libri dua*, Kolonia.
- Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego* 1833, z muzyką instrumentalną Karola Lipińskiego, zebrał i wydał Wacław z Oleska, nakładem Piotra Pillera, Lwów, „Rozmaitości”, nr 3–4; nr 49–50.
- Siemieński L., 1845, *Z dzieła: Przechadzki i rozmyślenia. Monaster i Podhorce*, „Ore-downik Naukowy”, R. VI, nr 12.

- Siemiński L., 1977, *Listy do różnych adresatów z lat 1827–1843*, oprac. M. Małecki, „Archiwum Literackie”, t. XXI: *Miscellanea z okresu romantyzmu* 3, red. J. Maciejewski, Polska Akademia Nauk, Instytut Badań Literackich, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 1892, red. B. Chlebowski, t. XII, nakładem Kasy im. Mianowskiego, Warszawa.
- Słowo o wyprawie Igora*, 1950, przełożył J. Tuwim, oprac. M. Jakóbiec, Biblioteka Narodowa, nr 50, seria II, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Święcki T., 1816, *Opis starożytnej Polski*, t. 1–2, nakładem i drukiem Zawadzkiego i Węckiego, Jego Królewskiej Mości Nadwornych Drukarzy i Księgarzy, Warszawa (wyd. 2. – 1828).
- Wyprawa Igora na Połowców, poemat słowiański*, 1833, przekł. A. Bielowskiego, Lwów.
- Zawadzki W., 1886, *Ludwik Nabelak. Opowieść historyczna*, nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, Lwów.

Opracowania

- Goriaczko-Borkowska A., 1965, *Twórczość poetycka Augusta Bielowskiego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Kawalec A., 2007, *Ksiądz Franciszek Starczyński. Życie i działalność*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kawalec A., 2013, *Ludwik Księżopolski a proces kamny we Lwowie w latach 1834–1836* [w:] *Znani i nieznanymi dziewiętnastowiecznego Lwowa. Studia i materiały*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Kawalec A., 2014, *Proces sądowy Augusta Bielowskiego w latach 1834–1836* [w:] *Wokół powstania listopadowego. Zbiór studiów*, red. H. Chudzio, J. Pezda, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Liwoch R., 2018, *Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Plesnisku (Podhorce na Ukrainie)*, „Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie”, t. VII, red. T. Bochnak, J. Chochorowski, J. Kruk, M. Parczewski, P. Valde-Nowak, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Kraków, https://wib.ibe-mag.pl/mak/wp-content/uploads/badania_naukowe/granty/podhorce.pdf (dostęp: 31.03.2020); <http://wib.ibemag.pl/mak/de/veroeffentlichung-zabytki-z-wykopalisk-teodora-nieczuja-ziemieckiego-w-latopisowym-plesnisku-podhorce-na-ukrainie-denkmaler-ausden-ausgrabungen-von-theodor-nieczuja-ziemiecki-im/> (dostęp: 31.03.2020).
- Ostaszewski-Barański K., 1912, *Wacław z Oleska* [w:] *Stulecie Gazety Lwowskiej 1811–1911*, t. 2, cz. IV: *Miscellanea*, red. W. Bruchnalski, nakładem Redakcji Gazety Lwowskiej, Lwów.
- Poklewska K., 1976, *Galicja romantyczna (1816–1840)*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Romantyczne wędrówki po Galicji*, 1987, wybrał, opracował, przedmową poprzedził A. Zieliński, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Ruszczyńska M., 2002, *Ziewonia. Romantyczna grupa literacka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra.
- Wierzbiński A., 2007, *August Bielowski (1806–1876)* [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej*, red. J. Maternicki, przy współpracy L. Zaskilniaka, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.

August Bielowski's "romantic" travels

Abstract

In the second half of the 1920s and in the 1930s Lviv had more and more to offer for young people. The buoyantly developing university, reactivated in 1817, attracted Galician youth, wanting to obtain academic education in order to have a stable existence in the future. Although the fully Germanised Lviv university was far from cultivating patriotic attitudes, thanks to several professors, gradually but efficiently, the deeply hidden desires were awoken. The first literary journals published by the Chłędowski brothers, the Lviv theatre managed by Jan Nepomucen Kamiński, the works by Aleksander Fredro – all of this created an atmosphere which fostered self-education and the first independent literary attempts made by students among whom leaders emerged, able to gather a group of friends and to motivate them to work in the field of literature and historic past. August Bielowski was one of such organisers of cultural life in Lviv and, consequently, the literary group in later years called “Ziewonia” was created around his figure. The present study is dedicated to the initial period of Bielowski’s literary activity, who, along with his friends, looked for new and original sources of national literature. He noticed them in folk and Slavic works. The study describes Bielowski’s travels in Galicia, the aim of which was to prove the validity of his thesis and to gather source materials (songs, folk stories, beliefs, customs which preserved traditions cultivated throughout centuries, sometimes even from pagan times). Subsequently, they were used as the basis for the poets’ literary activity. The descriptions of travels reflect the atmosphere, character and conditions in which they took place. They show virgin nature, abound in poetic depictions of landscapes, show genuine fascination of folklore and reveal the beginnings of the formation of professional ethnographic, archaeological and historic research.

Key words: Lviv, Galicia in the 1920s and 1930s, literature, ethnic studies, romanticism

Jolanta Kolbuszewska¹

Academic emancipation of women. Scholarly careers of Polish female historians (nineteenth and twentieth century) – case study

Abstract

This article is an attempt to bridge the gap existing in the current scientific reflection. Unlike in the United States and Western Europe, in Poland and other countries of the region no comprehensive reflection on the historical condition of women in science, their contribution to the development of individual disciplines, or individual mechanisms that affect the course of women's careers etc. has been undertaken.

The author presents the struggles of Polish women fighting for access to higher education, outlines the obstacles that had had to be overcome before the university doors were finally opened to female-scholars (which only happened at the end of the nineteenth century). Next, the first scientific achievements of female humanists were presented in the field of history. The experience of Polish female historians could be generalized. Their careers reflected the experiences of other women in science from Central and Eastern Europe in the nineteenth and twentieth century.

The text consists of three parts; an introductory part shows women's struggle for higher education. A second is dedicated to women – pioneers of scientific autonomy in the field of Polish history. The author presents the problem in chronological order including two epochs: the interwar period and the period of so-called real socialism. The third part contains conclusions and refers to the contemporary situation in Polish science.

Key words: history of science, history of historiography, history of women, gender in science

---

¹ Dr hab. Jolanta Kolbuszewska prof. UŁ, Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź, e-mail: jolanta.kolbuszewska@uni.lodz.pl, nr ORCID: 0000-0002-8837-7376.

Introduction

The history of female students and scholars in the Polish lands is relatively short. However, it is not drastically different from other parts of Europe. Swiss women were the first to be admitted to university education, and the University of Zurich began to enroll female students as early as 1864. In the 1870s, women studied at universities in Belgium, the Netherlands and Denmark. The University of London opened its doors to them in 1879. Universities in Berlin and Göttingen did not start accepting women until 1895. The oldest Polish higher education centre; Jagiellonian University did not admit female students until five hundred years after it had been established. In the last year (2019) one hundred and twenty two years will have passed since the matriculation of the first students at the Faculties of Philosophy of the re-Polonized universities in Cracow and Lviv (1897). Initially, only two faculties allowed female students to attend classes: Philosophy and Medicine (in the latter, the number of female-students was limited to 10% of the total number of students). Women's full participation in university education did not take place until after the end of the First World War.

In the lands of the former Polish Republic (First Republic of Poland), women's access to higher education had been preceded by long-term efforts undertaken on many levels (Hulewicz 1936). Of course, there were cases of male support for women's struggle, however, these were quite exceptional situations (Duda 2017). Paradoxically, women found unexpected "support" in their struggle for university education in changes that occurred in the economic and political spheres. After the defeat of the January Uprising (in the mid-1860s), which brought the economic collapse of part of the landed gentry, repressions by the occupying authorities, impoverishment of the countryside and the birth of the intelligentsia, more and more women on Polish lands were forced to look for sources of livelihood. The increase in employment of middle-class women became inevitable, however only such activities were taken into account that did not result in falling down the social ladder [*deklamacja*] (nevertheless, even taking up a position alone reduced the social status of women). Higher education was supposed to supplement the knowledge and, as a consequence, give the authority to perform certain desired professions (teachers, pharmacists, doctors, postal clerks).

The form that preceded the regular education of Polish women was university-level courses developed specifically for them. In 1868, shortly after the district of Galicia gained autonomy, Adrian Baraniecki launched Higher Courses for Women (*Wyższe Kursy dla Kobiet*), attend-

ed by 4,260 women (Kras 1972: 51). A similar institution – Academic Courses for Women (*Akademickie Kursy dla Kobiet*) – was established in 1897 by professors from the University of Lviv. Over two years, 3,200 women received an education there (Suchmiel 2004: 117). In 1886–1905 the secret Flying University (*Uniwersytet Latający*) operated in Warsaw, transformed in 1906 into a Society of Science Courses (*Towarzystwo Kursów Naukowych*). This institution played an extraordinary role in Poland's scientific and socio-political life. The students of the Courses included, for example Maria Skłodowska-Curie and Zofia Daszyńska-Golińska.² However, despite the university level of education, these courses provide no diploma, nor qualifications for the desired professions a total of 7,500 women it graduated. Earlier, in 1878, Higher Education Courses for Women were launched in Russia, under the patronage of Mikhail Bestuzhev-Rumin. In the following years, similar higher courses were created for women at the universities of Moscow, Kyiv, Odessa, Kharkiv and Tomsk.

While Polish universities were unavailable for women, the most determined of them decided to go abroad and enroll at Swiss or French universities that were open to them. Universities in Zurich and Geneva were the most popular, and women chose medicine, science and social sciences. They were also eager to study in Paris, Belgium and England (Mazurczak 1995: 187–188). However, few students could afford to study abroad. The scholarship system was underdeveloped. In addition, those who received diplomas (doctors) had to validate them, sitting their exams again. Women who could not afford to study in Western Europe became involved in the fight for the right to be admitted to re-Polonized Galician universities.

Once female residents of Polish lands gained the opportunity to study at Galician universities, they eagerly took advantage of this right. In the academic year 1897/8, 122 women studied at the Faculty of Philosophy of the Jagiellonian University and this number grew steadily, reaching 393 by the outbreak of the First World War (Perkowska 1994: 36–37). In 1897, initially only one woman enrolled at the Jan Kazimierz

---

² The Flying University was a secret educational organization formed in 1882/85 by a group of Warsaw intellectuals under the leadership of Jadwiga and Jan W. Dawid. At the Flying University, only women were educated at first, but over time the high level of lectures also attracted men. The university was organized in the form of self-education circles led by the then intellectual elites of Warsaw. Lectures were held in private apartments with all precautions, hence the nickname flying. The Flying University in 1905/06 was transformed into an openly functioning Association of Scientific Courses converted in the interwar period into Free Polish University

University in Lviv, but already twenty years later 515 women were studying at the Faculty of Philosophy. At the beginning of the twentieth century, both those educated entirely on Polish soil as well as graduates of foreign universities began to receive doctoral degrees in Galicia.

The subsequent stage of efforts to achieve equal academic rights was women's desire to obtain university positions, initially the so-called 'auxiliary scientific forces.' The first female assistant professors appeared at the Jagiellonian University in 1908, followed by Lviv five years later. However, the right to teach (*veniam legendi*) and scholarly independence could only be obtained once the candidate completed the *habilitacja* process (postdoctoral dissertation), for which women had to wait until the early 1920's.

The year 1918 marked a breakthrough for Central and Eastern Europe, which brought independence to many countries. In Poland, women, in addition to electoral rights, also gained access to almost all areas of study. The number of universities increased, and, in addition to Cracow and Lviv, student could enroll in Warsaw, Poznań, Vilnius and Lublin (Wittlinowa 1937). In independent Poland, university studies clearly become democratic. Educational opportunities were more determined by skills, intellectual hunger and persistence, rather than gender, occupation, social background or economic status. In the interwar era, compared to the turn of the nineteenth and twentieth century, women more often graduated from secondary and higher education. But there was a long way to go from graduating to a career in science. Despite the acceptance (tolerating) of female doctoral candidates (in the 1920s the ratio of women who completed their doctoral dissertations in Poland amounted to 21.9%, in the 1930s – to 31.6% of all doctorates), female professors continued to provoke objections in the patriarchal scientific community. By 1939, at the Jagiellonian University, only 15 women had completed their postdoctoral dissertations. At the Jan Kazimierz University in Lviv, there were four women who completed the *habilitacja* procedure – five in Poznan and two in Vilnius. As for higher academic positions (docent, professor and ordinary professor), women did not hold them in Poland until the mid-1930s. One year before the outbreak of the Second World War, 68 women lectured at all Polish universities, nine were full professors, one Associate Professor and 35 *docents* (holders of a postdoctoral degree) (Wawrzykowska-Wierciochowa 1963: 281–282).

To sum up: on Polish lands women gained the right to study at the end of the nineteenth century. To make it possible, they had been fighting in many fields. The first doctorates of Polish women were obtained at the turn of the twentieth century. The first postdoctoral degrees

were awarded after the end of the First World War. In the interwar period, women rarely held independent positions in science. The much smaller number of independent female scientists in relation to men was caused by, among other factors, the fact that they started their academic careers later, and thus had a less developed network of contacts' another contributing factor was the conservative atmosphere of Polish universities. A spectacular example of traditionalism of the scientific community was the rejection by the Warsaw University of the candidacy of the extremely competent and well-educated Józefa Joteyko as head of the local Department of Psychology. Józefa Joteyko (1868–1928) studied in Geneva, where she obtained her bachelor's degree in Physical and Natural Sciences. She then began her medical studies in Brussels and Paris, which culminated in her doctoral thesis in 1896. She worked at the Solvaya Institute, Psychological Laboratory at the University of Brussels, the head of which she was appointed in 1903. She was also a professor of experimental psychology at the University of Brussels, the first Polish woman at Collège de France (1916–8), and a lecturer at Sorbonne (Lipkowski 1968). However, when she returned to independent Poland, it turned out that all of this was insufficient to lead the department at the Warsaw University.

1. Scientific Careers of Polish Female Historians until 1939

Turning to the field of historical studies in Poland, it is worth noting that initially courses in that area were attended and completed mainly by female teachers wishing to broaden the scope of their knowledge and professional competence (Hulewicz 1939: 208–210). Such an incentive was also what motivated the majority of female historians later. In the interwar period more and more women were graduating from historical studies but only six female historians managed to achieve the status of an independent scholar in the interwar Poland. Before I introduce them, I would like to address some of the difficulties they had to overcome.

For formal reasons, the most difficult option was to take up studies in the 19th century at Galician universities by residents of the former Kingdom of Poland. The basic requirement, namely a secondary school graduation exam (*matura*) from a state-run middle school (*gimnazjum*) or equivalent, was quite a challenge for them (due to the lack such classical schools for girls). Zofia Kozłowska-Budkowa ((1893–1986), later an outstanding medievalist, the first historian who obtained her postdoctoral degree at the Jagiellonian University, graduated from a private

middle school in Kielce in 1911, but she did not have the right to study at the Jagiellonian University. Therefore, she decided to take her *matura* exam again, this time at a private middle school in Riga, which was qualified as a government school. In 1912, however, it turned out that she was only able to obtain the status of a guest student (three categories of female 'students' attended Galician universities: *hospitantki* (guest students), as well as extraordinary and regular attendees). Thus, she decided to take the *matura* exam once again, this time at the classical *gimnazjum* in Zakopane (in 1915), which finally opened the door of the university in Kraków for her (Perkowska 2008: 222–228).

Natalia Gąsiorowska-Grabowska (1881–1964), later historian of economic history, for several years, decided to study in Western Europe (for which she paid with money she earned working as a teacher). She studied in Heidelberg (1903–1904), where she listened to lectures by Wilhelm Windelband, Karol Hampe and Georg Jellinek. A year later, she moved to Paris (1904–5), where she attended lectures by François V. A. Aulard, André Gide and Charles Seignobos. In 1905, she returned to Warsaw and then, in 1906–9, she continued her studies in Lviv (Rutkowski 2006; 336–351). Natalia Gąsiorowska was one of the first Polish women to graduate from historical studies, one of six female postdoctoral graduates and the first full professor in history.

Another pioneer of scientific independence among female historians, Hanna Pohoska (1895–1953), an educational and pedagogical historian, enrolled at the Jagiellonian University in 1913. After two semesters, the outbreak of the First World War forced her to quit the university (Żmichowska 1995: 25–53). In 1916, she resumed her studies at the University of Warsaw and, after two semesters, she had to put her education on hold again (she worked for the Military Committee of the Temporary Council of State). Then, for financial reasons, she returned to teaching. In 1921, she was finally able to return to the University of Warsaw, where she completed her doctorate two years later.

Wanda Moszczeńska (1896–1974), medievalist, methodologist and historiography historian, graduated from Włodkiewicz's private School of Commerce for Girls in Kiev before the October Revolution, and, a year later, she passed the *matura* exam as an extern at a men's classical school. She began studying history in Moscow in 1916, and from November 1918 she continued her education at the Faculty of Philosophy of the University of Warsaw. She was one of the first women who received doctorate there (1923) and then her postdoctoral degree.

At the University of Lviv, doctoral graduates included such scholars as Helena Polackówna (1881–1942) heraldy expert, archivist, and Łucja

Charewiczowa (1897–1943), later historian of culture and economic and social history, researcher of women's history (1924).

As has been demonstrated, it was not easy for Polish female historians as well as representatives of other fields of science to obtain university education in the era of partitions. Women had to overcome many obstacles, show great determination, diligence and resourcefulness. Many of them studied at several different institutions, had their education interrupted by warfare, involvement in pro-independence organizations (Zofia Kozłowska-Budkowa, Hanna Pohoska), health or lack of funds. After Poland regained independence, some of these problems became obsolete, more and more women completed their historical studies and prepared doctoral dissertations. However, while more female-historians dreamed of an academic career, only a select few managed to achieve habilitation.

At this point it is worth mentioning the problems that Helena Polaczkówna encountered at her own university with obtaining her postdoctoral degree. Despite her required and highly evaluated academic achievements, in 1926 she applied unsuccessfully to have the *habilitacja* procedure initiated at the Jan Kazimierz University in Lviv. The Faculty Council was very slow to respond to her request, therefore, after several unsuccessful interventions, she decided to transfer to Poznan, where in 1929 she became a docent of auxiliary sciences of history, and a year later she began to teach classes in heraldry and genealogy. The path was thus opened and eight years later, Helena Polaczkówna's colleague from Lviv, Łucja Charewiczowa, found it easier to obtain her postdoctoral degree.

Only two historians succeeded in obtaining scientific independence at the oldest Polish universities (in Cracow and Lviv) during the interwar period, namely Zofia Kozłowska-Budkowa (Jagiellonian University) and Łucja Charewiczowa (Jan Kazimierz University in Lviv). Compared to Galicia, more women obtained postdoctoral degrees at newly created (or re-established) universities in independent Poland. Less conservatism and thus the lack of obstacles women had to face there resulted from shortages of staff and the need to fill vacancies. Helena Polaczkówna paved the way for female historians at the University of Poznań. Several years later, the following scholars were awarded *veniam legendi* at the University of Warsaw: Natalia Gąsiorowska-Grabowska (1933), Wanda Moszczeńska (1934) and Hanna Pohoska (1934).

Female historians who held postdoctoral degrees in the interwar period did not always succeed in obtaining a full-time professorship. Many of them had to balance intensive research work with searching for other

sources of livelihood. And so, until 1934, Zofia Kozłowska-Budkowa was employed at the university only periodically. In the 1920s and 1930s, Wanda Moszczeńska mainly supported herself with teaching (she taught classes in middle, private and Jewish schools). Starting in 1927, she only taught contracted classes at the University of Warsaw and, after obtaining her postdoctoral degree, she gave lectures for which she did not receive any remuneration (docent's were not employed but were obliged to give free lectures). Łucja Charewiczowa, employed at the Jan Kazimierz University while still a student, was in a slightly better situation – in 1921 she was offered the position of a junior assistant, and after defending her doctoral dissertation in 1924 she was promoted to a senior post. Łucja Charewiczowa worked at the Jan Kazimierz University until 1930, then she became associated with the Museum of the History of the City of Lviv. From 1917 to 1939, Helena Polaczkówna worked at the Central State Historical Archive in Lviv (Bernardine Archives). After obtaining her postdoctoral degree she balanced that work with commuting to teach classes in Poznan. Natalia Gąsiorowska-Grabowska was a teacher in many Warsaw schools. After completing her postdoctoral studies she became a private lecturer at the University of Warsaw. She also taught at the Free Polish University (*Wolna Wszechnica Polska*) and the People's University of Warsaw. Hanna Pohoska, an active teacher, was also lucky and in 1926 became a lecturer at the University of Warsaw, where she gave lectures and classes on the history of education, pedagogical doctrines and history didactics at the Department of Education History until 1939 (Brzeziński, Fudalej 2012: 94–95).

During the interwar period in Poland, the apex of a university career of women was the extremely rarely-awarded postdoctoral degree. The real culmination of their achievements, however, was full professorship (the title of *profesor zwyczajny*), which no female historian managed to achieve prior to 1939.

It is worth to answer a question – what was the decisive factor in the success and scientific advancement of the aforementioned handful of female scholars? In addition to intellectual predispositions, determination and hard work, what was particularly important was the support of the loved ones, who came to their aid or did not prevent women from pursuing their dreams. Also important was the support of academic masters and supervisors. For instance, Łucja Charewiczowa and Hanna Pohoska received special support from their masters. The first to offer help was Jan Ptaśnik (historian of culture and cities of Poland's postpartition days, and from 1920 *profesor zwyczajny* associated with the Jan Kazimierz University in Lviv, head of the Department of Medieval Uni-

versal History), the second was Marcel Handelsman (medievalist, historian of modern and recent history). The promotion, and in particular the employment at universities, was also determined by the degree of openness of the scientific community. The economic factor was also crucial; in the 1930s, due to the economic crisis, the budget for higher education was reduced, which translated into fewer university positions. The family situation also affected the academic career. It was undoubtedly easier to devote oneself to learning and advance in its structures for childless or unmarried women, with fewer domestic responsibilities. Among our six heroines, most of them had no children (only Hanna Pohoska had a daughter and a son, Zofia Kozłowska-Budkowa had a daughter). Career limiting factors were family relations and the scope of obligations attributed to the role of wife and mother

2. Female Historians in the Polish People's Republic

During the PRL period, far more female historians won scholarly independence than in the prewar Second Polish Republic. Before 1939, Polish historical science had "only" six researchers with post-doctoral degree from four universities. During the Polish People's Republic, their number (at the Institute of History of the seven analyzed universities; four formed just after the war and three with a longer tradition) was fifty-four.

Table 1. Number of the female historians independent researchers in the years 1945–89 at the Institute of History of selected universities

Tabela 1. Liczba kobiet historyków – samodzielnych badaczek dziejów w latach 1945–89 w Instytutach Historii wybranych uniwersytetów

Uczelnia	Liczba badaczek
Uniwersytet Łódzki	8
Uniwersytet Mikołaja Kopernika	4
Uniwersytet Wrocławski	4
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej	2
Uniwersytet Jagielloński	13
Uniwersytet Warszawski	18
Uniwersytet Adama Mickiewicza	6

Source: The authors own calculation.

Comparing these two periods, however, we should not forget that in the Polish People's Republic, despite the fact that the number of

female students definitely increased, these proportions did not translate into the number of independent researchers recruited from among them. In addition, after 1945, Polish science had a larger number of universities and the People's Republic lasted twice as long as the entire era of the Second Republic. Taking these factors into account, it would appear that the number of women who made a career in historical science was not at all spectacularly higher. In addition, many of them did not obtain full professorship. Out of 54 historians, only 16 (32%) became titular professors by the end of the People's Republic.

Why? In answering this question, it is good to start with the fact that cultural patterns are characterised by 'long duration.' For many decades, working at university has been seen as a typically male profession, one that required systematicity, resilience and time needed for personal development, etc. Women, who were more involved with family life, had, by their very nature, limited time at their disposal, making them seem less promising scholar (Reszke 1984: 169). It is exemplified perfectly by the bitter words of Krystyna Śreniowska, an early widowed Łódź historian, who remembered that her supervisor did not want to invest in the education of 'a hag with two children:' "It was hardly fathomable to expect me to make any serious progress in my scholarly work since I was the main breadwinner, a housewife and such," she wrote years later (Śreniowska 2018: 163–164). As in the interwar era, women making academic careers needed support and understanding from their loved ones. This was particularly true of women forced to reconcile parental responsibilities with work at university. In communist Poland, the so-called 'double burden' of women was common – they worked two shifts, having to balance professional responsibilities with maternal duties. The traditional division of gender roles was still considered 'natural.' The modernization of the professional status was not accompanied by the modernization of cultural patterns. Mothers who, for various reasons, were deprived of such support, were promoted much less often or at a much slower rate. Biological determinants continued to remain a limiting factor.

In the Polish People's Republic, political engagement in the structures of the communist party and support for the authorities were conducive to academic careers. At the beginning of the 1950s, activists occupying high positions in party structures (first the Polish Workers' Party, later the Polish United Workers' Party) held important posts and were in charge of higher education. Some of them

were historians, such as Natalia Gąsiorowska-Grabowska, Żanna Kormanowa and Celina Bobińska (all of them were appointed professors and took an active part in propagating the Marxist model of historical research). On the other hand, scholars who were associated with the anti-communist opposition, hailed from upper social classes or were close to the Catholic Church, faced many obstacles to their professional advancement. Some of them were removed from the university (e.g. Irena Janosz-Biskupowa) and/or waited much longer for new positions or academic degrees despite positive opinions about the achievements (the case of Krystyna Śreniowska).

In the People's Republic of Poland it was much easier to stand out for independence in areas for which there was a demand among the authorities (such as economic history, history of the workers' movement) or in a new/original/niche areas, where female scholars did not have to face unequal competition with men (e.g. the history of South America, history of Armenia, history of Byzantium, history of historiography, history of peasants, etc.). It was not until the 1970s that Polish female historians began to enter more boldly into fields that had been the domain of men (history of ideas, history of political doctrines and diplomacy). The passage of time and the growing proportion of studying women gradually 'familiarised' the academic community with the notion of the potential career advancement of the fairer sex. The number of mentors and masters supporting women's careers also increased.

Conclusions

By going to the conclusions, scientific careers of Polish female historians perfectly illustrate the situation of women in science in general. Despite the fact that women have travelled a long path strewn with obstacles to the academy, the dominant position in the world of science still belongs to men. The number of women with scientific census is on the increase however, the situation remains the same: the higher the level of a scientific career, the less women there are. At the beginning of the twenty-first century (in 2003) in Poland, women accounted for 47% among doctors, 32% – post-doctoral studies, full professors – only 27% (Siemieńska 2007: 246). Among Polish historians in 2015 women with PhD degrees represented 34%, postdoctoral – 24% and full professors – 16.8%

Table 2. Percentage of female historians among employees at Institutes of History in 2015

Tabela 2. Procentowy udział kobiet wśród zatrudnionych w instytutach historii w 2015 roku

PhD	Post-doctoral studies	Full professors
34%	24%	16.8%

Source: Baza Nauka Polska 2015; the authors own calculation.

Climbing the ladder of prestige and power, we see a reduction in the number of women. While there are many of them at the middle levels (PhD level), there is a lack of higher attainment. There are still disproportions in the number of women and men in the teaching and managerial staff of institutions in the higher education sector. The percentage of women managing institutions in the higher education sector in Poland in 2007 was 13%. Participation of women in various bodies managing science and research – 7% (last place among EU countries). Comparing with the Nordic countries, it is 25%. On the other hand, in Germany it is only 8% and the data is similar in Romania and Austria. Women who occupy prestigious positions in scientific fields are still a scarcity. Women still constitute a minority in the areas considered as masculine (technology, industry, agriculture etc.) and most of them represent the ‘soft’ ones (education, health care, humanities, arts). Women are not represented in technical sciences; among professors in 2007 they constituted only 7.2% (Gałkowski 2011: 52).

In order to understand why women are still not represented in the scientific establishment, one should look into the past, think about social norms, organization of education and science structures. The situation of women in science seems to reflect their status in society. The multitude of social roles in which women perform imposes a lot of additional obligations requiring effort and determination in reconciling professional career with family life (Krauze 2016) Patterns of academic careers were formed in the limited women’s professional activity and the widely accepted traditional division of roles (enabling men to start a family and at the same time mobility, long hours of work). Women pay a higher price for professional success; it takes them a little more time to reach the next career level than men. The male exclusivity of the academic community is still well established. I agree with Agnieszka Gromkowska-Melosik, who wrote: “there are no legal or formal blockades on the path to full equality of women in the sphere of education. And yet it is difficult to talk about full equality. The existing forms of inequality are, to a large

extent, the result of traditions and stereotypes in the perception of the social roles of men and women and the different genial socialization. (...) Women more often perceive their success in terms of a successful family life, and most men are aware of the success associated with the public sphere of social life. Men are socialized mainly to perform professional functions” (Gromkowska-Melosik 2011: 246–247).

In Poland there is lack of institutional support for women who want to devote themselves to science (especially for those who want to combine it with motherhood). Apart from several initiatives, there are no systemic solutions that would improve the working conditions of women (A glorious example – the Polish Science Foundation launched the "Bridge" program, which takes into account the fact that pregnancy and the birth of a child constitute a break in the career of women. The program provides support for researchers of both sexes, who after a period of care for young children return to full scientific and research activity, as well as support for women carrying out scientific projects during pregnancy). Promotion in science is not sexually conditioned but personnel policy is more conducive to men. Perhaps this world would evolve further if the European Union’s directives promoting gender equality in science, were treated more seriously in Poland.

Literature

- Brzeziński S., Fudalej K., 2012, *Pracownicy naukowo-dydaktyczni Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2010. Słownik biograficzny*, Neriton, Warszawa.
- Duda M., 2017, *Emancypanci i emancypatorzy. Mężczyźni wspierający emancypację Polek w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, WNUS, Szczecin.
- Galkowski A., 2011, *Kobiety w sferze B+R w Polsce na przykładzie nauk ścisłych i technicznych. Wybrane zagadnienia*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 2/38.
- Gromkowska-Melosik A., 2011, *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Hulewicz J., 1939, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Wydawnictwo PAU, Kraków.
- Hulewicz J., 1936, *Walka kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, Drukarnia Polska, Warszawa.
- Kras J., 1972, *Wyższe Kursy dla Kobiet im. Adriana Baranieckiego w Krakowie (1868–1924)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Krause E., 2016, *Macierzyństwo kobiet-naukowców – o konflikcie roli rodzicielskiej i zawodowej*, „Szkoła – Zawód – Praca”, nr 12.
- Lipkowski O., 1968, *Józefa Joteyko – życie i działalność*, PWN, Warszawa.
- Mazurczak D., 1995, *Dążenia kobiet polskich do wyższego wykształcenia na przełomie XIX i XX wieku [w:] Humanistyka i płeć. Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, red. E. Pakszys. Wydawnictwo UAM, Poznań.

- Perkowska U., 1994, *Studentki Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1894–1939. W stulecie immatrykulacji pierwszych studentek*, Wydawnictwo Secesja, Kraków.
- Perkowska U., 2008, *Studia historyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim na przełomie wieków. Ze wspomnień Zofii Kozłowskiej-Budkowej*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, nr 14.
- Reszke I., 1984, *Prestiż społeczny a pleć. Kryteria prestiżu zawodów i osób*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Rutkowski T., 2006, *Natalia Gąsiorowska (1881–1964) [w:] Nation and History. Polish Historians from Enlightenment to the Second World War*, red. P. Brock, J. Stanley, P.J. Wróbel, University of Toronto Press, Toronto.
- Siemieńska, R., 2007, *The Puzzle of Gender Research Productivity in Polish Universities [w:] Gendered Career Trajectories in Academia in Cross-National Perspectives*, red. R. Siemieńska, A. Zimmer, Wydawnictwo Barbara Budrich, Warszawa.
- Śreniowska K., 2018, *Moje życie*, oprac. J. Kolbuszewska, R. Stobiecki, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., 1963, *Od prządki do astronautki*, Wydawnictwo Związkowe CRZZ, Warszawa.
- Wittlinowa H., 1937, *Atlas szkolnictwa wyższego*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Żmichrowska M., 1995, *Hanna Pohoska (1895–1953)*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn.

Akademicka emancypacja kobiet. Kariery naukowe polskich kobiet-historyków (XIX–XX wiek) – studium przypadku

Streszczenie

Artykuł stanowi próbę uzupełnienia luki w polskiej refleksji naukowej. W przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych i Europy Zachodniej w Polsce i innych krajach regionu brak kompleksowego historycznego namysłu nad kondycją kobiet w nauce, ich wkładem w rozwój poszczególnych dyscyplin lub indywidualnych mechanizmów wpływających na przebieg akademickiej kariery kobiet itp.

Autorka w sposób syntetyczny zarysowuje zmagania Polek walczących o dostęp do szkolnictwa wyższego; wskazuje przeszkody, które musiały zostać pokonane, zanim drzwi akademii zostały otwarte dla kobiet-uczonych (co miało miejsce w Galicji w 1897 r.). Następnie zaprezentowane zostały losy oraz pierwsze osiągnięcia naukowe humanistek na przykładzie nauki historycznej. Doświadczenia polskich historyczek można uogólnić. Ich kariery odzwierciedlały bowiem to, co było udziałem kobiet w nauce krajów Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku.

Tekst składa się z trzech części. W partii wprowadzającej autorka pokazuje walkę kobiet o dostęp do szkolnictwa wyższego. Część zasadnicza poświęcona została kobietom – pionierkom naukowej autonomii w dziedzinie historii. Przedstawia problem w porządku chronologicznym obejmującym dwie epoki: okres międzywojenny i czasy PRL-u. Trzecia część zawiera wnioski i odnosi się do współczesnej sytuacji kobiet w polskiej nauce.

Słowa kluczowe: historia nauki, historia historiografii, historia kobiet, pleć w nauce

Krzysztof Mroczkowski¹

Ostatni krzyżowcy – brytyjskie działania militarne w sandzaku Jerozolimy w 1917 r. i ich wybrane aspekty propagandowe

Streszczenie

Wielka Wojna lat 1914–1918 postrzegana jest dziś głównie jako traumatyczne doświadczenie polityczne i militarne w skali uniwersalnej, dające początek wielkim przemianom w XX w. Powstające wówczas narracje były także wielokrotnie preparowane – w większym lub mniejszym stopniu – przez dziennikarzy, cenzorów, polityków i wojskowych. Sprzyjało to prowadzeniu skutecznej propagandy politycznej, jakże koniecznej w obliczu rozpoczętej latem 1914 r. wojny. Forsowana wówczas propaganda przybierała najrozmaitsze formy, często sięgające po jednoznacznie odbieraną symbolikę z pogranicza wojskowości i religii. Szczególnie widoczne stało się to w trakcie kampanii palestyńskiej gen. Edmunda Allenby'ego i w kontekście roli Świętego Miasta – Jerozolimy.

Słowa kluczowe: propaganda, wyprawy krzyżowe, Egipskie Siły Ekspedycyjne, gen. Edmund Allenby, Biuro Arabskie

Wstęp

Kampania w Palestynie, niezależnie od jej rzeczywistych celów strategicznych, a zwłaszcza działania Egipskich Sił Ekspedycyjnych (Egyptian Expeditionary Force) pod dowództwem gen. Edmunda Allenby'ego podczas Wielkiej Wojny, była postrzegana przez rząd brytyjski jako nieocenione pole zbierania doświadczeń praktycznych. Nie tylko bowiem prowadziła do rozszerzenia wpływów Londynu na Bliskim

¹ Dr hab. Krzysztof Mroczkowski, Instytut Historii w Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. Rejtana 16c, 35-959 Rzeszów; Muzeum Lotnictwa Polskiego w Krakowie, al. Jana Pawła II 39, 31-864 Kraków, e-mail: krzysztof.mroczkowski@muzeumlotnictwa.pl, nr ORCID: 0000-0002-7382-9982.

Wschodzie, ale była również niezmiernie istotna z propagandowego punktu widzenia. Wydarzenia rozgrywające się wówczas w osmańskim sandzaku Jerozolimy – nazywanym powszechnie Ziemią Świętą – zostały umiejętnie przygotowane i zainscenizowane w celu zwiększenia morale społeczeństwa, i to nie tylko w Wielkiej Brytanii, ale i we wszystkich zakątkach walczącego na wielu frontach Imperium Brytyjskiego. Niemal instynktowne przywołanie w tym kontekście symboli religijnych czy idei wypraw krzyżowych – i równie instynktowny impuls do późniejszego stłumienia tych przywołań – odsłoniło linie napięć pozostających pod osłoną etosu imperialnego przedwojennego porządku. Trudności w ówczesnym tworzeniu spójnej polityki propagandowej rządu brytyjskiego wskazują nam dziś, że stosowany wówczas zasób synonimów związanych z Orientem był daleki od jedności. W istocie zarówno klasa społeczna, jak i kultura w sposób kluczowy warunkowały wyobrażenia na temat Bliskiego Wschodu. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie wybranych obrazów i używanych wówczas sposobów narracji, które ewoluowały wokół brytyjskiego podboju Palestyny, aby nie tylko rzucić nowe światło na brytyjską obecność w Jerozolimie od grudnia 1917 r., ale także wykazać, że każda próba zrozumienia brytyjskiej kolonialnej wizji regionu musiała uwzględniać sprzeczne interesy i alternatywne wizje kreowanej na potrzeby polityki rzeczywistości medialnej oraz jej wpływ na postrzeganie społeczne.

Informacja i propaganda w służbie Rządu Jego Królewskiej Mości w trakcie wojny 1914–1918

Brytyjczycy – i to nie tylko z kręgów elity politycznej, ale w znakomitej większości społeczeństwa – bardzo szybko zorientowali się, że rozpoczęte w 1914 r. działania będą wojną totalną, w której całe narody, a nie tylko mniej czy bardziej przygotowane do działań armie staną przeciwko sobie w walce o kontrolę nad wybranymi regionami świata. Doświadczenia płynące z analizy wcześniejszych konfliktów nie pozostawiały przedstawicielom wszystkich środowisk politycznych w Wielkiej Brytanii wątpliwości, że w rozpoczętej latem 1914 r. wojnie straty walczących przeciwko sobie armii będą ogromne.

Kampania wojenna wymagała zatem powołania do służby rzeszy ludzi, a to z kolei wymuszało użycie odpowiednio skanalizowanej propagandy, aby zmobilizować społeczeństwo i ukierunkować jego nienawiść do wroga. Szybko okazało się też, że same plakaty – nawet doskonałe w wyrazie i unikatowe w kompozycji, jak ten autorstwa Alfreda Leete

z wyrazistą wąsatą twarzą i wymierzonym w odbiorcę palcem wskazującym marsz. Horatio Kitchenera apelującego do Brytyjczyków: „Your Country Needs YOU” („Twój kraj potrzebuje Ciebie”) – nie wystarczyły. Wraz z wybuchem wojny w 1914 r. rząd brytyjski powołał do życia umiejscowione w londyńskim Wellington House Biuro Propagandy Wojennej (War Propaganda Bureau, WPB) pod kierownictwem Charlesa Mastermana. Oficjalnie było ono podporządkowane Departamentowi Ubezpieczeń Społecznych (National Insurance Commission), a do jego zadań należała kontrola informacji. Już w sierpniu 1914 r. parlament brytyjski przyjął ustawę o obronie królestwa (Defence of the Realm Act – DORA), co dało rządowi szerokie uprawnienia do zapobiegania rozpowszechnianiu lub publikowaniu informacji uznanych za szkodliwe dla działań wojennych. Tym samym u podstaw brytyjskiej filozofii propagandy politycznej w realiach rozpoczętej wojny legła metoda przekazywania społeczeństwu tylu prawdziwych informacji, ile czynniki decyzyjne uznały za stosowne i za zgodne z wymogami bezpieczeństwa oraz adekwatne do konieczności utrzymania publicznego poparcia dla wojny. Z czasem dopiero informacyjna inwazja władz brytyjskich, której obiektem działania było własne społeczeństwo, ale też mieszkańcy rozległych kolonii oraz stref kontroli i odpowiedzialności, nie tylko objęła publikowanie takiej wersji prawdy, jaka odpowiadała racji stanu, ale sięgnęła też na znacznie szersze obszary niż powszechnie rozumiana wojenna propaganda prasowa. Celem WPB stało się stworzenie warunków dla utrzymania wysokiego morale obywateli i żołnierzy oraz sprawienie wrażenia, że to Wielka Brytania kontroluje przebieg wojny (Sanders, Taylor 1982; Messinger 1992).

W całym tym układzie nie do końca skorelowanych działań z pogranicza propagandy, cenzury i wolności prasy rzeczywisty przekaz medialny zawierał w wielu wypadkach jednak „zbyt wiele prawdy”. Przykładem tego może być choćby kwestia informowania społeczeństwa w różnych częściach Imperium Brytyjskiego o planach wojennych. To samo dotyczyło państw pozostających w strefie wpływów lub odpowiedzialności Londynu – w tym np. Egiptu. Do 1914 r. państwo to pozostawało pod władzą kedywa, uznającego wprawdzie zwierzchność sultana osmańskiego, choć faktycznie od dawna stanowiło brytyjski protektorat. Brytyjska cenzura nie miała pełnych możliwości kontroli egipskich mediów, które informowały (w tym i ludność arabskojęzyczną) o przebiegu np. przygotowań do operacji mezopotamskiej oraz gallipolijskiej. W rezultacie powodowało to interesujące sprzężenie – w sytuacji gdy brytyjski wywiad borykał się z problemami w zdobyciu wiarygodnych informacji, osmańscy oficerowie po prostu otwierali egipskie gazety i śledzili brytyjskie przygotowania.

Charles Masterman, poseł z ramienia Partii Liberalnej i jednocześnie odnoszący sukcesy pisarz, zastosował inny i bardzo przemyślny sposób przekazywania społeczeństwu brytyjskiemu wyselekcjonowanych treści: zaprosił do współpracy autorów, którzy zobowiązani zostali do zachowania wszystkich działań w WPB w pełnej tajemnicy. W projekt zaangażowano takie sławy brytyjskiego piśmiennictwa jak: Rudyard Kipling, Arthur Conan Doyle, Gilbert Keith Chesterton, Herbert George Wells, Thomas Hardy oraz George Macaulay Trevelyan, uznając, że skoro tak rozpoznawalni pisarze postrzegają toczącą się wojnę jako „sprawiedliwą”, to będzie to dowodziło, że Wielka Brytania stanęła w obronie „świętości traktatów i praw małych narodów”, aby „nie liczyć się z groźbą użycia nagiej siły”. Rozmazując autorytety prawne i moralne, tego rodzaju deklaracja zręcznie przeszła między racjonalnym i emocjonalnym przekazem, podkreślając w szczególności, że „zezwolenie na ruinę Francji byłoby przestępstwem przeciwko wolności i cywilizacji” (http://www.europa.clio-online.de/site/lang_de/ItemID_316/mid_12199/40208769/Default.aspx). Budowano w ten sposób kulturową argumentację dla wojny widzianej jako misja cywilizacyjna. Przekaz ten zyskał powszechne uznanie i tym samym także dziennikarze czołowych pism brytyjskich, kształtujący w znacznej mierze obraz wojennej rzeczywistości swoimi doniesieniami do oddalonych europejskich redakcji, nie byli bynajmniej przerażeni rozwojem wypadków rozgrywających się również na Półwyspie Synaj i w Palestynie w 1917 r.

Z powodzeniem i przy pełnej akceptacji rządu Lloyd George’a przywoływano stereotypy głęboko zakorzenione w nastrojach narodowych, aby usprawiedliwić przystąpienie Wielkiej Brytanii do wojny, a jednym z kluczowych elementów w tej propagandzie okazało się sięgnięcie po autorytet rozpoznawalnych postaci historycznych i ich związek z religią. Schematami z tych kategorii posługiwały się nie tylko tabloidy, ale i uznane dzienniki – „The Times” w dniu 21 stycznia 1915 r. opublikował np. taki tekst: „Rząd niemiecki i naród niemiecki jasno dały do zrozumienia całemu światu, że są gotowe popełnić każdą zbrodnię i nie akceptują przestrzegania jakiegokolwiek prawa BOGA lub człowieka. (...) Będziemy walczyć honorowo, mając pewność, że Ziemia zostanie oczyszczona z tych nawrotów ku barbarzyństwu” (Grayzel 2012: 588-622). W kontekście zaś walki z muzułmańskim Imperium Osmańskim idealnymi wręcz ikonami religijno-historycznymi stali się rycerze brytyjscy uczestniczący w wyprawach krzyżowych i ich rzekomy związek z forsowaną przez Rząd Jego Królewskiej Mości wizją ekspansji na Bliskim Wschodzie. Działania na półwyspie Gallipoli i ich niepowodzenia wzmogły jedynie ofensywność tego rodzaju przekazu.

Propaganda brytyjska sięgnęła wówczas po schematy, które zostały w dużej mierze rozwinięte w okresie poprzedzającym wybuch wojny. Podczas kilku przedwojennych kryzysów prasa odegrała kluczową rolę w kształtowaniu opinii publicznej na temat innych narodów, utrwalając negatywne stereotypy – zwłaszcza dotyczące Imperium Osmańskiego. Rozpoznawanie stereotypów było istotne dla zrozumienia używanych w brytyjskiej propagandzie czasu Wielkiej Wojny antysymboli i sposobów przedstawiania wroga.

Teatr działań wojennych odległy geograficznie i bliski mentalnie poprzez swe zmitologizowanie

W przeciwieństwie do innych regionów leżących w obszarze zainteresowań politycznych Wielkiej Brytanii w latach 1792–1914 Palestyna, a zwłaszcza Jerozolima nie od razu zostały wprowadzone do świadomości opinii publicznej. W świetle publikowanych relacji podróżniczych, poezji oraz fotografii przed wybuchem wojny w 1914 r. Palestyna jawiła się jako nieco zapomniane miejsce biblijne z najbardziej zakorzenionym archaicznym wizerunkiem Świętego Miasta.

Nie tylko odległość geograficzna stanowiła problem – kolejnym stała się toponimia. Wielu ówczesnych Brytyjczyków – i nie tylko obywateli Imperium – używało wówczas powszechnie określenia „Palestyna” jedynie jako terminu geograficznego, a nazwy „Ziemia Święta” – jako odróżnienia od terytorium sąsiedniej Syrii. „Ziemia Święta” („Holly Land”) był to termin ściśle religijny. Pod względem administracyjnym terytorium to było najpierw częścią dawnej prowincji Syrii, rządzonej w omawianym okresie przez Portę. W 1872 r. wyodrębniono podlegający bezpośrednio sultanatowi sandżak (dystrykt) Jerozolimy, który często nazywano jednak „Palestyną” (Büssow 2011: 41).

Większość Europejczyków miała zaszczerpiony archaiczny i zdeterminowany religijnie obraz klasycznych biblijnych wizerunków tego regionu. Zarówno przez katolików, protestantów, anglikanów czy prawosławnych terytorium to było postrzegane ściśle przez pryzmat religii ze wszystkimi tego konsekwencjami. Bez wątplenia można stwierdzić, iż ówczesna propaganda przedstawiała nie tylko działania na Bliskim Wschodzie, ale i wojnę jako konflikt między kulturami – Brytyjczycy walczyli o powstrzymanie niemieckiego militarysty. W tym samym też czasie niektórzy duchowni postrzegali te działania jako krucjatę w obronie wolności i w imię wyzwolenia Świętych Miejsc spod kontroli mułmańskiego sojusznika Niemiec, Imperium Osmańskiego. Brytyjski

duchowny Basil Bouchier napisał wówczas: „To nie tylko święta wojna. To najświętsza wojna, jaka kiedykolwiek się toczyła (...). Odyn [pogański bóg – K.M.] walczy z Chrystusem. Berlin próbuje udowodnić swoją supremację nad Betlejem”. Nie były to odosobnione komentarze przypadkowych osób – w tym samym tonie wypowiadali się także politycy. Już w 1916 r. premier David Lloyd George oświadczył: „Młodzi mężczyźni z każdej części kraju przybyli na wezwanie, jako wielka krucjata” (Hillenbrand 1999: 204).

Dzięki tego rodzaju oficjalnej i uznawanej narracji żołnierze brytyjscy walczący na Półwyspie Synaj, a następnie w Palestynie czuli, że są na znanym im gruncie. Choć nie wszyscy byli głęboko wierzący, większość z nich pozostawała pod wpływem wartości zakorzenionych w tradycji chrześcijańskiej. Nastrój miejsca udzielał się im i rozpałał wyobraźnię, o czym może świadczyć np. zapis w opracowaniu pt. *Official History of Australia in the War of 1914–18* pod redakcją H.S. Gulletta: „W całej tej wielkiej armii wątpliwe jest, by choć jeden człowiek pochodzenia europejskiego, który przybył do Jerozolimy po raz pierwszy, nie natknął się na wpływ Zbawiciela. Chrystus spotkał każdego z naszych ludzi na progu miasta; każdy wchodzący został oczyszczony i wywyższony. Być może wpływ tego nie był trwały, bo wojna nie jest misją chrześcijańską, ale na krótką chwilę przynajmniej umysł żołnierza został oczyszczony z wulgarności i znów zaznał czystej i ufnej wiary ze swojego wczesnego dzieciństwa” (Gullett 1935: 519).

To wszystko jednak pozostawało nieco z boku toczących się wydarzeń z frontów Wielkiej Wojny. Obie strony konfliktu – i osmańsko-niemiecka, i brytyjska – doskonale zdawały sobie sprawę z roli frontu bliskowschodniego, jednak obie również popadały w pułapki propagandy i symbolicznego wydzwięku swych działań. Dla jednej strony głównym zadaniem stało się nie rozbicie sił brytyjskich w Palestynie i na Synaju, ale odbicie Bagdadu, a dla drugiej zdobycie Jerozolimy do świąt Bożego Narodzenia 1917 r., co zostało odgórnie narzucone przez Rząd Jego Królewskiej Mości i pełniącego funkcję premiera Davida Lloyd George’a. Pod naciskiem politycznym, aby uzyskać szybkie bądź spektakularne zwycięstwo po stratach poniesionych na europejskim froncie zachodnim w 1916 r., gen. Archibald Murray dowodzący Egipskimi Siłami Ekspedycyjnymi (w sile 14 dywizji) przeprowadził dwa nieudane ataki na Gazę w marcu i kwietniu 1917 r. Porażka ta sprawiła, że został on w czerwcu zastąpiony na stanowisku dowódcy przez gen. Edmunda Allenby’ego.

Najważniejszym posunięciem Allenby’ego mającym na celu wymarzone przez Lloyd George’a zdobycie Jerozolimy było przełamanie

osmańsko-niemieckich umocnień na czterdziestokilometrowej linii między Gazą i Beersheba. Tak opisał to w swych wspomnieniach sekretarz gabinetu Wojennego Maurice Hankey: „od tego czasu kwestia dalszych działań na tym froncie urosła do rangi sporu o kształt przyszłej strategii prowadzenia wojny, czym zajmował się specjalny komitet w ramach gabinetu pod kierownictwem Lloyda George’a” (Hankey 1961: 638). Priorytety wiązały się jednak z trudnościami, z jakimi musiały borykać się Siły Ekspedycyjne. Niemniej jednak między 1 a 2 listopada rozegrała się trzecia bitwa o Gazę. 7 listopada Osmanowie zostali zmuszeni do odwrotu. Za wycofującym się wojskiem postępowała brytyjska kawaleria i piechota. Osmański kontratak nie powiódł się i 16 listopada alianci zajęli Jaffę. W reakcji na te sukcesy w Londynie zdobycie Jerozolimy uznano za kwestię czasu. Tym samym oddalona od głównej linii działań i położona na zachodnich wzgórzach Judei Jerozolima stała się jednym z celów operacyjnych jedynie ze względu na swą symboliczną wartość.

Pod względem operacyjnym zajęcie miasta otworzyłoby brytyjskim siłom ekspedycyjnym drogę do północnej Palestyny i Syrii – ale jego utrata byłaby jeszcze większym ciosem dla prestiżu Imperium Osmańskiego. Po zajęciu Gazy na początku listopada 1917 r. generał Edmund Allenby postanowił natychmiast pójść dalej – właśnie do Jerozolimy. Podsycalo to nastroje w Wielkiej Brytanii, a podekscytowana brytyjska opinia publiczna pod koniec prawdopodobnie najbardziej trudnego dla aliantów roku wojny zyskała wspinały temat. Zgodnie z zasadami wojny propagandowej Brytyjczycy byli przeświadczeni o ogromnym znaczeniu Jerozolimy nie tylko jako symbolu odległej kampanii wojennej, ale i elemencie wręcz misji dziejowej spadkobierców króla Ryszarda Lwie Serce.

Przygotowujący się do szturmu na Jerozolimę żołnierze nie byli świadomi, iż następnego nocy (z 8 na 9 grudnia 1917 r.) wojska niemiecko-osmańskie porzuciły swoje stanowiska i wycofały się. Wbrew spodziewanym ciężkim stratom w trakcie pierwszego szturmu na Jerozolimę nie doszło do żadnych walk, a do 9 grudnia miasto było wolne od wojsk osmańskich i niemieckich. Przyjmuje się, że ostatni turecki żołnierz opuścił Jerozolimę wczesnym rankiem przez St. Stephens lub Lion's Gate (PRO 395/237, *The Palestine News*, March 1918). Nie doszło do żadnej bitwy, mimo że 9 grudnia Brytyjczycy byli gotowi do podjęcia ofensywy.

11 grudnia gen Allenby, wytrawny polityk, dyplomata oraz zręczny dowódca i 34. w historii zdobywca Jerozolimy, pokornie wszedł pieszo do miasta przez bramę Jaffy – aby okazać szacunek jej mieszkańcom i zapewnić ich, że Brytyjczycy nie postrzegają ich jako podbitych wro-

gów, ale raczej ofiary osmańskiego ucisku, o czym skwapliwie informował np. londyński „Daily Sketch”, który w numerze z 11 grudnia na pierwszej stronie informował, iż „Święte Miasto jest w brytyjskich rękach” („Daily Sketch”, December 1917).

Dwutorowość propagandowo-politycznych aspektów działań wojennych na froncie palestyńskim

Allenby jako wódz wyprawy znakomicie wpisywał się w kanon wyobrażeń na temat krzyżowców. Niejako w odpowiedzi na tego rodzaju skojarzenia w Londynie gazeta „Punch” opublikowała po tych wydarzeniach notatkę z interesującą ilustracją będącą propagandowym wyrazem tego wielkiego osiągnięcia. Ilustracja nosiła tytuł „The Last Crusade” i przedstawiała króla Ryszarda Lwie Serce patrzącego w dół na Jerozolimę i kiwającego głową z zadowoleniem: „Mój sen się ziścił!”. Wydzźwięk ilustracji był jednoznaczny i jak się często zdarzało w tej gazecie, ton przekazu zdawał się rezonować z ogólnym nastrojem społeczeństwa brytyjskiego: aluzją do kampanii w Palestynie jako „nowej” lub „ostatniej” krucjaty i obrazu brytyjskich żołnierzy jako „nowych” krzyżowców.

Nie byłoby w tym niczego – w zasadzie – dziwnego, gdyby nie fakt, iż zaledwie kilka tygodni przed brytyjską okupacją miasta Foreign Office News Department wydał następujące zalecenie dla mediów: „15 listopada 1917 r. 13.45 ZAWIADOMIENIE DLA PRASY PRYWATNE I POUFNE. Ponownie zwraca się uwagę na niepożądaną publikację jakiegokolwiek artykułu, akapitu albo obrazu sugerujących, że operacje wojskowe przeciwko Turcji są w jakimkolwiek sensie świętą wojną, nowoczesną krucjatą lub czymkolwiek, co ma związek z kwestiami religijnymi. Zaznaczyć należy, że Imperium Brytyjskie obejmuje sto milionów mahometańskich poddanych Jego Wysokości i jest oczywistym błędem sugerowanie, że nasz konflikt z Turcją jest sporem między chrześcijaństwem a islamem” (FO/395/152, HO/139/19/78).

Szczególnie godna uwagi była jednak umiejętnie sterowana propaganda brytyjska skierowana do indyjskich muzułmanów, którzy do momentu wybuchu wojny uważali Imperium Osmańskie za przyjaciela i lidera islamu. W Londynie kwestie te były szczególnie analizowane, gdyż jeszcze przed wkroczeniem sił indyjsko-brytyjskich do Mezopotamii zdawano sobie sprawę, że w przypadku wojny indyjscy muzułmanie mogą stanąć po stronie Imperium Osmańskiego. Było to bardzo poważne ryzyko, którego ani władze w Wielkiej Brytanii, ani w Indiach nie

mogły zlekceważyć. Dlatego indyjscy muzułmanie oraz wyzwalani spod okupacji osmańskiej Arabowie musieli zostać przekonani, że Osmanowie są „złymi muzułmanami”. Kolejne działania propagandowe zostały odpowiednio w tym kierunku zaprojektowane, jednak starano się nie eksponować zbyt wiele kwestii religijnych, a zwłaszcza konfliktu na linii chrześcijaństwo–islam. Niemniej jednak – zwłaszcza po doświadczeniach z frontu mezopotamskiego i upokarzającej porażce pod Kut al-Amara w 1916 r. – ton ten wyraźnie się zmienił. Miały na to wpływ również dane wywiadu mówiące, iż muzułmańska święta wojna (jihad) nie przynosi wymiernych skutków. Większość muzułmanów poza granicami Imperium Osmańskiego nie powstała przeciwko swoim niemuzułmańskim władcom kolonialnym. Nawet Eşref Sencer Kuşubaşı, szef terenowy osmańskiej Organizacji Specjalnej (Teşkilat-i Mahsusa), stwierdził, że „muzułmanie w szeregach wroga walczyli z entuzjazmem przeciwko nam” (https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/jihad_holy_war_ottoman_empire).

Publikując zatem wspomnianą ilustrację, redakcja gazety „Punch” nie spotkała się z ostrzejszymi oskarżeniami o naruszenie przepisów dotyczących cenzury czy rozpowszechniania treści niedozwolonych. Znamienym był też fakt, iż w zasadzie do lutego 1918 r. artykuły w rozmaitych gazetach i dziennikach opierające się na doniesieniach nadsyłanych przez FOND, a mających związek z wydarzeniami w Palestynie, niemal wszystkie posługiwały się retoryką, która zgodnie z warunkami określonymi w cytowanym wcześniej zaleceniu była niewątpliwie „oczywistym błędem”. Jedno z tego rodzaju doniesień zaczynało się takimi oto słowami: „Jak było za czasów krucjat, tak więc i dzisiejsi żołnierze Zachodu odwiedzają kościoły Jerozolimy i Betlejem składając modlitwy i dziękczynienie”. W dalszym ciągu artykułu redakcja nadmieniła także, iż: „dwóch dowódców, którzy odegrali wielką rolę w kampanii w południowej Palestynie, pochodzi od rycerzy, którzy walczyli w wyprawach krzyżowych” (FO/371/3383).

Do analogii związanych z wyprawami krzyżowymi odnosiła się także upubliczniona w marcu 1918 r. przez FOND kronika filmowa zatytułowana „The New Crusaders: With the British Forces on the Palestine Front” (IWM 145). Także i tym razem niespecjalnie respektowano wytyczne ze wspomnianego wcześniej zalecenia.

Redakcje zaczęły realizować owe zalecenia dopiero w październiku 1918 r., i to w odpowiedzi na ostry w tonie telegram z Biura Arabskiego (Arab Bureau), będącego sekcją Departamentu Wywiadu w Kairze (Cairo Intelligence Department). Korespondencja ta była reakcją na artykuł w londyńskim dzienniku „The Time” donoszącym po raz kolejny o „no-

wej krucjacie” i „najbardziej pamiętnym wydarzeniu w historii chrześcijaństwa” (HO/1394/27). Niemniej jednak zarówno Allenby, jak i Godfrey de Bouillon weszli do kultury popularnej poprzez publikowane szeroko wizerunki jako zdobywcy Jerozolimy, bohaterowie, którzy pokonali „niewiernych” („The Times”, grudzień 1917).

Czynniki rządowe – w tym i wspomniane już Biuro Arabskie – zdawały sobie doskonale sprawę z konieczności maksymalnego legitymizowania zdobyczy na Bliskim Wschodzie i niedopuszczenia do sytuacji, w której ludność muzułmańska zjednoczyłaby się przeciw nowej władzy. Było oczywiste, że cała sytuacja prowokowała do skojarzeń z wyprawami krzyżowymi i ustawiała Jerozolimę jako upragnioną od stuleci nagrodę dla walczących za wiarę, ale i jednocześnie powodowała, iż konflikt nabierał mocno religijnego charakteru. Zarówno w Kairze, jak i w Londynie doskonale zdawano sobie sprawę z propagandowych skutków wydarzeń rozgrywających się na Bliskim Wschodzie, w tym i wszczętej przez T.E. Lawrence’a arabskiej rewolty w Hejazie. Przyniosła ona wymierne korzyści i wraz ze zdobyciem Akaby 6 lipca 1917 r. znacząco zmieniła niezbyt skoordynowany bunt w realne narzędzie militarne i polityczne w rękach Londynu. Zdawano sobie jednak sprawę, że Akaba była portem arabskim zajęтым przez siły arabskie, a nie przez Brytyjczyków. Wprawdzie było to posunięcie dla strony brytyjskiej bardzo korzystne – chroniło brytyjską flankę na Synaju, ale w gruncie rzeczy zajęcie Akaby podniosło arabskich buntowników do rangi równorzędnego partnera wojskowego, co znacznie zmieniło stosunki w regionie (Lawrence 1997: 169). Część pracowników Biura Arabskiego była jednak zdania, że siły arabskie dowodzone przez Audę abu Tayi'a – z nim samym na czele – niespecjalnie przejmowały się kwestiami religijno-historycznymi i analogiami odnoszącymi ówczesną sytuację do tradycji krucjat. Było to założenie poniekąd słuszne, gdyż nie miał on kontaktu z prasą brytyjską – jednak już w wypadku osobistości takich jak Faisal bin Hussein bin Ali al-Hashemi tego rodzaju hipotezy nie mogły być brane pod uwagę. Zrażenie sobie sił arabskich było w ówczesnej sytuacji militarnej na Bliskim Wschodzie wykluczone – zaś zaopatrywane przez Akabę arabskie siły powstańcze mogły rozszerzyć swoją działalność na Syrię i zapewnić wsparcie Brytyjczykom walczącym już wówczas w Palestynie.

Niemniej jednak propaganda uprawiana przez Biuro Arabskie i skierowana do arabskiej społeczności była tak dwuznaczna, jak polityka przewidziana dla tego obszaru przez brytyjskich urzędników. W tym też czasie arabskie oddziały rebeliantów pozostające pod zwierzchnictwem Faisala bin Husseiniego (mianowanego już wówczas generałem),

a wzmocnione przez uwolnionych arabskich jeńców i dezertków z armii osmańskiej stały się istotnym elementem strategii działań gen. Allenby'ego. Siły te stanowiły bowiem prawe skrzydło dowodzonych przez niego Egipskich Sił Ekspedycyjnych nacierających na Palestynę (Fromkin 2009: rozdz. 35). Zdawał on sobie doskonale sprawę, że oddziały arabskie były kosztownym w utrzymaniu i trudnym do kontrolowania sojusznikiem „z konieczności”, zaś zlekceważenie ich, a tym bardziej zrażenie, w ówczesnych warunkach nie wchodziło w grę.

Podnoszony niejako mimochodem problem rysującej się przy tym konfrontacji chrześcijaństwa i islamu urealnił się dopiero po tym, jak gen. Allenby wszedł przez bramę jaffajską do Jerozolimy. Zasiób propagandowy wygenerowany przez to wydarzenie i jego wpływ na morale Brytyjczyków nie był do końca zgodny z pierwotnymi wytycznymi Gabinetu Wojennego. Z jednej bowiem strony był to, zdaniem premiera Lloyd'a George'a, „gwiazdkowy podarunek dla narodu angielskiego”, z drugiej zaś trudność w sfabrykowaniu neutralnej religijnie i akceptowalnej dla arabskich sojuszników oficjalnej narracji odsłaniała problemy związane z opanowaniem przez Wielką Brytanię Bliskiego Wschodu. Nie dało się zapomnieć o tym, iż to ludność muzułmańska wsparła brytyjskie działania militarne przeciw siłom osmańsko-niemieckim na Półwyspie Arabskim, a dzięki Żydom z „Nili” uzyskano bezcenne informacje wywiadowcze. T.E. Lawrence, który odwiedził kwaterę główną gen. Allenby'ego, kiedy Jerozolima była już zajęta, w rozmowie z nim wstydził się, że sformowana przez niego armia arabska nie uczestniczyła w bitwach ani w wyzwoleniu Świętego Miasta, i przyrzekł, że następnym razem, w Damaszku, Arabowie nie będą jedynie obserwatorami działań. Zauważył też: „Ceremonia u Bramy Jaffy dała mi nową determinację” (<http://mentalfloss.com/article/520176/wwi-centennial-british-capture-jerusalem>).

Władze brytyjskie za wszelką cenę starały się przy tym przekonać mieszkańców Jerozolimy – w ciągu ostatnich trzech lat znoszących „osmańską niegodziwość”, głód i choroby – że Brytyjczycy nie są nowymi okupantami, ale upragnionymi wyzwolicielami. Nawet list gratulacyjny dla gen. Allenby'ego od Jego Królewskiej Mości Jerzego V, który został opublikowany 12 grudnia 1917 r. na łamach gazety „The Advertiser”, w odpowiednim tonie wskazywał nie na podbój, ale na poświęcenie w walce żołnierzy Egipskich Sił Ekspedycyjnych bez wskazania na ich religie: „Wiadomość o zajęciu Jerozolimy zostanie przyjęta w całym Imperium z największą satysfakcją. Serdecznie gratuluje wam i wszystkim żołnierzom osiągniętego powodzenia, które jest odpowiednim zwieńczeniem ciężkiego marszu i ciężkich walk żołnierzy oraz or-

ganizacji, dzięki której przewyciężone zostały trudności w zaopatrzeniu, transporcie i dostawach wody. Cieszymy się, że twoje umiejętne postępowanie zachowało święte miejsca w stanie nienaruszonym” („The Advertiser”, grudzień 1917).

Zadbane również o jednoznaczne zestawienia propagandowe wskazujące na różnice pomiędzy brytyjskim poszanowaniem kultury a niemieckim barbarzyństwem. Samo wejście gen. Allenby'ego odbiło się w świecie szerokim echem, dodatkowo jeszcze nagłośnionym przez brytyjskie tabloidy, gdyż w odróżnieniu od ostentacyjnej wizyty w mieście cesarza Wilhelma II w 1898 r. generał zdecydował się pokornie wejść pieszo i przez bramę, zamiast szarżować konno przez celowo wysadzoną w murach wyrwę. Nie do ustalenia jest, czy była to jego osobista decyzja, czy też poszedł za głosem doradców – wybrał wejście pieszo do Starego Miasta, ponieważ, jak później powiedział, tylko Mesjasz powinien wjeżdżać do Świętego Miasta.

Podobnych zabiegów noszących ewidentne cechy propagandowe było więcej – żołnierze oddziałów indyjskich uczestniczący w zajęciu Jerozolimy w wielu wypadkach byli muzułmanami, a Osmanowie bez przerwy prowadzili kampanię propagandową, usiłując osłabić ich determinację poprzez apele o wydzwiku religijnym. Z wyjątkiem zaledwie kilku przypadków owa propaganda nie przyniosła jednak oczekiwanych skutków. Natomiast znaczenie udziału muzułmańskich żołnierzy w zajęciu i okupacji Jerozolimy doskonale rozumiał gen. Allenby – wysłał do Londynu niezwykle interesujący z punktu widzenia propagandy list: „meczet Omara i jego okolica pozostają pod kontrolą muzułmańską, a wokół meczetu ustanowiono kordon wojskowy złożony z indyjskich oficerów i żołnierzy mahometańskich. W Betlejem i przy Grobie Racheli ustanowiono strażę. Grób w Hebronie został objęty wyłączną kontrolą muzułmańską” (<https://www.jpost.com/Opinion/Remembering-the-Indian-soldiers-who-helped-liberate-Jerusalem-100-years-ago-498788>).

W omawianym okresie kampania propagandowa miała wyraźnie dwutorowy przebieg. Z jednej strony unikano w mediach analogii do wypraw krzyżowych i podkreślano poszanowanie kulturowe muzułmańskiej istoty miasta, z drugiej zaś brytyjscy decydenci zaplanowali szeroko zakrojone prace, których celem było znaczące przeobrażenie krajobrazu urbanistycznego i kulturowego Jerozolimy. Plany te zakładały zmiany znacznie poważniejsze niż tylko ogólnie potępiane wybicie na okoliczność wjazdu niemieckiego cesarza dziury w murach miasta. Ronald Storrs – wcześniej współpracownik T.E. Lawrence'a, a wówczas już brytyjski gubernator wojskowy Jerozolimy – osobiście opracował plany

„przywrócenia” istniejącego krajobrazu miasta do stanu bardziej zgodnego z jego europejskimi wyobrażeniami.

W tym samym bowiem czasie gen. Allenby powierzył Williamowi McCleanowi opracowanie programu planowania miasta. Założenia były ze wszech miar słuszne, gdyż wycofujące się oddziały osmańsko-niemieckie zabrały bądź zniszczyły nie tylko większość podstawowych zapasów (w tym żywność, paliwo i lekarstwa), ale i infrastrukturę komunikacyjną. Drogi zostały zrujnowane, a znaczna część linii kolejowej rozebrana. Zmiany wynikające z konieczności odbudowy były niezbędne, a celem McCleana była „ochrona starego miasta Jeruzalem i świętych miejsc w jego pobliżu przed nowoczesnymi wkroczeniami i zachowanie istniejących udogodnień” (NA, CO 1069/743). Stare Miasto w Jerozolimie miało zostać przekształcone na obraz tego, jak brytyjscy planiści pod wpływem obrazów z Biblii i pism religijnych oraz opisów kronikarskich z czasów wypraw krzyżowych wyobrażali sobie „Święte Miasto” (<https://www.mwme.eu/essays/index.html>).

Realia wojskowo-polityczne działań brytyjskich po zajęciu Jerozolimy i ich wpływ na propagandę

Kiedy Jerozolima i jej okolice zostały zajęte, a później obronione, a na froncie zapanowała stagnacja wywołana m.in. przez ulewne deszcze, które utrudniały każdy niemal ruch i zniszczyły część istniejącej jeszcze linii kolejowej, brytyjska machina propagandowa przystąpiła do ofensywy medialnej. Uwypuklano szereg tematów związanych z różnymi mniej lub bardziej spektakularnymi doniesieniami dotyczącymi zajęcia i okupacji miasta, generując określony sposób prowadzenia narracji i starając się, aby wszelkie szczegóły odpowiadały wyznaczonej linii interesów politycznych. Przyniosło to wymierne skutki – po dziś dzień, czyli na przestrzeni ponad 100 lat, jakie minęły od momentu zajęcia przez siły brytyjskie Jerozolimy, kolejni komentatorzy i badacze przedstawiają podbój miasta zazwyczaj jako osobiste przedsięwzięcie gen. Allenby'ego. Już w latach 30. XX w. Cyril Falls, opisując operacje wojskowe w Egipcie i Palestynie, podkreślał determinację Allenby'ego, by zdobyć Święte Miasto (Falls, 1930, *passim*). Inni zwracali uwagę, że to władze w Londynie dążyły do szybkiego postępu na tym kierunku działań wojennych. Nie ulegało wątpliwości, że zarówno FO, jak i sam premier zaplanowali zajęcie wspomnianego terytorium jako element szerszego planu i parli do ostatecznego postępu na tym kierunku. Nie bez znaczenia pozostawał przy tym fakt, iż bezpośrednio po zabezpieczeniu

Gazy i Jaffy wojska gen. Allenby'iego wstrzymały czasowo marsz w kierunku Jerozolimy. Żołnierze byli wyczerpani i pilnie potrzebne były uzupełnienia rekrutów oraz odbudowa zapasów. Gdy jednak gen. Allenby dostrzegł dezorganizację wroga, postanowił skierować swe siły właśnie na Jerozolimę, mimo iż cały sztab naciskał, aby za wszelką cenę uniknąć wnikania się w działania w trudnym terenie, jakim były południowe rejony wzgórz Judei, a przede wszystkim w walki w mieście. W przeciwieństwie do swojego poprzednika z czasów pierwszej krucjaty Godfrey'a de Bouillon, który zaplanował skomplikowane oblężenie, Allenby wybrał atak bezpośredni w odpowiednio wybranym momencie. Nim do tego doszło, rozkazy dla XXI Korpusu brzmiały jednoznacznie: „Żadnych operacji nie należy podejmować w promieniu sześciu mil od Jerozolimy” (The Marquess of Anglesey 1997: 205; Bruce 2002: 155). Naciski ze strony Londynu były jednak bardzo silne. W swym liście z 18 grudnia 1917 r. generał zapisał: „Góry tu są jałowe, kamieniste i pozbawione dróg; masa skalistych szczytów i przepaści. Gdybyśmy dali Turkom czas na zorganizowanie obrony, nigdy nie powinniśmy byli szturmować tych wyżyn... Teraz pokonałem 11 dywizji tureckich. Walczyły jednak dobrze i nadal stawiają uparty opór – choć zdezorganizowały. Wziąłem ponad 12 000 jeńców i ponad 100 dział” (<https://www.nam.ac.uk/explore/egypt-and-palestine-campaign>).

Allenby umiejętnie kreował odbiór faktów, a lakoniczny w swej wymowie zapis uwypuklał jedynie rangę wydarzenia i wskazywał na pokorę działań w obliczu podkreślanej na każdym kroku symboliki miasta. Problemem pozostawał jednak pewien splot wydarzeń, do jakich doszło rankiem 9 grudnia, tj. w momencie poddania miasta. Przed opuszczeniem Jerozolimy wraz z wycofującymi się wojskami osmańskoniemieckimi gubernator Izzet Pasha spotkał się z burmistrzem Husaynem Selimem al-Husaynim i przedstawił mu dekret poddania się skierowany do brytyjskiego dowódcy: „Do dowództwa angielskiego. Od dwóch dni pociski haubic spadają na niektóre miejsca w Jerozolimie, które jest święte dla wszystkich narodów. (Dlatego) Rząd osmański, wyłącznie w celu ochrony miejsc kultu religijnego, wycofał swoich żołnierzy z miasta i osadził urzędników, aby chronili Święte Miejsce, takie jak Grobowiec i Meczet al-Aksa, z nadzieją, że to samo traktowanie (tego miejsca) będzie kontynuowane z waszej strony. Przesyłam wam ten list przez urzędującego burmistrza” (Canaan 1930: 28). Husayn al-Husayni postanowił zatrzymać jednak ów dokument i po prostu przeczytał go Brytyjczykom, obawiając się, że jeśli armia osmańska powróci, on sam i inni urzędnicy zostaną uznani za zdrajców. Postanowił więc nie dostarczać argumentów przeciwko sobie. Miał także świadomość, że

wartość religijna miasta stanowiła także jeden z ważniejszych problemów dla muzułmanów. Urzędnicy osmańscy chcieli uratować swoje religijne referencje, ponieważ zarówno Sultanat, jak i Kalifat nie zostały jeszcze zniesione.

Realpolitik i obawy religijne podyktowane w dużej mierze grą propagandową odegrały ważną rolę w podejmowaniu tych decyzji, mimo iż cała otoczka wydarzenia nosiła ewidentnie znamiona groteski. W chwili opuszczenia miasta przez wojska osmańskie, rankiem 9 grudnia 1917 r., al-Husayini wyruszył z pożyczonym od amerykańskiego misjonarza białym prześcieradłem na spotkanie nadciągających oddziałów brytyjskich. Pierwszymi Brytyjczykami, jakich napotkał, okazali się dwaj wojskowi kucharze zabłąkani w drodze do Jerozolimy w poszukiwaniu źródła wody, ci jednak nie czuli się kompetentni, by odebrać kapitulację. Potem przyszła kolej na dwóch sierżantów piechoty patrolujących drogę biegnącą z Jaffy do Jerozolimy, którzy również uchylili się od tak wielkiej odpowiedzialności, za to sfotografowali się z burmistrzem i towarzyszącą mu świtą (Gilbert 1928: 166) W końcu, przed zachodem słońca, po spotkaniu jeszcze z dwoma oficerami burmistrzowi udało się dotrzeć do gen. J.S.M. Shea z 60. Dywizji, który w imieniu gen. Allenby'ego zgodził się przyjąć kapitulację miasta. Z takiego jednak obrotu spraw nie dało się zrobić symbolicznego przedstawienia propagandowego bez narażenia się na śmieszność.

Gen. Edmund Allenby został tym samym zmuszony do podjęcia teatralnych w wydźwięku działań – był bowiem pierwszym chrześcijańskim zdobywcą Jerozolimy od roku 1229. W swym wystąpieniu pod murami cytadeli Dawida brytyjski generał bardzo taktownie uniknął najmniejszych nawet wzmianek o krucjatach, jednak ówczesne doniesienia prasowe informujące o jego sukcesie okazały się już mniej powściągliwe – mimo obowiązywania wspomnianych wcześniej zaleceń FOND. Dziennik „Daily Mail” po tych wydarzeniach donosił w pompatycznym tonie, iż: „Jako zdobywca generał Allenby wkroczył do Jerozolimy w dniu 11 grudnia ze znacznie większą pokorą i prawdziwszą kurtuazją, niż uczynił to Kaiser Wilhelm, który prezentując się jak turysta z przewodnika Cook’a ogłosił się sprzymierzeńcem Allaha” („Daily Mail”, grudeń, 1917).

Brytyjska machina propagandowa sięgnęła wówczas po kolejne narzędzia mające na celu zmianę wizerunku polityki brytyjskiej w oczach notabli arabskich. W prasie brytyjskiej oraz egipskiej zwrócono wówczas uwagę na fakt, iż francuski gen. Henri Gouraud, który w 1915 r. stracił rękę w walkach na półwyspie Gallipoli, wykazał wobec Arabów i muzułmanów znacznie mniej taktu niż gen. Allenby w Jerozolimie.

Natychmiast po opanowaniu przez jego oddziały Damaszku udał się do grobu Saladyna, największego bohatera islamu, by tam złożyć zdecydowaną deklarację: „Saladynie, wróciliśmy! Moja obecność tutaj oznacza zwycięstwo krzyża nad półksiężycem” (Meyer, Brysac 2008: 359). Gouraud, jak stwierdził świadek tamtych wydarzeń porucznik Georges Castroux, postrzegał swoją misję jako „chrześcijanin, żołnierz i romantyk”. Traktował on Damaszek jako „niepodbity fortecę, która przeciwstawiła się atakom Franków, stolicę i miejsce pochówku wielkiego Saladyna, rycerskiego zwycięzcy nad Lusignanem w Hattin” (<http://www.damascus-foundation.org/archives/2873?lang=en>).

Tego rodzaju rozgrywki propagandowo-polityczne nie były w stanie przysłonić faktu, iż strona arabska miała świadomość swego nowego położenia. Bez względu jednak na pobudki natury propagandowej, religijnej czy osobistej dowódców siły Ententy zajęły w końcu Stambuł – stracony dla chrześcijaństwa w 1453 r. – a Imperium Osmańskie, od stuleci najpotężniejszy muzułmański przeciwnik chrześcijańskiej Europy, legło w gruzach, co z kolei stało się jednym z elementów gry politycznej i propagandowej w późniejszych dziesięcioleciach.

Zakończenie

Propaganda, jej charakter i wpływ na funkcjonowanie polityczne Imperium Brytyjskiego, była obecna w dyskursie społecznym już od połowy okresu wiktoriańskiego – wraz z równie nieprecyzyjną koncepcją zjawiska tzw. opinii publicznej. Rosnące wykorzystanie reklamy drukowanej i wizualnej przez politykę wywoływało różne reakcje, niektórzy obserwatorzy potępiali to jako załączek niestabilności, a inni chwalili jako nowoczesne narzędzie popularnej „edukacji” (Thompson 2007: 180). Koncepcje tej nowej broni politycznej – podkreślane np. przez Loyda George'a – często łączyły prawdę z fantasmagorycznymi konstrukcjami odnoszącymi się do specyfiki społeczeństwa brytyjskiego. Odwoływały się również do bardziej praktycznych działań – czy to politycznych, czy militarnych. Pojawienie się przed wybuchem Wielkiej Wojny tabloidów i szybki wzrost ich popularności doprowadziły wielu brytyjskich liberałów do wniosku, że racjonalną debatę polityczną zastąpiono manipulacją „tłumem” poprzez sterowanie nastrojami politycznymi oparte na rozpoznawalnych i łatwych do skategoryzowania przez odbiorców – społeczeństwo – symbolach i słowach-kluczach. Propaganda stała się w ten sposób narzędziem władzy działającym poprzez wytworzenie takiego obrazu świata, który realizował cele władzy za pomo-

cą wywoływania emocji u jej odbiorców. Kwestie religijne stały się jednym z najłatwiej dostępnych mechanizmów, a pragmatyczne cele realizowane przez propagandę zyskały takie cechy jak: emocjonalność, bipolarność i dogmatyzm. Perswazyjna siła tak konstruowanej propagandy tkwiła w jej zdolności do wywoływania emocji oraz wykorzystywania ważnych dla określonych grup społecznych symboli, wartości i mitów.

Kiedy w czerwcu 1917 r. premier Lloyd George spotkał się z gen. Allenby'iem w celu omówienia warunków realizacji oczekiwanych postępów na froncie palestyńskim, o czym poinformował następnie szefa Gabinetu Wojennego, „oczekiwał, że Jerozolima zostanie zdobyta przed Bożym Narodzeniem” (Lloyd George 1936: 1090). Zestawienie pojęć „Boże Narodzenie” i „Jerozolima” było absolutnie czytelnym dowodem właśnie tak prowadzonych działań propagandowych wymierzonych w bardzo zmęczone już wojną społeczeństwo, a konotacje religijne przekazu były absolutnie czytelne.

Okazało się to bardzo skutecznym narzędziem i na dodatek użytym w odpowiednim momencie – od samego początku wojny Lloyd George był bowiem przekonany, że opanowanie wspomnianego regionu było nie tylko akcją wojskową w rozumieniu dosłownym, ale i spektakularnym sukcesem propagandowym. Kontrolowany w pełni przez Wielką Brytanię Bliski Wschód mógł nie tylko przyspieszyć zwycięstwo alianckie, ale i ugruntować pozycję Londynu w procesie budowy strefy odpowiedzialności, czym z kolei uzasadniłby zaangażowanie brytyjskie w tym regionie. Towarzystwo to jego osobistemu zainteresowaniu zarówno nowoczesnymi formami reklamy i propagandą jako użytecznymi narzędziami politycznymi. Już podczas dyskusji na forum Gabinetu Wojennego 2 kwietnia 1917 r. Lloyd George stwierdził, iż „duży nacisk położono na moralne i polityczne korzyści, których można się spodziewać z awansu w Palestynie, a zwłaszcza z okupacji Jerozolimy, które, jak wskazano, we wszystkich częściach kraju zostaną okrzyknięte najwyższym naszym osiągnięciem”. Sukces w Palestynie „poza aspektami czysto wojskowymi (...) przeciwdziałałby przygnębiającym wpływom panującej sytuacji gospodarczej” (CAB/23/2). Lloyd George jako zdolny obserwator tendencji społecznych instynktownie wyczuł, że społeczeństwo brytyjskie musi zostać odpowiednio przygotowane na podjętą już akcję wojskową na Bliskim Wschodzie. Zarządził więc, aby nowo mianowany szef ds. propagandy John Buchan zainicjował kampanię pod hasłem „The Turk Must Go” („Turek musi odejść”) (FO/395/139).

Wszystko to razem sprawiło, że kwestia religijna stała się bronią obosieczną – muzułmanie byli wrogami, ale potrzebni byli także jako poddani oraz byli mniej lub bardziej niepewnymi sprzymierzeńcami;

najlepszą zatem strategią propagandową było konsekwentne unikanie rezonansu religijnego. Na dłuższą metę jednak nie dało się tego uniknąć – zwłaszcza w kontekście własnego społeczeństwa, w tym religijnie nacechowanych środowisk w Kanadzie czy Australii. Tym samym brytyjska polityka propagandowa dotycząca Bliskiego Wschodu była pełna niespójności, a obecna w ówczesnym postrzeganiu społecznym wiktorianańska fuzja arturiańskiej epickiej narracji i wspomnienia chwały Ryszarda Lwie Serce i jego udziału w III wyprawie krzyżowej składały się na jakże potrzebny w czasie wojny mit narodowy.

To z kolei oznaczało, że przy zachowaniu polityki nieirytowania strony muzułmańskiej eksponowany obraz nowej krucjaty został niejako „udomowiony” i koniunkturalnie oderwany od faktycznego kontekstu historycznego. Takie podejście na poziomie propagandowym wymagało subtelnej gry – bynajmniej nie z powodu przemocy czy barbarzyństwa i nietolerancji religijnej. Anglikanie, dominujący wówczas w kierowaniu narracją propagandową jako największa grupa wyznaniowa w Wielkiej Brytanii, ukazywali okrucieństwa krzyżowców jako przykłady katolickich zbrodni dokonywanych na rozkaz papieża i wskazywali na konieczność rozróżnienia wydarzeń z okresu średniowiecza od prowadzonej przez nich „nowoczesnej” krucjaty – oświeconej, prostej walki dobra ze złem ze słuszną przyczyną, czy też pracy misjonarskiej. Zaczęto mówić więc nie o krucjacie religijnej – w tym kontekście odnoszono się pozytywnie do zaleceń władz – ale o „krucjacie cywilizacyjnej”, wychwytyjąc przy tym wszelkie rezonanse oksymoroniczne i wznosząc się na wyżyny manipulacji. Świadczyć o tym może choćby fakt, iż brytyjskie media po krótkim czasie zignorowały wspomniane wcześniej instrukcje i zaczęły powszechnie używać określenia „krucjata” np. w dyskusji na temat okupacji i przebudowy Jerozolimy.

Mitologizacja i natarczywe odniesienia do łatwo akceptowalnej symboliki biblijnej dotyczyły jednak nie tylko zajęcia Jerozolimy. Nie bez wpływu na to pozostawała także sytuacja na froncie – Brytyjczycy rozpoczęli kolejną ofensywę w marcu 1918 r. Zarówno ten, jak i majowy atak sił gen. Allenby’ego zakończyły się jednak niepowodzeniem! Poniesiona wówczas porażka była mniej kompromitująca niż te na półwyspie Gallipoli czy pod Kut al-Amara, jednak nie dało się jej ukryć. Propaganda wskazywała jedynie na przejściowe kłopoty i wyliczała sukcesy odniesione na innych frontach działań przeciw Imperium Osmańskiemu.

Nieco ironicznie zatem stoczona pod koniec kampanii w Palestynie bitwa pod Megiddo – biblijna hebrajska nazwa tego miejsca to Armageddon – jest uwzględniona w oficjalnej historii jako część ofensywy sił gen. Allenby’ego z września–października 1918 r. Bez względu na wy-

tyczne propagandowe Allenby wykazywał silne tendencje do odpowiedniego ukoronowania swojego sukcesu i zapisania się w spektakularny sposób w annałach historii wojskowej – w końcu nie tylko był pierwszym od wieków chrześcijańskim zdobywcą Jerozolimy, ale i miał zostać marszałkiem i wicehrabią Allenby z Megiddo i Felixstowe. Fakt, że rzeczywiste pole stoczony przez niego bitwy było dość odległe od prawdziwego wąwozu Jezreel, gdzie wg Biblii miała stoczyć się ostateczna bitwa sił światła i ciemności, sugeruje, że był to kolejny świadomy akt propagandowej kampanii i podobnie jak wiele innych sfabrykowanych mitów dotyczących wydarzeń Wielkiej Wojny w Ziemi Świętej, to właśnie on stanowił podsumowanie walk w tym rejonie. Brytyjskie „siły światła” i sprawiedliwości starły się i zwyciężyły z „ciemnymi mocami” Imperium Osmańskiego – taki obraz propagandowy otrzymała opinia publiczna. Nie tylko brytyjska, ale i światowa. Wbrew temu, co jednak głosiła propaganda na łamach ówczesnych dzienników, ostateczne krwawe starcie rodem z Objawienia św. Jana trwało jednak wówczas nie na wyżynach Dolnej Galilei, ale w okopach frontu zachodniego, gdzie dopiero miesiąc później – 11 listopada ustały działania wojenne.

Literatura

Źródła niepublikowane

National Archive London (NA)

CAB/23/2, CO 1069/743, PRO 395/237, FO/395/152, HO/139/19/78, FO/395/139, FO 371/3383

Imperial War Museum London (IWM)

Film and Video Archive, IWM 145.

Źródła publikowane

Parliamentary Debates, House of Commons, Fifth Series, vol. 77.

Ministry of Information. HC Deb 5 August 1918, vol 109.

Falls C., *Military Operations Egypt and Palestine*, vol. 1, London 1930.

Gullett H.S., *Official History of Australia in the War of 1914-18* vol. VII, Sinai and Palestine, Sydney 1935.

Hankey M., *The Supreme Command 1914–1918*, vol. 2, London 1961.

Pamiętniki i wspomnienia

Gilbert V., *The Romance of the Last Crusade*, London 1928.

Hendrick B.J., *The Life and Letters of Walter H. Page*, t. III, Heinemann 1925.

Lloyd George D., *War Memoirs of Lloyd George*, London 1936.

Lawrence T.E., *Seven Pillars of Wisdom*, Wordsworth 1997.

Steed W., *Through Thirty Years*, London 1924.

Stuart C., *Secrets of Crewe House: The Story of a Famous Campaign*, London 1929.

Prasa

- „The Advertiser” Wednesday, grudzień 1917.
„Daily Mail”, grudzień 1917.
„Daily Sketch”, grudzień 1917.
„The Palestine News” (Jerusalem), marzec 1918.
„The Times”, grudzień 1917.
„New York Tribune”, grudzień 1917.

Opracowania

- Bruce A., 2002, *The Last Crusade*, London.
Büssow J., 2011, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem 1872–1908*, Leiden.
Canaan T., 1930, *Two Documents on the Surrender of Jerusalem*, „The Journal of the Palestine Oriental Society” 10, no. 1.
Dawisha A., 2005, *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*, Princeton.
Friedman I., 2000, *Palestine: A Twice-Promised Land? Vol. I: [w:] The British, the Arabs, and Zionism, 1915–1920*, New Brunswick.
Fromkin D., 2009, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*, New York 2009.
Gosling L., 2008, *Brushes and Bayonets: Cartoons, Sketches and Paintings of World War I*, London.
Grayzel S.R., 2012, *At Home and under Fire: Air Raids and Culture in Britain from the Great War to the Blitz*, New York.
Hillenbrand C., 1999, *The Crusades: Islamic Perspectives*, Edinburgh.
Lawrence J., 1993, *Imperial Warrior. The Life and Times of Field Marshal Viscount Allenby 1861–1936*, London.
Marquess of Anglesey, 1997, *A History of British Cavalry*, vol. VIII, London.
Meyer K.E., Brysac Sh.B., 2008, *Kingmakers. The Invention of the Modern Middle East*, New York.
Messinger G.S., 1992, *British Propaganda and the State in the First World War*, Manchester.
Millman B., 2000, *Managing Domestic Dissent in First World War Britain*, London.
Sanders M.L., Taylor Ph.M., 1982, *British Propaganda during the First World War 1914–1918*, London.
Thompson J., 2007, *Pictorial Lies? — Posters and Politics in Britain c. 1880–1914*, „Past & Present”, vol. 197, Is. 1, November.

Strony internetowe

- <https://www.psywar.org/psywar/reproductions/MI7b.pdf>
<http://mentalfloss.com/article/520176/wwi-centennial-british-capture-jerusalem>
<http://www.damascus-foundation.org/archives/2873?lang=en>
<https://www.jpost.com/Opinion/Remembering-the-Indian-soldiers-who-helped-liberate-Jerusalem-100-years-ago-498788>
http://www.europa.clio-online.de/site/lang_de/ItemID__316/mid__12199/40208769/Default.aspx
<http://dx.doi.org/10.1546333/ie1418.10465>
https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/jihad_holy_war_ottoman_empire

The Last Crusaders – British military operations in the Jerusalem Sanjak in 1917 and selected aspects of propaganda

Abstract

Today the Great War of 1914–1918 is seen – mainly – as a politically and militarily traumatic experience on a universal scale, which gave rise to great changes in the 20th century. Less often it is perceived as an individual, traumatizing or civic experience. We are not able - as confirmed not only by historians or sociologists but also psychologists – to "comprehend" the overall view of the reality of that time. We try to recreate it for better or worse based on various historical sources, and these largely reflected the personal attitude to events or its propaganda view. They were also prepared – in a larger or smaller way – by journalists, censors, politicians and military personnel. In the years preceding the outbreak of the Great War, many civilization achievements of the era were tested and introduced on a mass scale, such as modern media or fine arts in the services of power, nationalism skillfully controlled through the media. The turn of the twentieth century was an era of the mass press, and thus, faster transmission of transmitted information. This was conducive to the conduct of effective political propaganda – all the more necessary in the face of the Great War. It also took various forms. Often used were the explicitly associated symbols remaining at the interface between the military and religion. This became particularly evident during the Palestinian Campaign of Sir General Edmund Allenby.

Key words: Propaganda, Crusades, Egyptian Expeditionary Force, Sir General Edmund Allenby, Arab Bureau

Rafał Roguski¹

Bezpieczeństwo mieszkańców Galicji Wschodniej w latach 1918–1921

Streszczenie

Tematem artykułu jest stan bezpieczeństwa ludności Galicji Wschodniej w latach 1918–1921 (od rozpoczęcia walk polsko-ukraińskich w listopadzie 1918 r. do zakończenia wojny polsko-sowieckiej w roku 1921). Autor porusza w nim zagadnienia stosunku Wojska Polskiego do ludności cywilnej regionu, dostępu do nielegalnej broni i analizuje wpływ sytuacji wewnętrznej Galicji Wschodniej na rozwój pospolitej przestępczości. Pod koniec 1918 r. i w roku 1919 Galicja Wschodnia była areną wojny polsko-ukraińskiej. W czasie kontrofensywy Armii Czerwonej latem 1920 r. Galicja Wschodnia znalazła się pod okupacją sowiecką, co w znacznym stopniu wpłynęło na postawy zamieszkującej ją ludności cywilnej. Część mieszkańców podjęła współpracę z Armią Czerwoną i bolszewikami, tworząc kolaboracyjną komunistyczną administrację. W tekście autor przedstawia wpływ toczących się w Galicji Wschodniej działań wojennych na codzienną egzystencję ludności cywilnej, życie na zapleczu frontu i migracje ludności. Skupia się przede wszystkim na wpływie stacjonujących tam jednostek wojskowych na region. Zwraca też uwagę na przypadki specyficznej przestępczości związanej z działaniami wojennymi, jaką była wzmocniona działalność band rabunkowych. Autor nie opisuje przebiegu działań militarnych wojny polsko-ukraińskiej i wojny polsko-sowieckiej na obszarze Galicji Wschodniej, ponieważ do tych zagadnień istnieje obszerna literatura.

Słowa kluczowe: Galicja Wschodnia, bezpieczeństwo wewnętrzne, wojna polsko-sowiecka, wojna polsko-ukraińska

Wstęp

Artykuł dotyczy stanu bezpieczeństwa wewnętrznego Galicji Wschodniej w okresie walk o granice odrodzonej Rzeczypospolitej. Jego podstawą źródłową są przede wszystkim materiały archiwalne zgroma-

¹ Dr Rafał Roguski, Instytut Historii, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, e-mail: rafal.roguski@uph.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-3635-6768.

dzone w Wojskowym Biurze Historycznym – Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie (CAW) oraz Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy (CPAHU) we Lwowie². Z zasobu CAW autor wykorzystał źródła dotyczące dowództw okręgów etapowych (terenowych organów administracji wojskowej działających na zapleczu frontu), zaś z materiałów zdeponowanych w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie oraz Państwowym Archiwum Obwodu Lwowskiego dokumenty dotyczące działalności Policji Państwowej. Została również wykorzystana literatura omawiająca zagadnienia związane z sytuacją wewnętrzną wschodniej części Galicji w latach wojen o granice odrodzonej Rzeczypospolitej 1918–1921. Temat stanu bezpieczeństwa ludności polskiej w Galicji Wschodniej w pierwszym okresie niepodległej Rzeczypospolitej poruszał wcześniej Michał Klimiecki w książkach: *Galicja Wschodnia 1920*, Warszawa 2010 czy *Galicyska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku*, Toruń 2006. Informacje dotyczące sytuacji na zapleczu frontu wojny polsko-sowieckiej w Galicji Wschodniej można również odszukać w zbiorach dokumentów źródłowych: *Bitwa o Ukrainę 1 I – 24 VII 1920: dokumenty operacyjne, cz. 1 (1 I – 11 V 1920)*, red. M. Tarczyński (et. al.), Warszawa 2016; *Bitwa lwowska 25 VII – 18 X 1920: dokumenty operacyjne, cz. 1 (25 VII – 5 VIII)* red. M. Tarczyński (et al.), Warszawa 2002; *Bitwa lwowska 25 VII – 18 X 1920: dokumenty operacyjne, cz. 2 (6–20 VIII)*, red. M. Tarczyński (et al.), Warszawa 2004. Samo zagadnienie przestępczości pospolitej jest rzadko podejmowane przez badaczy, przede wszystkim z powodu niewielkiej ilości źródeł i braku statystyk policyjnych z tego okresu. Na dokładne badania czeka również trudne zagadnienia konfliktów polsko-żydowskich mających czasami bardzo gwałtowny przebieg. Najczęściej opisywanym i zarazem najbardziej tragicznym wydarzeniem z kręgu stosunków polsko-żydowskich był tzw. pogrom lwowski, o którym traktuje m.in. praca Grzegorza Gaudena *Lwów. Kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków 2019. Ma ona charakter publicystyczny i należy ją czytać, znając dostępną literaturę przedmiotu i opublikowane źródła. Niedostatecznie poznanym tematem jest problem stosunku wojsk ukraińskich do ludności Galicji Wschodniej, a przede wszystkim brutalnych przestępstw dokonywanych przez

---

² Materiały z zasobu Centralnego Archiwum Historycznego we Lwowie oraz Państwowego Archiwum Obwodu Lwowskiego zostały pozyskane dzięki realizacji grantu Narodowego Centrum Nauki. Grant Miniatura 1 nr 97/17 G. *Kresy południowo-wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1923*.

przemieszczające się po regionie grupy ukraińskich maruderów. Prace nad wymienionymi tematami utrudnia ograniczony dostęp do źródeł, z których część znajduje się poza granicami kraju, przede wszystkim na Ukrainie. Korzystanie z nich jest uciążliwe choćby ze względu na szybko zmieniające się ukraińskie przepisy archiwalne, co autor zaobserwował w trakcie prowadzonych przez siebie kwerend.

W prezentowanym tekście autor zwraca uwagę na pewne obszary bezpieczeństwa wewnętrznego Galicji Wschodniej, która była terenem sporu polsko-ukraińskiego nie tylko w trakcie wojen o granice w latach 1918–1921, ale również przez cały okres międzywojenny, gdy zamieszkujący tam Ukraińcy organizowali nielegalny ruch nacjonalistyczny, angażując się w działania polityczne, a nawet zbrojne. W roku 1938 mieszkańcy Galicji Wschodniej zaciągali się do Siczy Karpackiej – sił zbrojnych istniejącej od listopada 1938 do kwietnia 1939 r. autonomicznej Ukrainy Karpackiej. Oprócz niechętnego podejścia polskich władz do mniejszości narodowych zmagania polsko-ukraińskie i wydarzenia lat 1918–1939 skutkowały zdecydowanie wrogą postawą Ukraińców wobec Polaków w latach II wojny światowej. Ukraińscy nacjonaści z UPA z Galicji Wschodniej, w tym Huculi z Pokucia czy Ukraińcy z rejonu Stanisławowa, byli oskarżani o mordy na polskiej ludności na Wołyniu w 1943 r.

Przedstawiony artykuł ma układ problemowo-chronologiczny. Na określenie opisywanego regionu autor stosuje nazwę Galicja Wschodnia, która była używana w pierwszym okresie zmagania o kształt niepodległej Polski. Terminem Galicja Wschodnia można określić część terytorium Polski obejmującą tereny południowo-wschodnich województw: lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego określonych ustawą z dnia 3 grudnia 1920 r.³ W ostatnim okresie zaborów Galicja Wschodnia stanowiła część Monarchii Austro-Węgierskiej, tworząc Królestwo Galicji

---

³ Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy Dz.U. 1920, nr 117, poz. 768. Zgodnie z nią w skład województw południowo-wschodnich wchodziły województwa: II Województwo Lwowskie: powiaty Bóbrka, Brzozów, Cieszanów, Dobromil, Drohobycz, Gródek, Jarosław, Jaworów, Kolbuszowa, Krosno, Łańcut, Lwów miasto, Lwów powiat, Lisko, Mościska, Nisko, Przemyśl, Przeworsk, Rawa, Rudki, Rzeszów, Sambor, Sanok, Sokal, Stary Sambor, Strzyżów, Tarnobrzeg, Żółkiew. III Województwo Stanisławowskie: Bohorodczany, Dolina, Horodenka, Kałusz, Kołomyja, Kossów, Nadwórna, Peczeniżyn, Rohatyn, Skole, Śniatyn, Stanisławów, Stryj, Tłumacz, Turka, Żydaczów. IV Województwo Tarnopolskie: Borszczów, Brody, Brzeżany, Buczacz, Czortków, Husiatyn, Kamionka, Podhajce, Przemyślany, Radziechów, Skalał, Tarnopol, Trembowła, Zaleszczyki, Zbaraż, Zborów, Złoczów.

i Lodomerii. Cieszyła się autonomią i względnymi swobodami politycznymi, ale jej bolączką był niski poziom rozwoju gospodarczego. To obszar wielokulturowy, zamieszkaany przez Ukraińców zwanych często Rusinami, Polaków, Żydów, Niemców, Ormian, Czechów czy ludność rusińską – Hucułów, których przez cały okres międzywojenny polskie władze starały się uznać za Polaków. Na południu i wschodzie regionu przeważał żywioł ukraiński, a na wielu obszarach omawianego terenu Polacy stanowili zdecydowaną mniejszość. Najważniejszymi miastami Galicji były Lwów – dawna stolica Królestwa Galicji i Lodomerii oraz znacznie od niego mniejsze Stanisławów i Tarnopol. Pozostałe miasta były niewielkie i nie miały dużego znaczenia. Galicja Wschodnia stanowiła przedmiot walk wojny polsko-ukraińskiej z lat 1918–1919 oraz obszar frontowy wojny polsko-sowieckiej. Ziemie te zostały ostatecznie włączone do II Rzeczypospolitej dopiero w 1923 r.⁴

Charakterystyka obszaru Galicji Wschodniej

Specyficzną cechą Galicji Wschodniej było zróżnicowanie etniczne. Ludzie różnych narodowości z reguły zamieszkiwali osobny obszar i żyli w odrębnych wspólnotach. Ukraińcy z zaboru austriackiego, głównie grekokatolicy, byli silniejsi gospodarczo i lepiej zorganizowani politycznie od Ukraińców zamieszkujących były zabór rosyjski. Na terenie odrodzonego państwa polskiego ponad 80% Ukraińców stanowili chłopci, 7–8% robotnicy rolni, a zaledwie 2,5% drobnomieszczaństwo. Niewielka liczba robotników wynikała z zacofania gospodarczego regionu. Problemem wschodniogalicjijskiej wsi była karłowatość gospodarstw i nadmiar rąk do pracy (Grünberg, Sprengel 2005: 321, 322).

Ze względu na znaczny obszar Galicja Wschodnia charakteryzowała się dużym zróżnicowaniem terenu – od wyżyn przez jary Podola po lasy Karpat. Miało to duże znaczenie dla stanu bezpieczeństwa w pierwszych latach niepodległej Rzeczypospolitej. Podczas I wojny światowej Galicja Wschodnia była terenem ciężkich walk austriacko-rosyjskich. Miejscowości Galicji wykorzystywano jako punkty obrony, schronienia, a nawet źródło budulca do umocnień polowych. Natomiast miasta oprócz Tarnopola i będącego ważną twierdzą Przemyśla nie stały się areną poważniej-

---

⁴ Rada Ambasadorów 15 marca 1923 r. wydała decyzję o uznaniu suwerennej władzy Rzeczypospolitej Polskiej nad Galicją Wschodnią z zastrzeżeniem nadania jej statusu autonomicznego. Namiastkę tej autonomii regulowała ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. Dz.U. 1922, nr 90, poz. 829.

szych zmagania. Większe straty poniosły miasta małe i średniej wielkości. Niektóre z nich zostały całkowicie zdevastowane, jak Bohorodczany, Bołszowce, Brody, Husiatyn, Halicz czy Zborów. Na zniszczenia wojenne szczególnie narażona była infrastruktura komunikacyjna: linie kolejowe, drogi, mosty, dworce oraz linie telegraficzne i telefoniczne. Uszkodzono ją w trakcie walk oraz wskutek świadomych działań o charakterze strategicznym (Kargol 2012: 28, 35), na przykład wycofujące się wojska rosyjskie celowo zdevastowały infrastrukturę kolejową na odcinku pomiędzy miastami Skole i Stryj (CPAHU f. 146, op. 8, spr. 36).

Zagrożenie komunistyczne

Omawiany region był areną walki militarnej i politycznej. Już od roku 1919 sowieccy komuniści próbowali podporządkować Galicję Wschodnią Rosji Sowieckiej. W lutym 1919 r. w Stanisławowie liderzy Internacjonalistycznej Rewolucyjnej Socjaldemokracji IRSD w porozumieniu z borotbistami⁵ powołali do życia Komunistyczną Partię Galicji Wschodniej. Ważną rolę w tym zjednoczeniu odegrała Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, dążąca do podporządkowania sobie wszystkich ruchów komunistycznych działających na terenie państwa polskiego. Po zajęciu Galicji Wschodniej przez Armię Czerwoną Komunistyczna Partia (bolszewików) Ukrainy na polecenie Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) 15 lipca 1920 r. ustanowiła Galicyjską Socjalistyczną Republikę Rad, co nie spotkało się z uznaniem miejscowej ludności. Republika komunistyczna została zlikwidowana 21 września 1920 r. po opanowaniu przez oddziały polskie ziem Galicji Wschodniej do linii Zbrucz. Komunistyczna Partia Wschodniej Galicji na polecenie władz Międzynarodówki Komunistycznej w roku 1923 jako autonomiczna organizacja – Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy weszła w skład Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Zantagonizowani wschodniogalicijscy komuniści przez cały okres międzywojnia byli w stanie organizować wspólne antypolskie wystąpienia (Klimecki 2015: 234). W 1921 r. doszło do poważnego zatargu między KPRP a KPGW.

---

⁵ Borotbiści – ukraińska partia polityczna wydzielona z socjalistów-rewolucjonistów, od sierpnia 1918 r. działająca pod nazwą Ukraińska Partia Komunistyczna. Nazwa pochodzi od organu prasowego partii „Borotba”. W maju weszli w skład rządu sowieckiej Ukrainy. Po wkroczeniu armii Denikina zostali zdelegalizowani. Tworzyli nacjonalistyczne formacje zbrojne. Po ponownym zajęciu Ukrainy przez Armię Czerwoną zostali uznani przez Lenina za przeciwników dyktatury proletariatu i rozwiązani. Za: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/borotbisci;3879695.html>

KP(b)U podpisała w Moskwie umowę z Komunistyczną Partią Robotniczą Polski, zgodnie z którą KPGW miała wejść w jej skład. Powodem dokonanego 15 lutego 1921 r. rozłamu była kwestia ukraińska. KPRP traktowała sprawy narodowe jako drugorzędne, zaś wśród Ukraińców kwestia narodowa łączyła się z rewolucją społeczną. Władze KPRP, nie rozumiejąc separatystycznych dążeń Ukraińców, sprzeciwiały się koncepcji Radzieckiej Republiki Galicyjskiej. Uważały, że niezależna Ukraina może powstać tylko w wyniku rewolucji socjalnej z udziałem proletariatu i chłopów. Przeciwnicy zjednoczenia KPGW z KPRP (tzw. wasylkiwcy) planowali nawet wywołanie zbrojnego powstania w zajętej przez Polskę Galicji Wschodniej w celu połączenia jej z Ukraińską Socjalistyczną Republiką Radziecką (Sekuła 2006: 25, 26).

W Galicji Wschodniej antagonizm społeczny i etniczny między polską szlachtą a ukraińskimi chłopami pojawił się na przełomie XIX i XX wieku. Konflikt ten miał bardzo ostry przebieg, ale nie dochodziło do takiej jego eskalacji jak na lewym brzegu Zbrucza w roku 1917 i 1918. Według ukraińskich badaczy przyczyną łagodzenia antagonizmów był wyższy poziom świadomości obywatelskiej ukraińskich włościan ukształtowany przez konstytucyjną monarchię Habsburgów oraz praca u podstaw ukraińskich organizacji kulturalno-oświatowych (Hud 2018: 284). Wraz ze zbliżaniem się Armii Czerwonej do Zbrucza w społeczeństwie Galicji Wschodniej nasilały się radykalne nastroje. Chłopi liczyli, że Armia Czerwona obdzieli ich ziemią. Konspiracyjny Komitet Centralny Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej kontaktował się z Komitetem Centralnym Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy oraz dowódcą sowieckiego Frontu Południowo-Zachodniego. W dniu 8 lipca 1920 r. komuniści z Galicji Wschodniej powołali Tymczasowy Galicyjski Komitet Rewolucyjny (TGKR). Najważniejszym zadaniem Komitetu i działającego w jego strukturach wydziału spraw wewnętrznych było przygotowanie administracji cywilnej do współdziałania z Armią Czerwoną i organizacja własnych sił zbrojnych. W tym celu w lipcu 1920 r. na Podole, w okolice Żmerynki, została przerzucona brygada Czerwonej Ukraińskiej Armii Galicyjskiej uzupełniona ochotnikami z Galicji Wschodniej. 15 lipca 1920 r. TGKR proklamował w Tarnopolu Galicyjską Republikę Sowiecką (Galrewkom). Powstanie nowej komunistycznej władzy stanowczo potępił metropolita greckokatolicki Andrzej Szeptycki (Grünberg, Sprengel, 2005: 292).

Zajmowane przez Armię Czerwoną tereny Galicji Wschodniej znalazły się pod kontrolą Tymczasowego Galicyjskiego Komitetu Rewolucyjnego, tzw. Galorewkomu, a następnie władz Galicyjskiej Republiki Sowieckiej (Serczyk 1990: 375). Podlegały one KC Komunistycznej

Partii (bolszewików) Ukrainy i jej sekretarzowi Stanisławowi Kosiorowi⁶. Drugim ośrodkiem nadzorującym zaprowadzanie komunistycznego porządku we Wschodniej Galicji była Rada Wojenno-Rewolucyjna 14 Armii. Galorewkom utrzymywał łączność z powołanym w lipcu 1920 r. Galicyjskim Biurem przy KC RKP(b) [Komitet Centralny Rosyjskiej Komunistycznej Partii bolszewików]. Prowadził też komunistyczną agitację wśród przebywających w Rosji mieszkańców Galicji Wschodniej, szukając kandydatów na stanowiska w nowej wschodniogalicyskiej administracji rewolucyjnej (Klimecki 2010: 121).

W czasie wojny polsko-sowieckiej Ukraińcy z Galicji Wschodniej bacznie obserwowali zmieniającą się sytuację na froncie, spodziewając się, że po wojnie na tym obszarze powstanie przy wsparciu aliantów, w tym Wielkiej Brytanii, państwo ukraińskie. Ukraińscy żołnierze czekali, aż Galicja Wschodnia zostanie opuszczona przez Wojsko Polskie. Atakowali polskie posterunki i usuwali tablice z polskimi nazwami miejscowości. Chłopi pozostający pod wpływem bolszewickiej agitacji, ale również polska biedota czy Huculi czekali na wkroczenie Armii Czerwonej (Grünberg, Sprengel 2005: 292). Wedle sprawozdań powiatowych komend Policji Państwowej w Tłumaczu, Bohorodczanach, Bóbrce, Rohatynie, Rudkach, Stanisławowie i Kałuszu w styczniu 1920 r. ludność ruska zachowywała się biernie wobec władz polskich i wykonywała ich rozkazy. Natomiast w powiatach: skolskim, rawskim, nadwórniańskim, żydaczowskim i lwowskim agitatorzy rozsiewali wśród ludności ukraińskiej nieprawdziwe informacje o zwycięstwach bolszewików i szybkim ich wkroczeniu do Galicji. Tymi agitatorami byli prawdopodobnie zwolnieni z obozu internowania działacze ukraińscy. W powiecie lwowskim prowadzili oni agitację wśród duchowieństwa greckokatolickiego (PAOL, f. 1 op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę L. prez. 394 Sprawozdanie za styczeń 1920 r... k. 75). Wiosną 1920 r. wybuchło powstanie rusińskich chłopów przeciwko „polskiej okupacji”. Do zbrojnego przewrotu bolszewicy agitatorzy wzywali zamieszkałych w Kosowie i Żabiem Huculów. Buntownicy oczekiwali na mającą wybuchnąć 18 kwietnia 1920 r. w całej Polsce rewolucję. Wskutek rozruchów na obszarze Huculszczyzny wprowadzono sądy doraźne skazujące buntowników na karę śmierci. Przeprowadzono również pacyfikacje i ekspedycje karne (Biernacek 1992: 27).

---

⁶ Stanisław Kosior, ur. 16 grudnia 1889 r. w Węgrowie, polityk sowiecki. W latach 1928–1936, pełniąc funkcję sekretarza KP(b)U, kierował kolektywizacją rolnictwa na Ukrainie. Odpowiada za Wielki Głód w latach 1932–1934. W 1936 r. wicepremier ZSRR. Stracony 26 lutego 1939 r. w czasie Wielkiej Czystki. Za: www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kosior-Stanislaw;3926123.html (dostęp: 14.04.2020).

Armia Czerwona zachowywała się w Galicji Wschodniej jak na podbitym terenie, bo rzeczywiście był to obszar przez nią okupowany. Galorewkom nie powstrzymał czerwonoarmistów przed samowolnie przeprowadzanymi zniwami, kradzieżą płodów rolnych, rekwizycjami, a przede wszystkim zwykłymi rabunkami. Towarzyszyło im niszczenie mienia i gwałty na cywilnej ludności. Ofiarami sowieków padały inteligencja, burżuazja i zamożniejsi chłopci. Wśród miejscowej ludności zaczął się szerzyć bandytyzm, a utworzone doraźnie lokalne milicje nie były w stanie zapanować nad sytuacją. Co więcej, bardzo często same dopuszczały się aktów bezprawnej przemocy. Szczególnie prześladowano osoby, które ze względu na działalność na rzecz Polski lub Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej uznano za wrogów władzy sowieckiej. Za morderstwa na tle rabunkowym i politycznym winę ponoszą członkowie lokalnych milicji komunistycznych. Terror, którego ofiarami padli mieszkańcy Galicji Wschodniej, nasilił się w okresie odwrótu Wojska Polskiego przed ofensywą Armii Czerwonej na przełomie lipca i sierpnia 1920 r. (Klimecki 2010: 190). Komuniści stosowali dotkliwe represje, np. konfiskaty mienia ludności, która opuściła Galicję Wschodnią przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Majątek ten uznano za mienie porzucone. Przepęstwaniami politycznymi, kryminalnymi oraz zwanymi z handlem artykułami wyłączone z obrotu zajmowała się Wszechrosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem CzeKa. W Galicji Wschodniej potocznie nazywano ją Galicyjską Nadzwyczajną Komisją. Jej oddziały pełniły równocześnie funkcje policyjne i trybunałów rewolucyjnych. Komisja wydawała wyroki w sprawach politycznych i kryminalnych (Klimecki 2006: 137). Jesienią 1920 r. Armia Czerwona została wyparta z Galicji Wschodniej za linię rozejmu polsko-sowieckiego z dnia 5 października 1920 r. (linia Dźwina, Słucz, Zbrucz).

Zaburzenia społeczno-ekonomiczne

Okres międzywojenny obfitował w wystąpienia robotników o charakterze ekonomicznym nie tylko w miastach, ale i na wsi. Szczególnie ciężki przebieg miały zajścia w powiecie tarnobrzesckim, którym kres położyła Polska Komisja Likwidacyjna, wysyłając wojsko do tłumienia wystąpień (Cichoracki, Dufrat, Mierzwa 2019: 11). 25 marca 1920 r. we Lwowie wybuchły strajki robotników zakładów miejskich: elektrowni, gazowni, wodociągów i rzeźni, a nawet zakładu pogrzebowego. Przyczyną strajku były żądania poprawy zaopatrzenia, podwyższenia pobo-

rów, powiększenia przydziałów żywności i bielizny. Oprócz tego na znak solidarności ze strajkującymi warszawskimi kolejarzami strajk podjęli również kolejarze lwowscy (PAOL, f. 1 op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę. Sprawozdanie sytuacyjne za marzec 1920... k. 74). Nastawiona patriotycznie część społeczeństwa była przeciwna organizacji strajków w czasie trwającej wojny, uważając je za zbrodnię przeciwko państwu. W Stryju 13 marca 1920 r. urzędnicy kolejowi oraz pracownicy fizyczni kolei urządzili wiec, na którym protestowali przeciwko wojnie oraz wysuwali postulaty o podłożu ekonomicznym (PAOL, f. 1, op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę. Sprawozdanie sytuacyjne za marzec 1920... k. 75).

Duża część ukraińskich mieszkańców Pokucia odnosiła się wrogo wobec polskiej administracji, prowadząc walkę propagandową czy stosując mały sabotaż, jak zacieranie napisów na tablicach informacyjnych i znakach drogowych czy wrzucanie obelżywych anonimów do skrzynek pocztowych. Najniebezpieczniejszym obszarem całego Pokucia było miasto Kosów oraz przyległe do niego wsie, w których mieszkali robotnicy saliniarni. W okresie funkcjonowania Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej powstała tam komunistyczna rada robotnicza. Na krótko przed wkroczeniem na Pokucie wojsk rumuńskich w roku 1919 zrewoltowani komuniści usunęli stamtąd władze ukraińskie i aresztowali wszystkich Polaków zamieszkałych w Kosowie. Tylko dzięki wkroczeniu na Pokucie Rumunów polscy więźniowie uniknęli grożącej im śmierci (CAW, sygn. I.330.2.1, Ekspozytura Oddziału Informacyjno-Defenzywnego w Kołomyi...)⁷.

Rola wojska i Policji Państwowej w zapewnieniu bezpieczeństwa regionu

Polskie wojsko nie potrafiło zjednać sobie ludności cywilnej. Często meldowano o wrogim zachowaniu się miejscowej ludności w stosunku do polskich żołnierzy i administracji. Dowództwa wielkich jednostek

---

⁷ Salina – zakład zajmujący się pozyskiwaniem soli poprzez odparowanie solanki z wody morskiej lub złóż podziemnych. Armia Rumuńska na Pokuciu przebywała w okresie od 24 maja do 25 sierpnia 1919 r. m.in. z powodu komunistycznej rewolty na Węgrzech. Na temat okupacji Pokucia przez wojska rumuńskie patrz np. F. Anghel, *Okupacja Pokucia przez Armię Rumuńską (24 maja – początek sierpnia 1919) i początki stosunków polsko-rumuńskich*, „Przegląd Historyczny” 1998, nr 89/2; R. Roguski, *Pokucie pod okupacją rumuńską oraz podczas przejmowania nad nim kontroli przez Wojsko Polskie (maj–sierpień 1919 roku)* [w:] *Kołomyja, Pokucie i Huculszczyzna w II Rzeczypospolitej: wybrane zagadnienia*, red. A.A. Ostanek, A. Smoliński, Warszawa 2017, s. 47–63.

i wojskowe dowództwa terytorialne (komendy garnizonów, komendy miast i komendy placów) nakazywały podległym sobie oddziałom przychylnie ustosunkować do wojska miejscową ludność. Spodziewano się zorganizowania w Galicji Wschodniej plebiscytu o przynależności państwowej tego regionu (CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 7, sygn. I. 331. 7.7, Rozgraniczenie kompetencyj Dowództw etapowych...). W roku 1920, jeszcze w trakcie działań wojennych przeciwko Rosji Sowieckiej, zamieszkali we Lwowie i Galicji Wschodniej Polacy spodziewali się szybkiego zakończenia walk, stabilizacji politycznej i gospodarczej oraz osiągnięcia przedwojennego dobrobytu miasta. Natomiast Ukraińcy liczyli na uzyskanie niepodległości i pomyślny dla nich efekt walk toczących się jeszcze na Ukrainie Naddnieprzańskiej. Odczuwali również niepewność, jak ułożą się ich stosunki z polską administracją. Żydom zależało zaś na odzyskaniu pozycji ekonomicznej oraz normalizacji stosunków z nowymi władzami, jakimi by one nie były (Hubko 2008: 49).

Sytuacja na froncie wschodnim wpływała na tworzenie się organów policyjnych. Na mocy rozporządzenia z 28 lutego 1920 r. odpowiedzialność za bezpieczeństwo przejęła Policja Państwowa. 28 kwietnia 1920 r. utworzono Okręgową Komendę Policji „Wschód” z tymczasową siedzibą we Lwowie (Misiuk 2008: 104). Polskie dowództwa i oddziały wojskowe zwracały się do organów Policji Państwowej z doniesieniami o dezercji żołnierzy, prosząc o pomoc w ich zatrzymaniu. Problem dezercji nie zakończył się wraz z ustaniem działań zbrojnych. Po Galicji Wschodniej przemieszczali się dezserterzy, którzy zbiegli z wojska w trakcie całej wojny. Po ustaniu „gorącej” fazy konfliktu polsko-sowieckiego odpowiedzialność za bezpieczeństwo wewnętrzne spadła przede wszystkim na funkcjonariuszy Policji Państwowej. Ściganie dezserterów z wojska nie należało jednak do jej podstawowych zadań. Szef Sztabu Dowództwa Okręgu Generalnego Lwów rozkazem z 26 czerwca 1921 r. nakazywał podczas ścigania dezserterów zwracać się o wsparcie wprost do Żandarmerii Wojskowej. Jedynie w sytuacji, gdy w miejscowości ani powiecie, w którym przypuszczalnie przebywał uciekinier, nie było posterunku żandarmerii, można było wzywać policję, której zadaniem było doprowadzenie zbiega do najbliższego posterunku żandarmerii (CPAHU f. 791, op. 1, spr. 11, k. 7, Odnoszenie się do Policji Państwowej w sprawach dezercji...). Policja zajmowała się również pomocą w prowadzeniu organizowanych przez wojsko obław na dezserterów. Do każdego patrolu żandarmerii komendanci powiatowi przydzielali funkcjonariusza policji, którego zadaniem było wsparcie żołnierzy podczas kontroli dokumentów oraz zapobieganie nadużyciom w trakcie przeszukiwania i obławy (Litwiński 2007: 359).

Dowództwo Żandarmerii Wojskowej Okręgu Generalnego Lwów przypominało Policji Państwowej, że wszystkich zatrzymanych dezertorów, przestępców wojskowych oraz zbiegłych jeńców należało odstawiać do prowadzących poszukiwania sądów lub komendy miasta i placu (garnizonu wojskowego) z prośbą o eskortowanie do najbliższego oddziału. Aresztowane osoby cywilne odstawiano do Oddziału II Dowództwa Okręgu Generalnego (kontrywiad wojskowy). Lwowską Centralę Inwigilacyjną należało powiadamiać tylko o zatrzymaniu i odstawieniu podejrzanego do aresztu, wówczas ta odwoływała listy gończe (CPAHU f. 791, op. 1, spr. 9, k. 6, Dowództwo Żand. Wojsk. O.G. Lwów. Oficer inwigilacyjny. L. 1819/201...).

Bezpieczeństwa w garnizonie lwowskim strzegły oddziały etapowe i żandarmeria. Ich uzupełnieniem była formacja Ochotnicza Legia Kobiet, zaliczana do formacji wartowniczych wewnątrz kraju. Ochotniczki Legii mogły pilnować wytwórni wojskowych i magazynów, a tylko w nagłych wypadkach pełnić lokalną służbę bezpieczeństwa (CAW, Dowództwo Ochotn. Legii Kobiet 1, sygn. I. 335.190.1, Ministerstwo Spraw Wojskowych. Sztab Oddział I. Liczb. 2555 Mob. Warszawa, dnia 18 maja 1920. Organizacja Ochotniczej Legii Kobiet: 1, 2, 4). Sformowano z nich oddział liczący 350–400 żołnierzy. Legionistki walczyły przeciwko wojskom ukraińskim również na pierwszej linii. Zawodowi wojskowi podchodzili jednak do tej formacji nieufnie. Podkreślano wielki patriotyzm i ofiarność pań, ale zwracano uwagę na ich słabszą kondycję fizyczną i zaskakujące negatywne reakcje na stres (Odziemkowski 2011: 57).

Stacjonowanie oddziałów wojskowych we Lwowie i innych miastach garnizonowych niewątpliwie zwiększało poczucie bezpieczeństwa miejscowej ludności oraz stanowiło impuls do rozwoju gospodarczego i kulturalnego. W pewnych sytuacjach utrudniało jednak życie miasta. Problemy sprawiało zachowanie żołnierzy poza godzinami służby. Dotyczyło to nawet oficerów. W celu zapewnienia odpowiedniej dyscypliny wojskowej w garnizonie lwowskim, zwłaszcza na ulicach miasta oraz w lokalach publicznych, Komenda Miasta i Placu we Lwowie wiosną 1919 r. zorganizowała patrole oficerskie działające na ulicach miast i w lokalach publicznych⁸. Patrole te mogły kontrolować żołnierzy na terenie miasta, sprawdzać kompletność umundurowania, legitymacje oraz nadzorować przestrzeganie zasad ruchu pojazdów wojskowych i żołnierzy jadących konno. Miały też prawo do pociągania do odpowiedzialności żołnierzy łamiących dyscyplinę (CAW, Dowództwo Etapu WP Lwów 1,

---

⁸ Komenda miasta i placu była wojskowym dowództwem terytorialnym niższym od komendy garnizonu.

sygn. I. 330.4.1, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią. Ekspozytura Kwatermistrzostwa, Rozkaz nr 1. Lwów, dnia 5. kwietnia 1919).

Dowództwa garnizonów wydawały rozkazy określające pobyt oddziałów wojskowych. Takimi rozkazami regulowano nawet tak prozaiczne czynności, jak poruszanie się po ulicy. Okazywało się, że mający poczucie wyższości wobec cywilów żołnierze nie respektowali zasad ruchu drogowego, jeżdżąc konno po chodnikach lub maszerując po nich zwartymi pododdziałami blokującymi ruch pieszy. Pomimo zakazu takie przemarsze po chodnikach zwartych kolumn wojskowych zdarzały się we Lwowie często (CAW, Dowództwo Etapu WP Lwów 1, sygn. I. 330.4.1, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią. Rozkaz nr 74 (Kwatermistrzostwa). Przemyśl, dnia 5. kwietnia 1919).

Na stan bezpieczeństwa osobistego i zaopatrzenia ludności cywilnej regionu ujemnie wpływały też liczne rekwizycje wojskowe. Rekwirovano żywność i wszystko, co mogło stanowić dla żołnierzy jakąkolwiek wartość. Polscy żołnierze zabierali przede wszystkim artykuły pierwszej potrzeby, w tym odzież i obuwie. Specjalne działania mające na celu odebranie cywilom rzeczy mogących stanowić własność wojska podejmowały na zapleczu frontu wojska etapowe. Takie przedmioty ludność cywilna zdobywała, prowadząc z żołnierzami handel wymienny, kupując je od handlarzy lub zbierając na pobojuwiskach. Posiadanie wyposażenia wojskowego, do którego zaliczano nawet rzemienie czy bieliznę wojskową, było nielegalne. W przypadku odnalezienia takich przedmiotów ich właściciela czekała surowa kara. Na potrzeby armii żołnierze zajmowali czasem całą produkcję warsztatów przemysłowych, co powodowało wyraźne braki w zaopatrzeniu lokalnego rynku. Taki przypadek zdarzył się w Krajowym Zakładzie Odzieży we Lwowie na początku listopada 1919 r. Obuwie sprzedawane przez ten zakład jako pośrednika (zakład nie był producentem obuwia) w sklepach lwowskich i poza miastem było rekwirowane przez władze wojskowe, uznające, że należy ono do armii i nie wolno wprowadzać go na rynek. Właściciele wspomnianego zakładu prosili Namiestnictwo Galicyjskie o wydanie Żandarmerii Wojskowej, a zwłaszcza Dowództwu Żandarmerii w Jarosławiu polecenia, aby nie zatrzymywała legalnie zakupionych w tym zakładzie ubrań i obuwia (CPAHU, f. 791, op. 1, spr. 9, Pismo Namiestnictwa Galicyjskiego L. 77968...).

Oprócz nielegalnego posiadania przedmiotów wojskowych zjawiskiem zagrażającym bezpieczeństwu Galicji Wschodniej (nie tylko w latach 1918–1921, ale przez cały okres międzywojenny) był powszechny dostęp do nielegalnej broni palnej. W rękach cywilnej ludno-

ści znalazła się duża ilość uzbrojenia i amunicji, a w trakcie działań wojennych zdobyta nielegalnie broń stawała się specyficzną walutą. Ukraińscy chłopcy ukrywali znalezione uzbrojenie i amunicję, sprzedając ją za tytoń i sól. Pośrednikami w tym handlu byli miejscowi Żydzi („Kurier Poznański”, nr 176 z 2 VIII 1919). Z niekontrolowanym obiegiem broni nie radziły sobie władze Lwowa. Na terenie lwowskiej Cytadeli żołnierze stacjonującego tam pułku piechoty urządzali nocne strzelaniny, a przypadkowe kule raniły czasami przechodniów (Hubko 2008: 53).

Nieodosobnionym niestety przykładem skandalicznego traktowania przez żołnierzy formacji etapowych ludności cywilnej było ich postępowanie na obszarze stacjonowania 3. Dywizji Strzelców przybyłej w składzie tzw. Armii Hallera z Francji. Dwaj szukający kwater francuscy oficerowie z 3. Dywizji Strzelców zastali w jednej z polskich wsi żołnierzy batalionu etapowego dokonujących rabunku na ludności cywilnej. Żołnierze ci zabierali bieliznę i skórzane części garderoby. Rekwirujący dostali rozkaz odbierania wszystkich przedmiotów wojskowych, a konfiskowali również rzeczy cywilne. Podczas gdy podkomendni dokonywali rabunku, oficerowie pododdziału etapowego wysłanego do rekwizycji spali na kwaterach. Po odejściu oficerów francuskich mieszkańcy wioski w obawie przed zemstą chcieli uciekać do lasu. Dowódca 3. Dywizji Strzelców zaproponował, by jednego z oficerów dowodzących wspomnianym pododdziałem etapowym ukarać 30-dniowym aresztem, a drugiego oddać pod sąd wojenny (CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 3, sygn. I. 331. 7.3, 3. Dywizja Strzelców 8. pułk strzelców polskich dnia 16 września 1919. Raport ppłk Bosquet, dowódcy pododdziału Wierzbowiec). Notabene bezprawne rekwizycje, rozboje i przemoc na cywilach karano bardzo surowo. Sądy polowe za przestępstwa, których ofiarą padała ludność cywilna, nie stroniły od wydawania wyroków śmierci.

W czasie wojny polsko-ukraińskiej Ukraińcy szukający u mieszkańców Stryja przedmiotów wojskowych zdejmowali z przechodniów nawet cywilne ubrania i obuwie. Prawdziwą plagą była ukraińska policja wojskowa (Ochraha) złożona z Ukraińców i Żydów, studentów, a nawet byłych prostytutek. Największą pomoc przy przeprowadzaniu bezprawnych rekwizycji okazywali Żydzi oraz Niemcy, Austriacy i służący w wojsku ukraińskim Czesi (CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 6, sygn. I.331.7.6, Powiatowe Dowództwo Etapowe w Stryju. Sprawozdanie odnośnie zachowania się wojsk Ukraińskich. Stryj 19 czerwca 1919 r., karta nieliczbowana).

Problemy bezpieczeństwa ludności wschodniej części Galicji nie ustały z chwilą zakończenia I wojny światowej, ale wybuchły z nową siłą w czasie pierwszych walk polsko-ukraińskich. Obie strony konfliktu

stosowały przemoc wobec miejscowej ludności. Stosunek żołnierzy do cywilów w dużej mierze zależał od ich przynależności narodowościowej. Prześladowano raczej narodowości „obce” – Ukraińcy atakowali Polaków, Polacy Ukraińców. Żydzi padali ofiarą obu stron. Jedną z głównych przyczyn niechęci ludności chrześcijańskiej do Żydów były konflikty o podłożu ekonomicznym. Handlarze żydowscy stosowali proceder sztucznego zawyżania cen przy sprzedaży produktów pierwszej potrzeby, takich jak odzież czy obuwie. W roku 1919 komisarze Polskiej Komisji Likwidacyjnej mieli wpłynąć na kupców żydowskich, by przedmioty codziennego użytku, którymi handlowali, sprzedawali po rozsądnych cenach. Komisarz Polskiej Komisji Likwidacyjnej miał obowiązek tłumić paskarstwo z taką samą stanowczością jak rozruchy (CPAHU Mikrofilm f. 211 o.1 Од 3ъ no 78 Do wszystkich Panów Komisarzy P.K.L...) ⁹. Na skutek wezwania Ministerstwa Spraw Wojskowych z dnia 23 czerwca 1919 r. nr 2353 i rozkazu Naczelnego Dowództwa WP z 2 lipca 1919 r. nr 10949 dowództwa oddziałów liniowych oraz etapowych otrzymały rozkaz zapobiegania ekscesom antyżydowskim ze strony żołnierzy, jak np. obcinaniu bród czy obrzucaniu Żydów kamieniami. Zdarzały się również brutalne kradzieże gotówki, zegarków i kosztowności. Oprócz pouczeń i karania bezpośrednich sprawców do surowej odpowiedzialności pociągano wszystkich oficerów i podoficerów tolerujących bezprawie wśród swoich żołnierzy (CAW, Dowództwo Etapu Wojsk Polskich Lwów 1 I 330.4.1, Powiatowe Dowództwo Etapowe Lwów, Rozkaz nr 204 Lwów, dnia 2 lipca 1919 r. IV O.W. Kwat. 350 Zarządzenie przeciw ekscesom antyżydowskim).

Przykładem braku dyscypliny wojskowej wśród żołnierzy sojusznicznych oddziałów ukraińskich mogą być zajścia w Stanisławowie z 22 sierpnia 1919 r. Kompania 2/VI batalionu wartowniczego ze Stanisławowa, patrolując miasto, uczestniczyła w utarczkach i aresztowaniu żołnierzy jednego z batalionów sojuszniczej ukraińskiej Dywizji Zaporoskiej rabujących mieszkańców (Odzimkowski 2019: 163).

Na omawianym obszarze poważne zagrożenie dla lokalnej ludności oprócz zorganizowanych przez siły nieprzyjaciela represji stanowiły również tworzące się ad hoc nieregularne oddziały wojskowe. Największym jednak niebezpieczeństwem były niezorganizowane grupy zdemoralizowanych maruderów i dezertów. Jeszcze w trakcie wojny polsko-ukraińskiej sytuację mieszkańców Galicji Wschodniej na tyłach wycofujących się w stronę Lwowa dywizji polskich utrudniało pojawienie się

---

⁹ CPAHU, Mikrofilm Фонд 211 Опис 1 Од 3ъ no 78 Do wszystkich Panów Komisarzy P.K.L.

małych, ale bardzo ruchliwych oddziałów partyzanckich oraz band rabunkowych. Grupy te nie zagrażały regularnym oddziałom, ale wywoływały zamieszanie i panikę wśród ludności cywilnej i lokalnej administracji. Pod wpływem aktywności band nasilały się pogłoski o mającym wybuchnąć ukraińskim powstaniu. Równocześnie na terenach Galicji Wschodniej działali bolszewicy emisariusze (Klimecki 2010: 120).

Powiaty Galicji Wschodniej były przesycone poruszającymi się swobodnie zbiegami i osobami różnych narodowości powracającymi z niewoli rosyjskiej (carskiej). Zdarzało się często, że dowództwa powiatów etapowych, stacje etapowe i podległe im stacje zborne wypuszczały na wolność jeńców odstawionych do nich przez oddział informacyjny (wywiad i kontrwywiad wojskowy). Ich swobodne przemieszczanie się zagrażało bezpieczeństwu publicznemu i zdrowiu (ludzie ci byli z reguły zawszeni, a często zarażeni tyfusem czy innymi groźnymi chorobami). Dezerterów z armii ukraińskiej rozkazano odstawiać do Stacji Zbornych Jeńców we Lwowie, a Ukraińców, którzy byli oficerami dawnej armii carskiej Rosji, do Stacji Zbornej dla Oficerów w Tarnowie. Jeńców wojennych narodowości ukraińskiej wracających z Rosji kierowano do stacji Zbornej we Lwowie (CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 7, sygn. I. 331. 7.7, Postępowanie z dezerterami ukraińskimi i powracającymi z niewoli rosyjskiej...). Jeńców i internowanych z Frontu Galicyjskiego odprowadzano do stacji rozdzielczej we Lwowie. Do Lwowa nakazywano również odsyłać jeńców z oddziałów atamana Symona Petlury, których należało umieszczać osobno i lepiej traktować. Po wykąpaniu i odwszeniu kierowano ich do obozu w Łańcucie (CAW, DOE Tarnopol 1, sygn. I. 331.20.1, Dow. 12 Dyw. Piech. Brzeżany). W myśl rozkazów Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego oficerów i żołnierzy ukraińskiej Armii Naddnieprzańskiej (URL), którzy w zwartych transportach przekroczyli granicę Polski, nie uważano za jeńców. Gromadzono ich w obozach koncentracyjnych zgodnie z zasadami traktowania żołnierzy obcej, ale nie wrogiej armii. Dalsze użycie tych wojsk było warunkowane układem między rządem polskim i ukraińskim (CAW, DOE Tarnopol 1, sygn. I. 331.20.1, Dowództwo XII. Dyw. Piech. P.P. 32...). 26 marca 1920 r. w Jarmolińcach zakończyło się przejście przez polskie władze i rozbrowienie rosyjskich oddziałów armii gen. Nikołaja Bredowa. Według polskich ocen przez front przeszło 18 916 ludzi, w tym 3941 chorych, głównie na tyfus plamisty (Karpus 1986: 78).

Dla Lwowian swoistym problemem byli żołnierze rozbitej armii gen. Antona Denikina, którzy przez Lwów przemieszczali się na zachód. Dysponując dużymi zasobami pieniędzy, szokowali mieszkańców miasta swą butą, rozrzutnością i brutalnością (Hubko 2008: 52). Było to o tyle

niezrozumiałe, że żołnierze ci służyli w armii, która poniosła klęskę, byli zatem uciekinierami. Podobnie zachowywali się oficerowie armii gen. Nikołaja Bredowa. Posiadając znaczne ilości kosztowności i gotówki, wykupywali żywność i inne towary, powodując wielki wzrost cen (Karpus 1986: 83).

Przestępczość pospolita

W pierwszych latach niepodległości znaczącym zagrożeniem dla ludności cywilnej była rozpowszechniona pospolita przestępczość. Z powodu różnej klasyfikacji przestępstw w trzech zaborach i obowiązywania tam innych kodeksów karnych dane statystyczne dotyczące przestępczości w II Rzeczypospolitej dostępne są dopiero od roku 1924 (Krajewski 2012: 533). W okresie międzywojennym przestępstwa dzielono na zbrodnie, występki i wykroczenia. Najczęstszymi przestępstwami były kradzieże, ale dochodziło również do znacznie poważniejszych zdarzeń, jak masowe rabunki czy wręcz pogromy ludności. W czasie wojny polsko-ukraińskiej oraz polsko-sowieckiej w Galicji Wschodniej nastąpił poważny wzrost przestępczości kryminalnej. Najtragiczniejszym zdarzeniem tego okresu był tzw. pogrom lwowski z 22 listopada 1918 r.

Podczas walk polsko-ukraińskich o Lwów w mieście zdarzały się liczne grabieże w mieszkaniach i sklepach należących do ludności żydowskiej w tzw. polskiej części Lwowa. Po bohaterskim zrywie garstki lwowskiej młodzieży szkolnej do walki zaczęły się zgłaszać kolejne grupy obrońców polskiego Lwowa. Broń wydawano niemal każdemu ochotnikowi. Jeszcze w październiku za rządów austriackich na rozkaz komendanta wojskowego miasta z więzień wypuszczono wszystkich aresztowanych, oprócz kilkudziesięciu najcięższych zbrodniarzy. Tych z kolei uwolnili Ukraińcy. 3 listopada 1918 r. zbiegło z więzienia 294 ludzi. Do polskich oddziałów po broń zgłaszali się uwolnieni więźniowie, jak i ściągający do Lwowa z całej okolicy bandyci. Polscy oficerowie, którym brakowało żołnierzy, byli zmuszeni korzystać z pomocy elementu przestępczego, a ten podczas walk o miasto często okazywał dużą odwagę i inicjatywę. „Miejską partyzantkę” i ryzyko znali od dziecka. Niestety, tacy specyficzni żołnierze przy każdej sposobności dokonywali rabunków. Rozboje były na porządku dziennym również w tzw. ruskiej części Lwowa, gdzie działała uzbrojona milicja żydowska, która niemal codziennie chwytła polskich i ukraińskich bandytów. 22 listopada 1918 r. po wyjściu z miasta wojsk ukraińskich rozpoczął się pogrom lwowski. Tłum żądał odwetu na Żydach wspierających rzekomo

Ukraińców. W trakcie rozruchów zginęło około 150 osób. Wskutek zabójstw, rabunków i kradzieży zostało poszkodowanych w przybliżeniu 7000 rodzin (Tomaszewski 1984: 281, 282, 284). W datowanej na 23 listopada 1918 r. ulotce „Do ludności żydowskiej miasta Lwowa” Komenda Miasta Lwów oskarżała ludność żydowską o niezachowanie neutralności w stosunku do Wojska Polskiego, a wręcz występowanie przeciwko niemu z bronią w ręku (Do ludności żydowskiej miasta Lwowa. Źródło: www.judaika.polin.pl/dmuseion/docmetadata?i_d+5442&show_nav_true, dostęp: 11.04.2020).

Polscy żołnierze byli oskarżani o podrzucanie do żydowskich mieszkań broni, którą miały później znajdować polskie patrole (Gauden 2019: 60). Było to częste działanie oddziałów paramilitarnych, nie tylko polskich i nie tylko w Galicji Wschodniej. Inscenizowane rewizje połączone z rabunkiem stosowali m.in. członkowie niemieckich oddziałów ochotniczych – Freikorpsów – walczących w krajach bałtyckich w roku 1918 i 1919 (Łossowski 1976: 70–71).

O organizację pogromów oskarżano na łamach gazety „Ukraiński Prapor” maszerującą z Odessy przez Rumunię 4. Dywizję Strzelców Polskich, która znalazła się w kwietniu 1919 r. na Pokuciu. Miała ona rzekomo rabować cywilów na całej trasie przemarszu od Bukowiny do granicy polsko-rumuńskiej w Ottyni (Кореспонденція... 2016, 229).

W styczniu 1920 r. pogarszał się stan bezpieczeństwa we Lwowie, na porządku dziennym były kradzieże, rabunki, włamania, a nawet morderstwa (DALO, f. 1 op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę L. prez. 394 Sprawozdanie za styczeń 1920 r...k. 75). Do najbardziej zagrożonych terenów Galicji Wschodniej zaliczał się powiat żółkiewski, w którego obrębie w krótkim czasie zdarzyło się 5 rabunków, 6 wykrytych i 2 niewykryte kradzieże oraz morderstwo. Podejrzenie o popełnienie tych przestępstw spadło na żołnierzy 14. pułku ułanów. W związku z tym Dowództwo Okręgu Generalnego Lwów wydelegowało specjalną komisję śledczą, która do końca stycznia 1920 r. aresztowała 21 osób (DALO, f 1, op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę L. prez. 394 Sprawozdanie za styczeń 1920 r... nr karty nieczyt.). W sprawie przestępstw, o które oskarżano żołnierzy 14. pułku ułanów, władze wojskowe nie reagowały z odpowiednią stanowczością i nie traktowały ich serio. Rabunki takie były relatywnie częste i wskazywały na demoralizację części polskich żołnierzy. W powiecie stryjskim, gdzie warunki bezpieczeństwa uległy znacznemu pogorszeniu, Policja Państwowa przeprowadziła obławę, w efekcie której zatrzymano około 100 przestępców, w tym wielu poszukiwanych. W powiecie przemysłańskim szerzyło się koniokradytwa – w marcu 1920 r. zostało ujawnione.

nionych 5 takich przypadków (DALO, f. 1, op. 57, spr. 28, k. 76, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę Sprawozdanie sytuacyjne za marzec 1920). W powiecie sokalskim zdarzały się kradzieże koni dokonywane przez koniokradów przybyłych z Wołynia. W pierwszym kwartale 1920 r. odnotowano wyraźny wzrost bandytyzmu, napadów rabunkowych, włamań i kradzieży na kolejach. Na skutek wysokich cen za produkty rolne niektórzy chłopi dysponowali znacznymi zapasami gotówki. Niektórzy posiadali pieniądze otrzymane od krewnych z Ameryki, co w sposób oczywisty prowokowało złodziei (DALO, f. 1, op. 57, spr. 28, Komenda Policji Państwowej na Małopolskę L. prez. 394 Sprawozdanie za styczeń 1920 r...).

Zakończenie

Stan bezpieczeństwa wewnętrznego Galicji Wschodniej w latach 1918–1921 był odbiciem sytuacji, w jakiej znalazł się region po zakończeniu trzech następujących po sobie wojen: I wojny światowej, wojny polsko-sowieckiej z lat 1919–1921 oraz lokalnej polsko-ukraińskiej. O teren leżący na terytorium przedrozbiorowej Rzeczypospolitej Galicji Wschodniej walczyły odbudowujące się po 123 latach niewoli państwo polskie, sowiecka Rosja i próbująca zdobyć niepodległość Ukraina. Zniszczenia wojenne, gwałtowny wzrost pospolitej przestępczości i częste rekwizycje stacjonujących w regionie wojsk doprowadziły mieszkańców Galicji Wschodniej do głodu i ruiny ekonomicznej. Skala zagrożenia w miastach i na prowincji była z oczywistych przyczyn różna. Podczas pogromu lwowskiego obrabowano mieszkania i sklepy często zaможnych mieszkańców dawnej cesarskiej metropolii. Natomiast na wsiach okradano ludzi z niezbędnych do przeżycia przedmiotów, jak bielizna, ubrania czy resztki posiadanej żywności. Często grabieży dokonywało wojsko próbujące nadać procederowi charakter działań legalnych. Niechętna Polsce znaczna część ludności cywilnej utożsamiała bezprawie pojedynczych oddziałów z działalnością całego państwa.

W trakcie walk o Lwów w listopadzie 1918 r. nie uniknięto zaciągania się w szeregi obrońców zwolnionych z więzień przestępców. Walczyli oni przeciwko Ukraińcom, ale nie gardzili okazją do nielegalnego wzbogacenia się. Część z nich nie uczestniczyła nawet w walkach, tylko od razu zajęła się przestępczym procederem. Poziom bezpieczeństwa w regionie na długie lata obniżył powszechny dostęp do broni palnej.

W czasie wojny o granice niepodległej Rzeczypospolitej poczucie bezkarności żołnierzy panowało po obu stronach frontu – wśród Pola-

ków, Ukraińców i czerwonoarmistów. Wiązało się to ze słabością tworzących się dopiero polskich instytucji bezpieczeństwa, takich jak policja i żandarmeria. Często spokoju mieszkańców pilnowały nieliczne, źle uzbrojone i pozbawione autorytetu milicje zwalczane zarówno przez żandarmerię, jak i wojsko. Utworzyła się swoista hierarchia służb bezpieczeństwa: od cieszącej się najmniejszym uznaniem na wpol cywilnej milicji, przez policję, żandarmerię aż po wojska liniowe.

Miejscowa ludność utożsamiała państwo polskie z wojskiem. Niestety, polscy żołnierze nie zawsze wyglądali na siłę będącą w stanie zapewnić stabilność. Brakowało poczucia wspólnoty narodowej czy państwowej między żołnierzami armii polskiej a miejscową ludnością, głównie ukraińską. Na skutek wojen z lat 1918–1921 ujawniły się skrywane antagonizmy społeczne i narodowościowe. Po ustanowieniu w Krakowie Polskiej Komisji Likwidacyjnej mającej na celu zniesienie stosunków państwowych i prawnych Galicji z Austro-Węgrami Galicja Wschodnia została uznana przez Polaków za terytorium polskie. Wsparcie wojsk ukraińskich przez ludność ukraińską i żydowską poczytywano więc jako zdradę stanu. Żołnierze Armii Hallera pochodzący z Wielkopolski czy służący w niej amerykańscy ochotnicy wywodzili się z regionów o znacznie wyższym poziomie cywilizacyjnym niż Galicja Wschodnia. Mogli więc mieć poczucie wyższości w stosunku do Galicjan, które okazywali nieuzasadnioną brutalnością (Böhler 2018: 249–250).

Na znaczny wzrost przestępczości wpłynął wzmocniony ruch uchodźców, ale też rosnąca liczba dezertów czy maruderów. Uchodźcy stanowili zagrożenie nie tylko dla pojedynczych mieszkańców, ale i dla gospodarki, czego przykładem byli żołnierze z uchodźczych z Rosji armii gen. Antona Denikina i gen. Nikołaja Bredowa. Przywożąc ze sobą dużą sumę waluty, doprowadzili w regionie do spadku wartości pieniądza, zaś poniżając innych, leczyli swoje kompleksy. Ich zachowanie podyktowane było próbą wyparcia negatywnych emocji związanych z upadkiem carskiej Rosji, klęską militarną i uchodźstwem.

W czasie wojen o granice poważnym zagrożeniem dla regionu była również inwigilacja przez agenturę bolszewicką, która utworzyła siatkę działającą długo po zakończeniu działań wojennych. Bolszewickiej agitacji ulegała ludność żydowska, ukraińska oraz górale huculscy. Negatywne zjawiska widoczne w latach walk o granice niepodległej Polski, jak wroga agitacja czy brak lojalności wobec państwa polskiego wśród zamieszkujących Galicję Wschodnią mniejszości narodowych, były widoczne przez cały okres międzywojenny. Stały się zarzewiem tragicznych wydarzeń lat drugiej wojny światowej.

Literatura

Wojskowe Biuro Historyczne Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

- CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 3, sygn. I. 331. 7.3
CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 6, sygn. I.331.7.6.
CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 7, sygn. I. 331. 7.7
CAW, DOE Brzeżany we Lwowie 7, sygn. I. 331. 7.7
CAW, DOE Tarnopol 1, sygn. I. 331.20.1
CAW, DOE Tarnopol 1, sygn. I. 331.20.1
CAW, Dowództwo Etapu WP Lwów 1, sygn. I. 330.4.1
CAW, Dowództwo Ochotn. Legii Kobiet 1, sygn. I. 335.190.1
CAW, sygn. I.330.2.1
CAW, Dowództwo Etapu Wojsk Polskich Lwów 1, sygn. I 330.4.1

Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie

- CPAHU f. 146, op. 8, spr. 36
CPAHU f. 791, op. 1, spr. 11
CPAHU f. 791, op. 1, spr. 9
CPAHU Mikrofilm f. 211 o.1 Од 3ъ No 78
CPAHU, f. 791, op. 1, spr. 9

Państwowe Archiwum Obwodu Lwowskiego

- PAOL, f. 1 op. 57, spr. 28

Dzienniki ustaw

- Dz.U. 1922, nr 90, poz. 829. Ustawa z dnia 26 września 1922 r. o zasadach powszechnego samorządu wojewódzkiego, a w szczególności województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego.
Dz.U. 1920, nr 117, poz. 768. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerii z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy.

Opracowania

- Biernacek T., 1992, *Nad Prutem i Czeremoszem. Część I: 1914-1928*, Zielona Góra.
Böhler J., 2018, *Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski*, Kraków.
Cichoracki P., Dufirat J., Mierzwa J., 2019, *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje*, Kraków.
Gauden G., 2019, *Lwów. Kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków.
Grünberg K., Sprengel B., 2005, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa.
Hubko W., 2008, *Lwów w roku 1920: od stolicy kraju koronnego do miasta wojewódzkiego (życie powszednie miasta i mieszkańców) [w:] Tożsamość galicyjska z perspektywy Polski i Ukrainy*, red. P. Czubik, Z. Mach, Bielsko-Biała.
Hud B., 2018, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Warszawa.
Kargol T., 2012, *Odbudowa Galicji ze zniszczeń wojennych w latach 1914–1918*, Kraków.

- Karpus Z., 1986, *Armia gen. por. M. Bredowa w Polsce (marzec–sierpień 1920)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 21 (167).
- Klimecki M., 2006, *Galiczyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku*, Toruń.
- Klimecki M., 2010, *Galicja Wschodnia 1920*, Warszawa.
- Klimecki M., 2015, *Ukraińcy w latach 1914–2004* [w:] *Dzieje Ukrainy*, red. L. Podhoro-decki, Warszawa.
- Krajewski K., 2012, *Przestępczość w II Rzeczypospolitej w świetle danych statystycznych*, *Archiwum Kryminologii*, t. XXXIV.
- „Kurier Poznański” nr 176 z 2 VIII 1919.
- Кореспонденція газети українського прапора від 15 серпня 1919 р про румунську окупацію Коломиї* [w:] *Хрестоматія з історії Коломиї упорядник Іван Монолатиу*, Коломиї 2016.
- Litwiński R., 2007, *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin.
- Łossowski P., 1976, *Między wojną a pokojem. Niemieckie zamysły wojenne na wschodzie w obliczu traktatu wersalskiego marzec–czerwiec 1919 roku*, Warszawa.
- Misiuk A., 2008, *Historia policji w Polsce od X wieku do współczesności*, Warszawa.
- Odziemkowski J., 2011, *Polskie formacje etapowe na Litwie i Białorusi 1919–1920*, Kraków.
- Odziemkowski J., 2019, *Polskie formacje etapowe w Galicji Wschodniej na Wołyniu i na Ukrainie w latach 1918–1920*, Warszawa.
- Sekula P., 2006, *Ukraińskie organizacje i partie polityczne w Drugiej Rzeczypospolitej (do 1926 roku)*, „Nowa Ukraina, Zeszyty historyczno-politologiczne”, 2.
- Serczyk W.A., 1990, *Historia Ukrainy*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Tomaszewski J., 1984, *Lwów, 22 listopada 1918*, „Przegląd Historyczny”, 75/2.

Strony internetowe

- www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/Kosior-Stanislaw;3926123.html
- www.encyklopedia.pwn.pl/haslo/borotbisci;3879695.html
- www.judaika.polin.pl

Security of civilians in East Galicia in the years 1919–1921

Abstract

The subject of this paper is the state of security of civilians in West Galicia in the years 1918–1921 (from the beginning of Polish-Ukrainian struggle in November 1918 to the end of the Polish-Soviet war in 1921). The author discusses the attitude of the Polish Army to the civilians in this region, access to illegal weapon by civilians, and the impact of the internal situation in the region on the increasing rate of common crime.

During the Soviet counteroffensive in the summer 1920, East Galicia found itself under Soviet occupation, which had a considerable impact on the attitudes of civilians. Some started to cooperate with the Red Army and the Bolsheviks, and formed a collaborative communist civil administration. In the text, the author attempts to present the impact of hostilities in Eastern Galicia on the existence of civilians, life in the background of the front line and the movement of the population. He will focus on the

impact of military units stationed in the region, and will pay attention to cases of specific crime related to warfare, which was the stronger activity of robber bands. The author does not describe the course of military operations of the Polish-Ukrainian war and the Polish-Soviet war in Eastern Galicia, because there is ample literature on these issues. He draws attention to selected aspects of the issues raised, which are the starting point for further research.

Key words: East Galicia, internal security, Polish-Soviet war, Polish-Ukrainian war

Bohdan Hud¹
Oleg Muravskiy²

Charakter polityki agrarnej rządów polskich we wschodnich oraz południowo-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej

Streszczenie

Autorzy formułują i argumentują tezę, że polityka agrarna odrodzonego państwa polskiego na terenach „ukrainnych” (galicyjskich oraz wołyńsko-poleskich) stała się w rzeczywistości elementem jego polityki narodowościowej. Korzenie owej polityki agrarnej sięgały czasów sprzed I wojny światowej. Polscy politycy galicyjscy wprowadzili wówczas regulację stanowiącą, że z parcelacji wielkich majątków ziemskich na terenach mieszanych pod względem narodowościowym powinni korzystać przede wszystkim drobni właściciele polscy, a nie Rusini. Z upływem czasu podejście takie stało się kamieniem węgielnym polityki agrarnej II Rzeczypospolitej. Przyjęte w latach 20. XX w. ustawy wyznaczające zasady reformy rolnej były dyskryminujące dla ukraińskich chłopów mieszkających na kresach południowo-wschodnich II RP. Przede wszystkim ze względu na tzw. rację stanu przewidywały one dalsze istnienie wielkiej własności ziemskiej na tych terenach. Ponadto nawet wyznaczona aktami prawnymi górna granica „normy” – od 300 do 700 ha – niejednokrotnie była znacznie przekraczana. Dyskryminacja miejscowych chłopów w procesie parcelacji dodatkowo była pogłębianą przez państwową politykę osadnictwa wojskowego i kolonizacji cywilnej terenów z przewagą ludności „niepolskiej”. Zakładano, że tylko polski chłop może „uspokoić kresy”. Pojawienie się w zamkniętych społecznościach wiejskich stosunkowo dużej liczby „obcych-obcych” zaostrzało problem braku ziemi uprawnej, dawało podstawy do pogłębiania się konfliktów społecznych oraz tworzyło korzystne warunki do prowadzenia propagandy

¹ Prof. dr hab. Bohdan Hud, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakiewicza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Lwów 79026, ul. Kozelnycka 4, Ukraina, e-mail: bohdanhud@gmail.com, nr ORCID 0000-0002-6811-2696.

² Dr Oleg Muravskiy, Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypjakiewicza Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Lwów 79026, ul. Kozelnycka 4, Ukraina, e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net, nr ORCID: 0000-0002-2776-5156.

zarówno nacjonalistycznej, jak i komunistycznej. Tak więc „narodowy” charakter agrarnej polityki polskich rządów w latach międzywojnia wywarł negatywny wpływ na stosunki polsko-ukraińskie zarówno w tym okresie, jak i w czasie II wojny światowej.

Słowa kluczowe: konflikt społeczny, II Rzeczpospolita, Galicja Wschodnia, Wołyń Zachodni, polityka agrarna, polityka narodowościowa, osadnictwo wojskowe, kolonizacja cywilna, UPA

Wstęp. Aktualność problemu

Temat artykułu stawia badacza wobec wyraźnego paradoksu. Chodzi o to, że kwestia, wydawałoby się, *stricte* ekonomiczna na przestrzeni ponad półtora stulecia miała najpierw wymiar społeczno-etniczny, później zaś etno-polityczny. Zgodnie z teorią konfliktu społecznego tak zazwyczaj bywa w państwach wielonarodowych, gdzie bardzo ważny jest równy dostęp przedstawicieli różnych grup etnicznych do pewnych dóbr, których brakuje dla wszystkich – ziemi, wody, pracy w pewnych zawodach etc. Brak takiego dostępu wcześniej czy później wywołuje konflikt między poszczególnymi etnosami, który jest bardzo trudny do pokojowego rozwiązania.

Nasilenie polsko-ukraińskiej rywalizacji „o ziemię” na Ukrainie prawobrzeżnej w granicach Cesarstwa Rosyjskiego w XIX i na początku XX wieku jako pierwszy zauważył i dogłębnie opisał francuski uczony Daniel Beauvois. Określił on ten konflikt mianem społeczno-etnicznego, ponieważ podziały etniczne na terenach tzw. Południowo-Zachodniego Kraju (Ukraina/Kijowszczyzna, Wołyń i Podole) wyraźnie pokrywały się ze społecznymi. Właścicielami dóbr ziemskich byli przeważnie Polacy – magnaci oraz szlachta, natomiast liczną warstwę chłopów małorolnych prawie w całości tworzyli Rusini/Ukraińcy. Swoje badania nad tą kwestią francuski uczony doprowadził jednak tylko do I wojny światowej (Beauvois 1987; 1996). Rodzi się zatem potrzeba wyjaśnienia, w jakim stopniu omawiany problem wpłynął na relacje polsko-ukraińskie w jej ostatniej fazie oraz w okresie międzywojennym.

Jeden z autorów niniejszego artykułu w swoich wcześniejszych opracowaniach szczegółowo przeanalizował kulminacje wieloletniej walki „o ziemię” na terenach Kijowszczyzny, Podola i wschodniego Wołynia w latach 1917–1918. Tym razem zakończyła się ona całkowitym zwycięstwem chłopów ukraińskich nad ziemianami-Polakami. W wyniku tego „ukraińska” ziemiańska arkadia na większości obszarów Prawobrzeża odeszła w mroki dziejów (Hud 2018: 223-277). W latach międzywojnia szlacheckie dwory i dworki oraz folwarki, jako symbole

„polskiego stanu posiadania”, zachowały się jedynie w Galicji Wschodniej i na zachodnim Wołyniu. Właśnie tu polityka agrarna stała się ważnym elementem polityki narodowościowej rządów II Rzeczypospolitej obliczonej na zintegrowanie przeważnie ukraińsko-białoruskich Kresów Wschodnich z centralną Polską, o czym historiografia polska na razie milczy (Pisuliński 2004: 301; por. Mędrzecki 2018: 242–243).

Historyczne korzenie „narodowego” charakteru polityki agrarnej II Rzeczypospolitej na ziemiach wschodnich

Analizując „kresową” politykę agrarną odrodzonego państwa polskiego w okresie międzywojnia, należy pamiętać, że miała ona dość głębokie korzenie historyczne. W XIX w. w granicach cesarstwa Habsburgów charakter konfliktu „o ziemię” między chłopami-Rusinami oraz ziemianami-Polakami na obszarach wschodniogalicyskich prawie nie różnił się od tego, co miało miejsce na Ukrainie naddnieprzańskej. I tu, i tam szlachta pragnęła nie tylko utrzymać, ale też za wszelką cenę zwiększyć „polski stan posiadania”³. Dlatego w środowisku polskich szlacheckich elit Koronnego Kraju Galicji i Lodomerii panowała zasada, iż „gdzie musi dojść do parcelacji, powinna z niej korzystać drobna własność polska przede wszystkim, a nie ruska” (Bujak 1908: 95). Ukraiński adwokat i pisarz z Brzeżan (woj. tarnopolskie) Andrij Czajkowski, wspominając o metodach sprzedaży nadziałów z parcelowanej ziemi w Galicji Wschodniej na początku XX wieku, pisał: „My wiemy, z jakimi trudnościami borykał się nasz chłop, kupując pańską ziemię. Tego, kto odważył się sprzedać ziemię

---

³ Kapitan Charles de Gaulle, który jako członek francuskiej misji wojskowej w latach 1919–1921 przebywał w Rzeczypospolitej, trafnie ocenił sytuację na wsi galicyjskiej: „Cała część wschodniej Galicji zasiedlona jest przeważnie les Ruthènes (Rusinami) tejeże krwi, co na Ukrainie; i ci Rusini w drugiej połowie XIX wieku wskrzesili swoją narodowość, swój język, pragnąc (...) pozbyć się polskiego ucisku w Galicji. Problem ten jest skomplikowany przez to, że ma też charakter społeczny, ponieważ prawo własności [ziemskiej] w ruskiej Galicji znajdowało się przeważnie w rękach Polaków; rolnicy, dzierżawcy zaś byli Rusinami. Dla rusińskich mieszkańców Galicji Wschodniej uwolnić się od ucisku polskiego często oznaczało – wypchnąć pana za drzwi. Stąd niezwykła siła konfliktów narodowych na wschód od Lwowa [w oryginale Lemberg:]” (Gaulle 1980: 56). Dziesięć lat później sytuacja w województwach południowo-wschodnich w zasadzie pozostawała bez zmian. Joseph Roth, podobnie jak de Gaulle, zwrócił uwagę na nadal aktualny tu czynnik społeczny: „Wielka masa wiejskiej ludności ukraińskiej to drobni i biedni chłopci, zależni od wielkich właścicieli ziemskich – Polaków” (Roth 2018: 97).

chłopom ukraińskim, uważano za zdrajcę narodu polskiego. (...) Ukraińcom nie pozwolono na założenie banku parcelacyjnego, który pomagalby ukraińskim chłopom w kupnie ziemi od obszarników (...). Pańskich banków parcelacyjnych było kilka i parcelowały one ziemię między Mazurami”. W rezultacie z ponad 200 tys. hektarów obszarniczej ziemi rozparcelowanej między 1880 a 1914 rokiem chłopom ukraińskim sprzedano jedynie 38 tys. hektarów. W ten sposób, konkludował Czajkowski, w ukraińskiej/wschodniej Galicji powstały liczne mazurskie kolonie (Czajkowski 2002: 342; Monołatij 2010: 141).

W okresie międzywojennym poglądy galicyjskich polityków w kwestii agrarnej wyraźnie zdominowały politykę odrodzonego państwa polskiego w tej sprawie. Jan Lutosławski – ziemianin, działacz społeczny, a jednocześnie redaktor naczelny „Gazety Rolniczej” – ciągle uświadamiał jej czytelników, że cała ziemia z parcelacji wielkich majątków ziemskich powinna zostać „w polskich rękach” (Chrobak 1998: 161, 340). Jego podejście dzielali politycy polscy różnych opcji. Uważali bowiem, że jest to właściwa droga do wzmocnienia polskiego stanu posiadania na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, co miało ich zdaniem sprzyjać także wzmocnieniu polskości tych ziem. Nic więc dziwnego, że polityk Narodowej Demokracji i ekonomista Stanisław Grabski już w pierwszych latach istnienia II Rzeczypospolitej sformułował hasło: „Polska ziemia dla Polaków! Ani hektara w ukraińskie ręce!” (Grabski 1939: 17).

Podstawy prawne „kresowej” polityki agrarnej II RP i stan faktyczny

W ciągu całego okresu międzywojennego „narodowe” podejście do problemu reformowania własności ziemskiej stało się kamieniem węgielnym polityki agrarnej rządów II Rzeczypospolitej w województwach wschodnich i południowo-wschodnich. Już 10 lipca 1919 r. Sejm Ustawodawczy uchwalił tak zwane zasady ogólne reformy agrarnej. Rok później – 15 lipca 1920 roku – przyjął ustawę o wykonaniu reformy rolnej (zmienioną 28 grudnia 1925 r.). W tych aktach prawnych określono zasady podziału ziemi z tak zwanego funduszu państwowego i zaniedbanych majątków, które podczas wojny straciły swych gospodarzy. Przewidywano limit rocznej parcelacji na 200 tys. hektarów, a w razie niemożności przeprowadzenia dobrowolnej parcelacji wprowadzony miał być wykup przymusowy⁴.

⁴ DzU 1926, nr 1 poz. 1, Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej, http://www.eporady24.pl/dzienniki_ustaw_1926-1-pozycja1-ustawa-z-dnia-28-grudnia-1925-ro-wykonaniu-refo,6382.html (dostęp: 1.04.2012).

Jednocześnie normy powierzchni ziemi niepodlegającej przymusowemu wykupowi były dyskryminujące dla chłopów pod względem narodowościowym. Na przykład w przypadku województw w centralnej Polsce dla dużych majątków norma ta wynosiła od 60 do 180 hektarów, a w przypadku Kresów Wschodnich ze względu na „rację stanu” mogła być podniesiona do 300 hektarów. Ponadto w tak zwanych majątkach przemysłowych, gdzie uprawiano ziemniaki, buraki cukrowe i zboże w celu dalszego ich przerobu we własnych cukrowniach, krochmalniach lub gorzelniach, norma przydziału ziemi mogła stanowić nawet 700 hektarów. W rzeczywistości na tzw. kresach często przekraczano nawet górną granicę „normy”. Ponadto parcelacja majątków przebiegała dość wolno, ponieważ chłopom brakowało pieniędzy na kupno ziemi (tamże; zob. także Stark, Stein 1939: 5; Landau, Tomaszewski 1999: 133).

Było to na rękę właścicielom wielkich majątków ziemskich (przekraczających 1000 hektarów), których na początku lat 20. tylko w województwie tarnopolskim było około 150. Na przykład do Antoniego Lanckorońskiego należało ponad 8034 hektary ziemi, do Jakuba Potockiego – 16 tys. hektarów. W województwie stanisławowskim majątek ziemianina Michała Baworowskiego wynosił 6971 hektarów; majątek Heleny Czartoryskiej – 4496 hektarów. W województwie lwowskim majątek majoracki Dzieduszyckich liczył 10 263 hektary, a ziemie Gółuchowskich w Skale nad Zbruczem w województwie tarnopolskim – 5137 hektarów. Największe latyfundia polskie zachowały się jednak w województwie wołyńskim i poleskim. Majątek hrabiego Witolda Broel-Platera zajmował obszar 60 tys. hektarów, księcia Huberta Lubomirskiego – 18 500 hektarów, Stanisława Strawińskiego – 16 600 hektarów, Marka Małyńskiego – 48 350 hektarów, posiadłości księcia Radziwiłła – ponad 42 tys. hektarów. Ogółem na Wołyniu wielka własność ziemska, obejmująca 623 tys. hektarów, należała do 554 ziemian (DALO, f. 1 Lwowskie wojewódzkie uprząwlinnia, 1921–1939 rr., op. 13, spr. 76, k. 32–33; DAIFO, f. 2 Stanisławskie wojewódzkie uprząwlinnia, op. 14, spr. 76, k. 20, 26–28, 30; Makarczuk 1998: 135; Mędrzecki 1988: 45; Kęsik 1997: 110–111).

Na terenach Galicji Wschodniej oraz zachodniego Wołynia istniały więc znaczne dysproporcje między ilością ziemi należącej do chłopów i wielkich właścicieli ziemskich. W 1921 r. 33,8% ziemi przypadło tam latyfundystom, 8% – państwu, 2,1% – Cerkwi, łącznie – 43,9%. 4218 majątków, które stanowiły jedynie 0,4% ogólnej liczby gospodarstw, miało co najmniej 100 hektarów. A 530 największych właścicieli ziemskich dysponowało 1.551,3 tys. hektarów, co stanowiło 66,3% gruntów należących do ziemian. Natomiast prawie 440 tys. chłopskich gospo-

darstw o powierzchni do dwóch hektarów stanowiło około połowy (48,4%) wszystkich chłopskich gospodarstw regionu. Ogółem chłopi mieli w swym posiadaniu niecałe 10% ziem użytkowych (*Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej 1927*: 109–111; Panczenko 1989: 3).

Początki i przebieg agrarnej kolonizacji ziem wschodnich

Dla chłopów ukraińskich sytuacja wyraźnie pogorszyła się po przyjęciu przez sejm 17 grudnia 1920 r. dwóch ustaw, z których pierwsza dotyczyła przejęcia przez państwo ziemi w niektórych powiatach na wschód od Bugu; druga ustalała warunki nadawania gruntów zdemobilizowanym żołnierzom (DzU 1921; por. Stobniak-Smogorzewska 2003: 20). Wskutek realizacji obydwu ustaw „kresowych” na własność państwa na samym tylko Wołyniu przeszło około 111 tys. hektarów ziemi. Ziemia ta w całości (z wyjątkiem lasów i niektórych typów pól) została przeznaczona dla osadników wojskowych i kolonistów cywilnych⁵.

Kolonizacja wojskowa była planowana przede wszystkim w najważniejszych pod względem strategicznym regionach Rzeczypospolitej: wzdłuż rzeki Zbrucz, tzn. granicy polsko-sowieckiej, i linii kolejowej Lwów–Jarosław oraz w Drohobycko-Borysławskim Zagłębiu Naftowym (Chojnowski 1979: 37). Władze wydzielały osadnikom i kolonistom lepsze ziemie z państwowego funduszu ziemskiego. Do końca 1922 r. w województwach wschodnich i południowo-wschodnich na realizację programu kolonizacji polskiej przeznaczono 445 tys. hektarów roli, w tym 200 tys. hektarów w Galicji Wschodniej i 245 tys. na Wołyniu i Polesiu (DALO, f. 1, op. 1, spr. 140, k. 1428). Łącznie w ciągu 3–4 lat na Kresach Wschodnich planowano osiedlić około 40 tys. kolonistów: w roku 1921 – 8 tys., w 1922 – 12 tys. i w 1923 – 20 tys. osób (Krasiewski 2010: 248).

Dzięki protekcjonistycznej polityce państwa polskiego w latach 1920–1934 na Kresach Wschodnich udało się stworzyć dość znaczną liczbę osad wojskowych. W województwie wołyńskim w 1934 r. było ich około 3,5 tys. Wraz z 3159 gospodarstwami kolonistów cywilnych

---

⁵ Wasiuta 1978: 27; *Statystyka rolna 1924*: 13. Ryszard Torzecki szczególnie podkreślał, że przydzielenie ziemi w okresie międzywojennym osadnikom polskim i jednocześnie pomijanie przy parcelacji Ukraińców „było jedną z ważniejszych przyczyn konfliktu” (*Korzenie tragedii* 2008: 48–49). Szczegółowo o skali parcelacji w poszczególnych powiatach województwa wołyńskiego zob. AAN, *Akta Kazimierza Sosnkowskiego*, sygn. 2, k. 4.

zajmowały one powierzchnię 183 055 hektarów. W województwie poleskim natomiast w latach 1920–1928 powstało 1289 gospodarstw osadników wojskowych. Gospodarstw kolonistów cywilnych było tu prawie dwa razy więcej – 2468. Tak więc nawet bez uwzględnienia przyrostu naturalnego w okresie międzywojennym liczba Polaków we wsiach poleskich zwiększyła się o ponad 16 tys. osób (DAWO, f 46, op. 4, spr. 379, k. 8; Kaczaraba 2003: 30-31, Mędrzecki 1988: 127; Tomaszewski 1963: 35).

Natomiast w Galicji Wschodniej, która ze względu na dość wysoki poziom świadomości narodowej miejscowej ludności ukraińskiej była obiektem szczególnej uwagi władz polskich, w latach 1920–1934 stworzono 756 osad. Liczyły one 14 807 gospodarstw. Osadnikom przekazano prawie 82 tys. hektarów ziemi (przeciętnie 5,5 hektara na gospodarstwo). Łącznie według statystyki oficjalnej w drugiej połowie lat 30. w pięciu wschodnich i południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej istniało około 49 tys. gospodarstw osadników cywilnych i wojskowych (Mały rocznik statystyczny 1937: 65; 1938: 65; 1939: 66).

Najaktywniejszy okres polityki kolonizacyjnej na kresach przypadł na pierwszą połowę lat 20., ponieważ cena rynkowa ziemi była wtedy znacznie niższa niż w następnych latach. Ponadto w tym okresie liczba osób narodowości polskiej wśród nabywców działek rolnych dochodziła do 75–80%. W oficjalnych dokumentach przedstawiano to jako wyraz patriotycznej postawy polskiego ziemiaństwa, które „parcelowało (...) swoje majątki, rygorystycznie przestrzegając zasady, że polska ziemia powinna przechodzić w polskie ręce” (DALO, f. 1, op. 13, spr. 859, k. 37). Od połowy lat 20. napływ polskich osadników i kolonistów do wschodnich województw znacznie zmalał, a w latach 30. prawie całkowicie zanikł⁶. Główną tego przyczyną był wzrost cen ziemi, ale też ogólny kryzys sektora rolniczego, a także zadłużanie się gospodarstw wiejskich. Inną barierą wstrzymującą rządowy program polonizacji kresów był ruch antykolonizacyjny na tych terenach – przede wszystkim na Wołyniu i Polesiu – w tym partyzancko-dywersyjny, inspirowany przez Związek Sowiecki⁷. Równoległe z sowiecką partyzantką działającą na

---

⁶ Od 1935 r. do połowy 1938 do Galicji Wschodniej przesiedliło się tylko 201 rodzin polskich (DALO, f. 1, op. 13, spr. 1085, k. 14).

⁷ Mędrzecki 1988: 127. Po traktacie ryskim zachodni Wołyń stał się obiektem działań dywersyjnych ze strony Rosji Sowieckiej za pośrednictwem służby specjalnej bolszewików – Zagranicznego Oddziału CK KP(b)U– tzw. Zakordotu. Zgodnie ze wskazówką CK KP(b)U stworzenie organizacji zostało zlecone członkowi CK KP(b)U Feliksowi Konowi. Konspiracyjną działalność w województwie wołyńskim prowadził kijowski oddział Zakordotu, zob. Razyhrayev 2010: 32.

Białorusi i na Wołyniu w Galicji Wschodniej licznych aktów terrorystycznych dopuszczała się nacjonalistyczna Ukraińska Organizacja Wojskowa (UOW).

Polityczne skutki kolonizacji agrarnej województw wschodnich. Próby normalizacji sytuacji

Wobec przeludnienia wsi w województwach białorusko-ukraińskich⁸ tendencyjna zdaniem miejscowej ludności parcelacja majątków szlacheckich połączona z osadnictwem i kolonizacją jeszcze bardziej podsycala i tak już dość zaognione nastroje antypolskie. Według wspomnień świadków w wielu miejscowościach Galicji Wschodniej i zachodniego Wołynia po parcelacji na początku lat 20. majątków ziemian na rzecz chłopów polskiego pochodzenia, czyli rzymskich katolików, relacje między Ukraińcami a Polakami wyraźnie się pogorszyły⁹.

Osobiście przekonał się o tym jeden z ówczesnych polskich premierów Wincenty Witos. W trakcie wizyty na Wołyniu zauważył, że sytuacja tam jest zła i „będzie jeszcze gorsza. Wszystko tam dyszy nienawiścią do Polski”¹⁰. Opinię Witos potwierdził znawca problematyki polsko-ukraińskiej Konstanty Srokowski. Na polecenie premiera, generała

⁸ Według S. Kaczaraby przyczyną ciągłego zaostżenia się problemów społecznych było wzrastające przeludnienie ziem zachodnioukraińskich. Nadwyżka rąk do pracy na wsi w tym regionie wynosiła ponad 1,5 mln osób (dla porównania w granicach całego państwa polskiego 3–5 mln). Takiej liczby „zbędnej” ludności w wieku produkcyjnym zacofany przemysł wschodnich i południowo-wschodnich województw nie mógł wchłonąć. Jedynym możliwym wyjściem stała się więc emigracja (Kaczaraba 2003: 37). Stan ten najboleśniej odczuwała wiejska ludność ukraińska Galicji i Wołynia. Zgodnie z oficjalnymi danymi statystycznymi na początku lat 30. XX w. w rolnictwie pracowało prawie 89% grekokatolików. Na Polesiu do tej kategorii należało 94,4% prawosławnych. Można przyjąć, że z niewielkimi wyjątkami była to ludność ukraińska. Dla porównania w trzech województwach galicyjskich w strukturze miejscowej ludności polskiej chłopci stanowili niecałe 69% (Makarczuk 1983: 152).

⁹ Więcej na ten temat w: Konieczny 2000.: 13–14; *Bereżańska ziemia* 1970: 230–231, 576, 640–641, 721.

¹⁰ Semeniuk 1996: 13. Minister spraw wewnętrznych w latach 1924–1925 Cyryl Ratajski wspominał o wrażeniach Witos z wspomnianej wizyty: „Opowiadał rzeczy horrendalne. Rozkład administracji, policji, sprzedajnej i strachliwej, bandyci panują nad sytuacją (...) Chłopi ukraińscy posiadają broń – przy pożarze jednej z chałup pociski karabinowe eksplodowały jak w arsenale jakim. Wołyń może spłonąć w każdej chwili rewolucją (...) Trzeba ratować kresy!” (Papierzyńska-Turek 1979: 237).

Władysława Sikorskiego, w marcu i kwietniu 1923 r. odwiedzał on Wołyń, Polesie, Chełmszczyznę i Podlasie, a także niektóre tereny białoruskie. Po powrocie z podróży w specjalnym raporcie przedstawił ponury obraz polityki narodowościowej Polski w stosunku do Ukraińców i Białorusinów: „Mniejszości słowiańskie na kresach są uciskane narodowościowo i wyniszczane gospodarczo. Oto ostateczny wniosek”. Srokowski wyraźnie przestrzegał rząd, że tak dalej być nie może, bo „nad konsekwencjami tego faktu rozwodzić się nie warto” (Srokowski 1924: 3, 56).

Kręgi rządowe II Rzeczypospolitej wyraźnie zlekcewały ostrzeżenia podobne do sporządzonego przez Srokowskiego. Jedyna chyba próba stabilizacji sytuacji i normalizacji stosunków z ludnością niepolską Kresów Wschodnich została podjęta przez premiera Grabskiego w 1924 r. Zdaniem Z. Landaua i J. Tomaszewskiego Grabski jak nikt inny uświadamiał sobie potrzebę wielokierunkowych działań w tym zakresie. Premier pragnął choćby częściowo usunąć przyczyny niezadowolenia chłopów na Wołyniu. W tym celu na jego polecenie opracowano specjalny Plan ogólnej polityki na kresach w powiatach zagrożonych bandami na zimę 1924/1925 r., który przedstawiono w grudniu 1924 r. na specjalnym posiedzeniu gabinetu ministrów (Landau, Tomaszewski 1999: 132; Papierzyńska-Turek 1979: 242). Rząd pod różnymi pretekstami powinien był znacjonalizować większość majątków ziemiańskich w województwach wschodnich. Użytkaną w ten sposób ziemię przekazywano by ukraińskim i białoruskim chłopom za darmo. Mieli oni także otrzymać drewno do budowy lub odbudowy swych gospodarstw. Odszkodowanie dla ziemian, którzy utraciliby swe ziemie, miało być raczej symboliczne (Landau, Tomaszewski 1999: 132).

Projekt Grabskiego miał na celu zdobycie sympatii ukraińsko-białoruskiej ludności Kresów Wschodnich dla państwa polskiego i ustabilizowanie sytuacji społeczno-politycznej. Nie został jednak zaakceptowany przez przedstawicieli kręgów rządzących patrzących na kresy jako teren polskiej ekspansji. Dla nich dwory ziemiańskie były swoistym sacrum. Członkowie gabinetu ministrów jednomyślnie odrzucili projekt Grabskiego, ponieważ jego próba zreformowania relacji społecznych i agrarnych na ukraińsko-białoruskich ziemiach Rzeczypospolitej była sprzeczna z istotą polskiej polityki państwowej okresu międzywojennego (Papierzyńska-Turek 1979: 242; Tomaszewski 1963: 157).

Polityka wzmocnienia polskości ziem wschodnich. Postawa ludności niepolskiej

W latach późniejszych rząd nie podejmował już prób rozwiązania kwestii agrarnej na Kresach Wschodnich z uwzględnieniem interesów mniejszości słowiańskich. Opinię publiczną ostatecznie zdominowało hasło „Polska ziemia dla Polaków!”¹¹. Ostatecznym celem polityki państwowej było więc zagwarantowanie przynależności „ziem wschodnich” do Polski (Szwahulak 1999: 565). Koncepcja ta stała się jeszcze silniejsza po śmierci Piłsudskiego. Za czasów jego następcy, Edwarda Rydza-Śmigłego, we wrześniu 1938 r. Departament Dowodzenia Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych opracował pakiet dokumentów zawierających zadania, które czynniki państwowe miały realizować na terenach wschodnich. Znamienne, że „siłę i autorytet” Rzeczypospolitej w Galicji Wschodniej i na Wołyniu planowano wzmacniać nie za pomocą budowania przyjaznych relacji z miejscową, niepolską ludnością, lecz powiększając „stan liczebny polskiego elementu na wschodzie” i jego „stan posiadania ziemi”. Autorzy wspomnianych dokumentów wymagali od wszystkich organów władzy zwracania „szczególnej uwagi” na „stan posiadania ziemi” osób narodowości polskiej i po raz kolejny nawoływali do rozwijania w regionach wschodnich „wiejskiego, miejskiego i podmiejskiego osadnictwa”. Ich zdaniem tylko w ten sposób można było zmienić „rusko-ukraiński charakter” ziem południowo-wschodnich na polski¹².

Ogólnie biorąc, od 1921 do 1939 roku na samym tylko Wołyniu liczba mieszkańców narodowości polskiej wzrosła prawie dwukrotnie: ze 191 tys. do 360 tys.; na Polesiu zaś w latach 1920–1931 przybyło 40 tys. Polaków. W Galicji Wschodniej osiadło natomiast prawie 70 tys. polskich chłopów. W przygranicznych ze Związkiem Sowieckim powia-

---

¹¹ Jak zauważył Timothy Snyder, lider ludowców, Wincenty Witos w kwestii agrarnej zajął pozycję zbliżoną do endeckiej. Według niego polityka agrarna II Rzeczypospolitej miała być realizowana wyłącznie na korzyść chłopów polskich. Dawne konflikty związane z posiadaniem ziemi zaostriżyły się zatem w związku z „narodową” polityką agrarną państwa polskiego (Snyder 2012: 181).

¹² Tamże: 566–582. Główne kierunki polityki kolonizacyjnej państwa polskiego na terenach Galicji Wschodniej i zachodniego Wołynia w 1936 r. po wojskowemu ściśle i konkretnie określił prezydent miasta Łucka, podpułkownik Mieczysław Wężyk: „Polska racja stanu w województwach wschodnich bazuje na miastach, dworach i kościołach. Bez Lwowa i Wilna, bez polskiego ziemiaństwa, bez kościołów w województwach wschodnich bylibyśmy tylko okupantami, ponieważ wieś nie jest polska. Jeśli chcemy budować Polskę w województwach wschodnich, powinniśmy tam wzmacniać miasta, dwory i kościoły (Stawecki 1969: 173).

tach buczackim, podhajeckim, krzemienieckim liczba Polaków wzrosła o 20%, czego nie można wytłumaczyć tylko przyrostem naturalnym. Liczne polskie kolonie założono także w powiatach złoczowskim, zborowskim, brzeżańskim, zbaraskim, skałackim, brodzkim i przemysłańskim. Znaczny wzrost liczby ludności polskiej, spowodowany także kolonizacją agrarną, można było zaobserwować w okolicach Lwowa, Przemysłań, Sokala, Radechowa oraz innych miast i miasteczek galicyjskich (Mędrzecki 1988: 74; Grünberg, Sprengel 2005: 320; Tomaszewski 1963: 35; Olszański 1994: 128; Sowa 1998: 38–39; Kęsik 1997: 108).

Miejscowa ludność ukraińska czuła się pokrzywdzona nie tylko dlatego, że osadnicy otrzymywali lepsze ziemie, ale także z tego powodu, że gospodarstwa osadnicze były rozmieszczane w rejonach, gdzie problemy związane z przeludnieniem wsi były szczególnie dotkliwe – zwłaszcza na południowym Wołyniu. Należy też podkreślić, że przeciętna wielkość gospodarstwa osadnika wojskowego wynosiła około 16 ha, co kilkakrotnie przewyższało rozmiar gospodarstwa miejscowego chłopca. Staje się więc jasne, dlaczego miejscowi chłopcy w województwach wschodnich oraz południowo-wschodnich byli nastawieni do polskich osiedleńców przeważnie „nieprzyjemnie wrogo”, upatrywali bowiem „w osadnictwie tym największą krzywdę dla siebie”¹³.

Jeden z białoruskich chłopów, a sytuacja na terenach białoruskich była identyczna jak sytuacja wołyńska, oświadczył swemu sąsiadowi osadnikowi: „My do was jako do ludzi nie mamy żadnej pretensji, ale nie możemy wam darować tego, żeście zabrali naszą ziemię”¹⁴. Inny, wręcz makabrycz-

---

¹³ Tamże; Srokowski 1924: 38. Ciekawe, że we wspomnieniach polskich osadników wojskowych (choć nie wszystkich) znów pojawiają się stwierdzenia podobne do tych ze wspomnień polskich ziemian z Kijowszczyzny, Wołynia i Podola, a także Galicji. Chodzi o tezę, że relacje polskich osadników z Ukraińcami „były dobre, a co najmniej poprawne” (Stobniak-Smogorzewska 2003: 227). Podobne opinie są jednak nieco subiektywne, gdyż zarówno polska, jak i ukraińska literatura pamiętnikarska potwierdzają informacje Srokowskiego o dużej niechęci wobec osadników, która panowała wśród miejscowej ludności. Osadnicy bowiem, zwłaszcza członkowie paramilitarnych struktur „Strzelca”, często wykonywali funkcje policyjne w stosunku do ukraińskiej ludności, przede wszystkim w Galicji Wschodniej. Robili to świadomie i ochoczo, powodując tym samym pogłębienie antagonizmów narodowych na kresach (Kubów 1994; Grünberg, Sprengel 2005: 363–365).

¹⁴ Stobniak-Smogorzewska 2003: 217. Przedstawiciel Ministerstwa Spraw Wojskowych przy Poleskim Okręgowym Urzędzie Ziemskim w swoim raporcie z grudnia 1928 r. jako zasadniczy powód złych stosunków między osadnikami a prawosławną ludnością Polesia również podawał sprawy ziemi (tamże: 218). Jak wskazują Karol Grünberg i Bolesław Sprengel, aż 80% uczestników napadów na gospodarstwa osadników stanowili ukraińscy chłopcy, którzy odczuwali „głód ziemi”. Wykorzystywali ich do swoich celów zarówno komuniści, jak i nacjonałiści (Grünberg, Sprengel 2005: 364).

ny wypadek, jaki przydarzył się polskiemu osadnikowi na Wołyniu, przytoczył w swej monografii Mędrzecki: „Do pracującego na swym polu osadnika podeszło kilku miejscowych chłopów. Początkowo tłumaczyli mu, że powinien zostawić ziemię i wrócić do siebie. Gdy odparł, że właśnie jest «u siebie», rzucili się na niego i ucieli mu genitalia” (Mędrzecki 1988: 124).

Wnioski

W kontekście tego, co zostało tu napisane, należy stwierdzić, że polska kolonizacja terenów wiejskich na Kresach Wschodnich nie przyniosła znaczących efektów gospodarczych. Stało się to przede wszystkim ze względu na stosunkowo małą liczbę kolonistów i mało przydatny do pracy na roli materiał ludzki, którym przeważnie okazywali się osadnicy wojskowi¹⁵. Natomiast szereg naukowców polskich przyznaje, że skutki kolonizacji wojskowej i cywilnej na wschodzie były wręcz fatalne, ponieważ „niewspółmiernie do ilości rozdzielonej ziemi”¹⁶ pogłębiła ona „poczucie krzywdy i niechęci do państwa polskiego u miejscowej ludności niepolskiej” oraz wpłynęła „na zaostrzenie konfliktów narodowościowych na tym obszarze” (Papierzyńska-Turek 1979: 32; Tomaszewski 1985: 68–69; *Korzenie tragedii* 2008: 48–49). W sytuacji gdy deficyt ziemi we wschodnich i południowo-wschodnich województwach II Rzeczypospolitej stawał się jednym z najbardziej palących problemów społecznych okresu międzywojennego, nadanie przez czynniki rządowe przewagi „obcym” przy zakupie ziemi z parcelacji wielkich majątków¹⁷ niebezpiecznie zaostrzało napięcia między mniejszością ukraińską a państwem polskim.

Postowie

Kilka lat później tak ważna dla włościan z Wołynia kwestia rolna została świadomie wykorzystana przez kierownictwo UPA w celu wzmocnienia swoich wpływów i autorytetu w środowisku prawosław-

¹⁵ Wśród osadników było około 41% szeregowych, 42% podoficerów, 12% oficerów młodszych, 4% oficerów sztabowych i 1% generałów (Grünberg, Sprengel 2005: 363).

¹⁶ W latach 1919–1934 w Galicji Wschodniej rozparcelowano 315 566 hektarów ziemi. Osadnicy otrzymali tylko 26% tych ziem, chłopci ukraińscy natomiast nabyli ponad 66% (Wasiuta 1978: 35).

¹⁷ Znany polski historyk Jan Pisuliński przyznaje, że pomoc okazywana chłopom przybyłym z głębi Polski ze strony lokalnej polskiej administracji w Galicji Wschodniej i na Wołyniu „miała wszelkie cechy świadomej, choć starannie ukrywanej przed społecznością międzynarodową kolonizacji kresów południowo-wschodnich” (Pisuliński 2004: 301).

nych chłopów wołyńskich. Dnia 15 sierpnia 1943 r. dowódca UPA-Północ Kłym Sawur (Dmytro Klaczkowski) podpisał tak zwane *Rozporządzenie w sprawie ziemskiej*: „wszystkie grunty byłych folwarków i ziemie byłych polskich kolonistów” miały przejść na własność chłopów ukraińskich. Przewidywano w tym celu stworzenie specjalnych komisji do parcelacji „polskiej” ziemi. Rezultatem wykonania dekretu Klaczkowskiego było przyznanie formalne tysiącom bezrolnych i małorolnych chłopów ukraińskich ziemi na własność. Tylko w grudniu 1943 r. ziemska referentura UPA wydała 1106 aktów przekazania im gruntów byłych folwarków i kolonii polskich, w tym 483 w nadrejonie kostopolskim i 623 w nadrejonie sarneńskim (Zob. *Litopys UPA* 1999: 4–5; *Polsko-ukrajński stosunki...* 2011: 240–241). Zdaniem Zbigniewa M. Kowalewskiego „dekret ziemski” dowództwa UPA stał się dla ukraińskich chłopów Wołynia dodatkowym mocnym bodźcem do czynnego udziału w akcjach antypolskich (Kowalewski 1993: 196).

Nasz zasób wiedzy na ten temat nie pozwala na razie jednoznacznie stwierdzić, czy ów „dekret” był swoistą zachętą dla prawosławnych chłopów do całkowitej „depolonizacji” Wołynia, czy może też „zapłatą” za ich dotychczasowy udział w krwawych antypolskich akcjach. Niektóre sprawozdania Dowództwa Okręgu AK Wołyń są dość oczywiste¹⁸, wymagają jednak dalszych pogłębionych badań i wyważonych wniosków.

Literatura

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych (AAN), Akta Kazimierza Sosnkowskiego, sygn. 2.

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Zbiory Specjalne (BUW ZS), sygn. 2131.

Materiały BIP KG AK dotyczące okręgu Wołyń.

Derżawnyj Archiw Iwano-Frankiwśkoji Oblasti (DAIFO), f. 2, Stanisławskie wojewódzkie uprawnienia, 1921–1939 rr.

Derżawnyj Archiw Lwiwśkoji Oblasti (DALO), f. 1, Lwiwskie wojewódzkie uprawnienia, 1921–1939 rr.

---

¹⁸ W raporcie Komendanta Okręgu AK Wołyń płk. K. Bąbińskiego „Lubonia” z 28 lipca 1943 r. czytamy „Rozbijały żywioł ciemnego chłopstwa ukraińskiego, mordującego Polaków, jest wykorzystywany przez Sowiety i Niemców, działających jednakowymi metodami, chociaż dla odmiennych celów”. Nieco dalej znowu pisze o ludności polskiej masakrowanej „przez bandy chłopskie” (BUW ZS, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące okręgu Wołyń, k. 15). Opisaną przez Bąbińskiego sytuację potwierdza działający w terenie dowódca Okręgu AK Zdobunów kpt. Wincenty Romanowski (Romanowski 1990: 74, 76–77).

Dokumenty publikowane

- Litopys UPA. Nowa serija.*, 1999, t. 2, *Wołyń i Polissia: UPA ta zapillia 1943–1944. Dokumenty i materialy*, Kyjiw–Toronto.
- Polsko-ukrajński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA. U dwóch tomach.*, 2011, t. 1, Lwów.
- Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej*, 1927 Warszawa.
- Stark H., Stein E., 1939, *Reforma rolna. Wyjaśnienia. Ustawodawstwo związkowe. Orzecznictwo*, Kraków–Warszawa.
- Statystyka rolna*, 1924 Warszawa.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 roku o przejęciu na własność Państwa ziemi w niektórych powiatach Rzeczypospolitej Polskiej, DzU 1921, nr 4, poz. 17.
- Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 roku o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego, DzU 1921, nr 4, poz. 18.
- Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 roku o wykonaniu reformy rolnej, http://www.eporady24.pl/dzienniki_ustaw_1926-1-pozycja1-ustawa-z-dnia-28-grudnia-1925-ro-wykonaniu-refo,6382.html (dostęp: 1.04.2012).

Monografie i artykuły

- Beauvois D., 1987, *Polacy na Ukrainie, 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż.
- Beauvois D., 1996, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny.
- Bujak F., 1908, *Galicja*, t. I, Lwów–Warszawa.
- Chojnowski A., 1979, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Chrobak T., 1998, *Filozoficzne przesłanki agraryzmu. Studium wybranych zagadnień*, Rzeszów.
- Grünberg K., Sprengel B., 2005, *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*, Warszawa.
- Hud B., 2018, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX wieku.*, wyd. II poszerzone i uzupełnione, Warszawa.
- Kaczaraba S., 2003, *Emigracja z Zachidnoji Ukrainy (1919–1939)*, Lwów.
- Kęsik J., 1997, *Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów*, „Przegląd Wschodni”, t. IV, z. 1(13).
- Kowalewski Z.M., 1993, *Kwestia polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii [w:] Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990*, red. M. Pułaski, Kraków.
- Krasiwski O., 2010, *Stosunki ukraińsko-polskie w latach 1917–1923*, Poznań–Gniezno.
- Makarczuk S., 1983, *Etnosocjalnoje razwytije i nacyonalnyje otnoszenija na zapadno-ukraińskich ziemiach w pieriod imperializmu*, Lwów.
- Makarczuk S., 1998, *Ukrajńsko-polski entopolityczni wzajemyny na zachidnoukrajńskich ziemiach w persziji tretyni XX st.* [w:] *Zbirnyk prac i materialiw na poszanu Łarysy Kruszelmyčkoji*, red. M.M. Romaniuk, Lwów.
- Mędrzecki W., 1988, *Województwo wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław.
- Mędrzecki W., 2018, *Kresowy kalejdoskop. Wędrowki przez Ziemię Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, Kraków.

- Monolatiĭ I., 2010, *Razom, ale majže okremo. Wzajemodija etnopolitycznych aktoriw na zachidnoukrajnińskich zemlach u 1867–1914 rr.*, Iwano-Frankiwśk.
- Papierzyńska-Turek M., 1979, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej. 1922–1926*, Kraków.
- Pisuliński J., 2004, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*, Wrocław.
- Razyhrayev O., 2010, *Policja Państwowa wobec ruchu antypaństwowego i dywersyjnego na terenie województwa wołyńskiego w latach 1921–1926*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, t. 65, z. 1.
- Snyder T., 2012, *Peretworennia nacij. Polszcza, Ukrajina, Lytwa, Biłoruś 1569–1999*, Kyjiw.
- Sowa A.L., 1998, *Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków.
- Stawecki P., 1969, *Następcy Komendanta. Wojsko a polityka wewnętrzna Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1935–1939*, Warszawa.
- Stobniak-Smogorzewska J., 2003, *Kresowe osadnictwo wojskowe. 1920–1945*, Warszawa.
- Szawahulak M., 1999, *Wijśkowi plany „zmicnennia polśkoho charakteru” wschidnych wojewodstw derżawy (Berezeń 1938 roku)*, „Zapysky Naukowoho Towarystwa imeni Szewczenka”, t. XXXVIII, Lwiw.
- Tomaszewski J., 1963, *Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych*, Warszawa.
- Tomaszewski J., 1985, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa.
- Wasiuta I., 1978, *Socialno-ekonomiczni widnosyny na seli Zachidnoji Ukrainy do wozzjednannia. 1918–1939*, Lwiw.

Prace o charakterze ogólnym

- Landau Z., Tomaszewski J., 1999, *Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939*, Warszawa.
- Olśzański T.A., 1994, *Historia Ukrainy XX w.*, Warszawa.

Wspomnienia, epistolografia

- Bereżańska ziemia. Istoryczno-memuarnyj zbirnyk*, 1970, New York – Paris – Sidney – Toronto.
- Czajkowskiy A., 2002, *Spohady. Lysty. Doslidżennia*, t. 1, Lwiw.
- Gaullie Charles de, 1980, *Lettres, notes et carnets, 1919–Juin 1940*, Paris.
- Romanowski W., 1990, *Kainowe dni*, Warszawa.
- Roth J., 2018, *Listy z Polski*, przekł. M. Łukasiewicz, Kraków–Budapeszt–Syrakuzy.

Publicystyka polityczna

- Kubów W., 1994, *Polacy i Ukraińcy w Berezowicy Małej koło Zbaraża*, Warszawa.
- Konieczny Z., 2000, *Był taki czas. U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie*, Przemyśl.
- Panczenko P., 1989, *Prahennia narodni*, „Siłski obrji”.
- Semeniuk A., 1996, *Na temu ukrajnińsko-polśkych widnosyn. Krytyczni zauważennia*, Minneapolis.
- Srokowski K., 1924, *Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich*, Kraków.
- Grabski S., 1939, *Ziemia Czerwińska odwieczna nierozzerwalna część Polski*, Lwów.

Rozmowy i wywiady

- Korzenie tragedii. Z prof. Ryszardem Torzeckim rozmawia Iza Chruślińska*, 2008 [w:] *Wołyń 1943–2008. Pojednanie. Zbiór artykułów publikowanych w „Gazecie Wyborczej”*, Warszawa.

The nature of Polish agricultural policy in eastern and south-eastern Voivodships during the Second Republic

Abstract

The author formulates and argues the thesis that the agricultural policy of the new Polish State in Ukrainian territories (Galicia, Polissya, and Volhynia) became an essential element of its ethnic policy. The roots of this policy dated back to before World War I. Polish politicians in Galicia introduced a regulation that big estates should be parceled out in ethnically mixed lands in a way that made the Polish small landowners, not the Ruthenians the primary beneficiaries. Over the course of time, it became a cornerstone of the agricultural policy of the Second Polish Republic. The principles of the land reform, dated back to the 1920s, were discriminating against Ukrainian peasants living in the south-eastern part of the II Polish Republic. First of all, because of the so-called *raison d'état*, which allowed for the further existence of large landed properties. Even the legally defined upper limit – from 300 to 700 hectares – was oftentimes significantly exceeded. Discrimination of the local peasantry during the land division period was additionally intensified through the military settlement policy and civilian colonization of lands with the prevailing non-Polish population. It was generally considered that only Polish peasants could improve the situation in the Eastern borderlands. The growing number of settlers in closed rural communities caused a lack of arable land, and in consequence deepening civil conflicts, as well as favourable conditions for both nationalistic and communist propaganda. Thus, the nationalistic character of the Polish agricultural policy during the interwar period had a negative impact on Polish-Ukrainian relations both then and during World War II.

Key words: Social conflict, Second Polish Republic, Eastern Galicia, Western Volhynia, agricultural policy, nationality policy, military settlements, civilian colonization, UPA

Tomasz Browarek¹

Klauzule o ochronie mniejszości narodowych w Polsce w traktatach dobrosąsiedzkich po 1989 roku

Streszczenie

W podpisanych przez Polskę w pierwszej połowie lat 90. XX w. umowach o przyjaznej współpracy ze wszystkim jej sąsiadami zamieszczono klauzule dotyczące praw mniejszości. Zapisy tych układów gwarantują prawa Polaków w tych krajach i przedstawicieli tych narodowości (odpowiednich mniejszości narodowych) w Polsce oraz dają prawo do swobodnego kontaktu z rodakami w kraju zamieszkania i za granicą. Zasadą podstawową w analizowanych traktatach jest uznanie, że przynależność do mniejszości jest sprawą indywidualnego wyboru osoby i nie mogą z dokonania takiego wyboru wynikać żadne niekorzystne dla niej następstwa. Klauzule te zawierają przede wszystkim prawa takich osób do uczenia się języka ojczystego i w języku ojczystym oraz posługiwania się tym językiem w życiu prywatnym i publicznie. Zawierają także gwarancje swobody tworzenia własnych organizacji oraz wolność wyznawania i praktykowania swojej religii.

Mając na uwadze zapewnienie bezpieczeństwa, w traktatach szczególnie akcentowano sprawę lojalności osób należących do mniejszości narodowych wobec państwa zamieszkania oraz gwarancje ze strony tego państwa zapewnienia takim osobom ochrony ich praw na równi z pozostałymi obywatelami. Podstawą dla wszystkich analizowanych klauzul była ich zgodność ze standardami międzynarodowymi dotyczącymi mniejszości. Polska, przyjmując nowy status prawny mniejszości zawarty w analizowanych umowach, podkreślała zerwanie z polityką dyskryminacji i przyjęcie polityki otwartości i akceptacji mniejszości. Prawa mniejszości zawarte w analizowanych w niniejszym artykule traktatach wyznaczały również kierunek zmian w polskim prawie wewnętrznym dostosowujących je do standardów międzynarodowych w tym zakresie.

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe, Polska, traktaty bilateralne, XX wiek

¹ Dr hab. Tomasz Browarek, Instytut Nauk o Polityce i Administracji Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, plac Litewski 3, 20-080 Lublin, e-mail: tomasz.browarek@poczta.umcs.lublin.pl, nr ORCID: 0000-0002-9711-9790.

Wstęp

Po II wojnie światowej w wyniku zmiany granic, wysiedleń i przesiedleń oraz prowadzenia przez władze polityki asymilacji Polska stała się państwem prawie monoetnicznym. W tym czasie władze nie publikowały żadnych danych dotyczących liczebności mniejszości narodowych. Dopiero w maju 1992 r. Zespół Wyznań Religijnych i Narodowości Głównego Urzędu Statystycznego na podstawie ankiety skierowanej do urzędów wszystkich gmin w Polsce zawierającej pytanie o zamieszkujące na terenie gminy skupiska ludności niepolskiej narodowości oszacował liczebność mniejszości na 441 tys. osób. Drugie badanie przeprowadzone przez ten zespół w październiku tego samego roku, którego podstawą były ankiety wysłane do zarządów głównych organizacji mniejszości narodowych z prośbą o podanie szacunkowej liczebności swojej mniejszości, określiło liczebność mniejszości na ok. 964–1073 tys. osób (*Wyznania...* 1993: 141–143). W Narodowych Spisach Powszechnych (NSP) w 2002 i 2011 r. przynależność do mniejszości narodowych i etnicznych zadeklarowało natomiast odpowiednio 253 tys. i 286 tys. obywateli RP. Najliczniejszą mniejszością według wyników NSP 2011 jest mniejszość niemiecka licząca 144 236 osób, następnie białoruska (43 878 członków) i ukraińska (38 795). Większe społeczności tworzą jeszcze Romowie (16 723 osoby), Łemkowie (9640 osób), Rosjanie (8796 osób), Żydzi (7353 osoby) i Litwini (7376 osób). Z pozostałych mniejszości ponad 2 tys. deklaracji zebrali jeszcze jedynie Czesi (2831 osób) i Słowacy (2739 osób). Oprócz skupisk mniejszości niemieckiej w województwie opolskim i południowo-wschodnich gmin i miast w województwie podlaskim, gdzie znaczący procent stanowią przedstawiciele mniejszości białoruskiej, a także gmin Puńsk i Sejny zamieszkałych przez mniejszość litewską pozostałe mniejszości stanowią raczej społeczności rozproszone, głównie na ziemiach zachodniej i północnej Polski (Ukraińcy i Łemkowie).

W polskim prawie w okresie PRL nie było zapisów odnoszących się *stricto* do mniejszości narodowych. Odwoływano się jedynie do ogólnej klauzuli antydystryminacyjnej w konstytucji z 1952 r., która w art. 69 stwierdzała, iż obywatele PRL niezależnie od narodowości, rasy i wyznania mają równe prawa. Polska była co prawda stroną licznych konwencji ONZ dotyczących ochrony praw człowieka, w tym mniejszości narodowych, oraz podpisała Akt końcowy KBWE, ale nie respektowała praw tam zawartych. Do 1989 r. władze w Polsce prowadziły wobec mniejszości narodowych politykę marginalizacji i asymilacji. W ograniczonym zakresie funkcjonowały organizacje mniejszościowe (przyjęto

zasadę – jedna mniejszość, jedna organizacja i jeden tytuł prasowy) i szkoły uczące ich języka ojczystego. Działalność mniejszości pozostawała pod ścisłą kontrolą Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

Wraz z demokratyzacją ustroju i zmianą polskiej polityki etnicznej po 1989 roku nastąpił rozwój życia organizacyjnego, kulturalnego i oświatowego mniejszości narodowych. Władze uznały wówczas mniejszości za element wzbogacający swoją kulturą całą wspólnotę państwową i zapewniły wsparcie działań mających na celu umacnianie ich tożsamości narodowej. Mniejszości narodowe zaczęto wówczas postrzegać jako potencjalnych łączników Polski z jej sąsiadami.

W tej nowej sytuacji Polska, dążąc do integracji z NATO i z Unią Europejską, starała się tak ułożyć stosunki z państwami sąsiednimi oraz z mniejszościami narodowymi, aby zabezpieczyć się przed ewentualnym konfliktem etnicznym. W tym celu nawiązała kontakty dyplomatyczne z nowymi wschodnimi sąsiadami – Litwą, Ukrainą i Białorusią. Unormowała również stosunki z Niemcami i Izraelem. Podpisała układy dwustronne o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy ze wszystkimi sąsiadami oraz kilkoma innymi państwami. W traktatach tych zamieszczono klauzule o ochronie mniejszości narodowych.

Celem tego artykułu jest analiza praw mniejszości zagwarantowanych we wspomnianych wyżej umowach bilateralnych podpisanych przez Polskę po 1989 r. Podstawową hipotezą jest założenie, iż władze polskie zdecydowały się na zamieszczenie w analizowanych traktatach klauzul o ochronie mniejszości, aby zaakceptować międzynarodowe standardy ochrony i praw mniejszości oraz by w tej wrażliwej sferze zmanifestować wolę aktywnej zmiany głównego nurtu polityki etnicznej państwa – z polityki dyskryminacji na politykę akceptacji i otwarcia na ich potrzeby. Istotne było także zapewnienie takich samych praw mniejszościom polskim po drugiej stronie granicy. Za główną metodę badań przyjęto analizę instytucjonalno-prawną. W pracy wykorzystano również metodę porównawczą i elementy metody decyzyjnej. Baza źródłowa to przede wszystkim treści traktatów o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy zawierające klauzule dotyczące praw mniejszości, podpisane przez Polskę ze wszystkimi sąsiadami w latach 1991–1994.

Traktat z Niemcami

Momentem przełomowym dla statusu mniejszości niemieckiej w Polsce było podpisanie w czasie listopadowej wizyty kanclerza RFN w Polsce wspólnego oświadczenia kanclerza Helmuta Kohla i premiera

Tadeusza Mazowieckiego. Obie strony zobowiązały się w nim do tego, że umożliwią osobom i grupom ludności polskiego, względnie niemieckiego pochodzenia lub osobom przyznającym się do języka, kultury lub tradycji drugiej strony zachowanie ich tożsamości kulturowej, a także szerszy dostęp do języka i kultury drugiej strony. Potwierdzono również zasadę wolności tworzenia, zgodnie z ustawodawstwem każdej ze stron, stowarzyszeń dla pielęgnowania języka, kultury i tradycji drugiego kraju, które mają mieć równoprawny dostęp do środków przekazu w swoim regionie i mogą utrzymywać kontakty z drugim krajem („Rzeczpospolita”, nr 266 z 16.11.1989; *Wspólne oświadczenie...*). Oświadczenie to było punktem wyjścia do nowego ułożenia stosunków polsko-niemieckich i uregulowania statusu mniejszości niemieckiej w Polsce. Do tego czasu władze polskie nie uznawały istnienia tej mniejszości w Polsce i nie zezwalały na powstanie organizacji ją reprezentujących. Strona polska głosiła, iż wszyscy przedstawiciele mniejszości niemieckiej z Polski wyjechali, a ci, którzy teraz się do niej przyznają, to Polacy, którzy robią to ze względów ekonomicznych (chęci wyjazdu i pracy w RFN). Po wizycie kanclerza i podpisaniu oświadczenia władze polskie zmieniły politykę wobec tej mniejszości i pozwoliły na swobodny rozwój jej życia organizacyjnego i kulturalnego.

Podstawą w zakresie zmiany statusu prawnego tej mniejszości w Polsce było jednak podpisanie przez Polskę i RFN Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 r., który wszedł w życie 17 stycznia 1992 r. Podkreślając znaczenie tej problematyki, już w artykule 2 tego dokumentu umawiające się strony uznały mniejszości i równorzędne grupy za naturalny pomost między narodami polskim i niemieckim, które wnoszą cenny wkład do życia ich społeczeństw. W dalszej części traktatu, w trzech rozbudowanych artykułach, zawarto obszerne regulacje dotyczące osób należących do mniejszości niemieckiej w Polsce. Punktem wyjścia było tu zdefiniowanie, w art. 20 ust. 1, pojęcia mniejszości niemieckiej, za którą uznano: „osoby posiadające obywatelstwo polskie, które są niemieckiego pochodzenia albo przyznają się do języka, kultury lub tradycji niemieckiej” (DzU 1992: 14/56). W definicji tej może dziwić wprowadzenie zapisu o osobach z tzw. kręgu kulturowego, który pozwala na bardzo rozciągliwe stosowanie pojęcia „mniejszość niemiecka” w Polsce, tym bardziej że dokumenty międzynarodowe, na które powołuje się traktat w art. 20 ust. 2, posługują się pojęciem mniejszości lub osób należących do danej mniejszości, a nie osób przyznających się do niej, a zwłaszcza przyznających się do języka, kultury lub tradycji (Janusz 2011: 533). Ponadto strona niemiecka, stojąc na stanowisku, iż w RFN nie ma polskiej mniejszości,

zgodziła się jedynie na zapis, iż takie same prawa należą się osobom w RFN posiadającym niemieckie obywatelstwo, ale przyznającym się do języka, kultury lub tradycji polskiej. Brak równowaznego określenia obu grup wskazywał na odmienne ich postrzeganie, co wywołało i wywołuje krytykę w Polsce.

Tak zdefiniowani członkowie mniejszości niemieckiej w Polsce (a także obywatele niemieccy polskiego pochodzenia) mają prawo indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swej grupy do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swej tożsamości etnicznej, kulturalnej, językowej i religijnej bez jakichkolwiek prób asymilacji wbrew ich woli. Mogą również w sposób pełny i skuteczny korzystać z praw człowieka i podstawowych wolności bez jakiegokolwiek dyskryminacji i w warunkach pełnej równości wobec prawa, zgodnie ze standardami międzynarodowymi dotyczącymi mniejszości, w szczególności z Powszechną deklaracją praw człowieka Narodów Zjednoczonych z 10 grudnia 1948, Europejską konwencją o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 4 listopada 1950 r., Konwencją o zwalczaniu wszelkich form dyskryminacji rasowej z 7 marca 1966 r., Aktem końcowym KBWE z 1 sierpnia 1975 r., Dokumentem kopenhaskiego spotkania w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE z 29 czerwca 1990 r., jak również Paryską kartą dla nowej Europy z 21 listopada 1990 r.

Oprócz tych podstawowych praw, ujętych w art. 20 ust. 1 i 2, RP i RFN zawarły w traktacie także szczegółowe prawa mniejszości (art. 20 ust. 3), do których zaliczono szereg praw językowych, takich jak prawo do swobodnego posługiwania się językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie oraz dostępu do informacji w tym języku, jej rozpowszechniania i wymiany, a także do używania swych imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego. Mniejszości otrzymały prawo zakładania i utrzymywania własnych instytucji i organizacji oświatowych, kulturalnych i religijnych, które mogą ubiegać się o pomoc finansową państwa. Zapewniono im również wyznawanie i praktykowanie swojej religii oraz ustanawianie i utrzymywanie niezakłóconych kontaktów między sobą w obrębie kraju, jak również kontaktów z obywatelami innych krajów, z którymi łączą ich wspólne pochodzenie narodowe, dziedzictwo kulturalne lub przekonania religijne. Zagwarantowano także prawo do uczestniczenia przedstawicieli mniejszości w międzynarodowych organizacjach pozarządowych oraz do korzystania na równi z innymi ze skutecznych środków prawnych dla urzeczywistnienia swoich praw, zgodnie z prawem krajowym. Na końcu tego artykułu potwierdzono jeszcze, że przynależność do grup wymienionych w ust. 1 jest sprawą indywidualnego wyboru osoby i że nie mogą z tego powodu wynikać żadne niekorzystne następstwa.

W dalszej części tej klauzuli (art. 21) zamieszczono odpowiednie zobowiązania obu umawiających się stron mające zapewnić realizację przyznanych mniejszościom praw. Zgodnie z tym zapisem obie strony, współpracując ze sobą, mają chronić na swych terytoriach tożsamość etniczną, kulturalną, językową i religijną tych grup oraz tworzyć warunki do wspierania ich tożsamości. Jednocześnie umawiające się strony zobowiązały się do zapewnienia członkom grup wymienionych w art. 1 ust. 1 odpowiednich możliwości nauczania ich języka ojczystego lub w języku ojczystym w publicznych placówkach oświatowych, jak również tam, gdzie jest to możliwe i konieczne, posługiwania się nim wobec władz publicznych, a także uwzględniania ich historii i kultury w związku z nauczaniem historii i kultury w placówkach oświatowych (art. 21 ust. 2). Zapewniono również poszanowanie ich prawa do uczestnictwa w sprawach publicznych, łącznie z udziałem w sprawach dotyczących ochrony i wspierania ich tożsamości oraz podejmowania niezbędnych w tym celu środków po należytej konsultacji, zgodnie z procedurą podejmowania decyzji w danym państwie, łącznie z kontaktami z organizacjami tych grup.

Obie strony zobowiązały się także do przeprowadzania regularnych konsultacji (zgodnie z art. 3) w kwestii spraw określonych w artykułach 20, 21 i 22 (art. 21 ust. 3). Z uwagi na zaszczości historyczne oraz na skrajne postulaty głoszone wówczas przez Związek Wypędzonych w układzie tym umieszczono również klauzulę lojalności oraz zapis mówiący, iż żadnego z omawianych wcześniej zobowiązań nie można wykorzystać w celach sprzecznych z Kartą Narodów Zjednoczonych, prawem międzynarodowym i postanowieniami Aktu końcowego KBWE, łącznie z zasadą integralności terytorialnej państw (art. 22 ust. 1 i 2).

Do traktatu został dołączony list, który wymienili ministrowie Skubiszewski i Genscher. Mając taką samą moc jak traktat, list zawierał cztery oświadczenia. Jedno z nich, przewodniczącego delegacji polskiej, mówiło o powołaniu przez rząd komisji mniejszości narodowych oraz ustanowieniu pełnomocnika do spraw mniejszości w odpowiednich województwach. Była tam też mowa o braku możliwości dopuszczenia na tradycyjnych obszarach osiedlenia mniejszości niemieckiej w Polsce oficjalnych nazw topograficznych także w języku niemieckim i stwierdzenie, że rząd polski rozpatrzy ten problem w stosownym czasie. Zapisy traktatu oraz listu stanowiły wówczas pierwsze tak szczegółowe zobowiązanie prawne państwa polskiego w kwestii statusu mniejszości narodowych i były kolejnym potwierdzeniem zmiany podejścia władz polskich do tej problematyki. Mniejszość niemiecka w Polsce została po raz pierwszy po II wojnie światowej formalnie uznana, a jej prawa za-

bezpieczone. Umowa ta była także wzorcową dla kolejnych zawieranych przez Polskę traktatów dobrosąsiedzkich pod względem uregulowania kwestii praw mniejszości narodowych.

Istotny wpływ na zapisy dotyczące praw mniejszości niemieckiej w Polsce miało to, iż wskutek nalegań strony niemieckiej strona polska zgodziła się przystąpić do rokowań na temat traktatu o współpracy i stosunkach dobrosąsiedzkich, a dopiero po jego podpisaniu poddać procedurze ratyfikacyjnej ten traktat razem z podpisanym 14 listopada 1990 r. traktatem między RFN i RP o potwierdzeniu istniejącej między nimi granicy. Powiązanie to było korzystne dla RFN, która wywarła presję na negocjatorów polskich, aby wyrazili zgodę na tak szczególne zagwarantowanie praw mniejszości niemieckiej w Polsce w przygotowywanym traktacie o współpracy (Kukułka 1998: 77).

Traktat z Czechami i Słowacją

W kwestii praw mniejszości najważniejszą umową podpisaną z Czechami i Słowacją jest Układ między Rzeczpospolitą Polską a Czeską i Słowacką Republiką Federalną o dobrym sąsiedztwie, solidarności i przyjacielskiej współpracy z dnia 6 października 1991 r. (DzU 1992: 59/296). W traktacie tym prawom mniejszości czeskiej i słowackiej w Polsce oraz polskiej w Czeskiej i Słowackiej Republice poświęcony jest art. 8, w którym obie strony ustalają ogólne uprawnienia i potwierdzają, że osoby należące do tych mniejszości mają prawo, indywidualnie jak też wspólnie z innymi członkami swej grupy, do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swojej tożsamości etnicznej, kulturowej, językowej i religijnej oraz do rozwijania swej kultury, przy jednoczesnym zakazie prób ich asymilacji wbrew ich woli i respektowaniu ich praw zgodnie ze standardami międzynarodowymi (ust. 1). W ust. 2 tegoż artykułu zawarto, podobnie jak w traktacie polsko-niemieckim, konkretyzację przewidzianych dla mniejszości praw, do których zaliczono między innymi prawo do swobodnego posługiwania się swoim językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie, dostęp do informacji w tym języku, jej rozpowszechniania i wymiany oraz możliwość nauczania języka ojczystego lub w tym języku oraz prawo do zakładania i utrzymywania własnych instytucji i stowarzyszeń. W klauzuli tej znalazł się również zapis mówiący, że przynależność do mniejszości jest sprawą osobistą każdego obywatela, z którego to wyboru nie mogą wynikać żadne niekorzystne następstwa (ust. 3). W ostatniej części tego artykułu (ust. 4) podkreślono kwestie lojalności mniejszości narodowych wobec

państwa zamieszkania oraz obowiązku przestrzegania jego przepisów prawnych i korzystania ze swoich praw zgodnie z prawem krajowym.

Traktat z Ukrainą

Pierwszym z państw byłego ZSRR, z którym Polska zawarła umowę uwzględniającą klauzulę o ochronie mniejszości, była Ukraina (DzU 1993: 125/573). Uroczyste podpisanie tego dokumentu przez prezydentów Lecha Wałęsę i Leonida Krawczuka miało miejsce 18 maja 1992 r. w Warszawie. W akcie tym już w preambule znalazł się zapis o uznaniu przez obie strony, że na ich terytoriach mieszkają od wieków Polacy i Ukraińcy, wnoszący istotny wkład w rozwój obu państw i kultury obu narodów. Szczegółowe kwestie dotyczące praw mniejszości zostały zawarte w artykule 11, w którym znalazł się, podobnie jak we wcześniejszych traktatach, zapis o tym, iż mniejszość ukraińska w RP i polska na Ukrainie mają prawo do wyrażania, zachowania i rozwijania swej tożsamości bez dyskryminacji i w warunkach równości wobec prawa. W tym celu uzyskują one prawa do nauczania i uczenia się języka ojczystego i w języku ojczystym oraz do swobodnego posługiwania się nim, a także dostępu, rozpowszechniania i wymiany informacji w tym języku. Otrzymują także prawo do zakładania i utrzymywania własnych instytucji i stowarzyszeń, wyznawania i praktykowania swej religii oraz używania imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego. Mogą również ustanawiać i utrzymywać niezakłócone kontakty między sobą zarówno w kraju zamieszkania, jak i poza nim.

W traktacie (art. 11, ust. 2) znalazło się też potwierdzenie swobody wyboru przynależności do mniejszości oraz zobowiązanie, iż każda ze stron będzie chroniła na swoim terytorium tożsamość narodową mniejszości drugiej strony przed jakimkolwiek działaniem zagrażającym tej tożsamości i tworzyła warunki dla jej umacniania. Klauzulę zamyka nota, iż każda osoba należąca do mniejszości jest zobowiązana, jak każdy obywatel, do lojalności wobec państwa zamieszkania.

Traktat z Federacją Rosyjską

Najważniejszą umową z Federacją Rosyjską zawierającą klauzulę dotyczącą praw mniejszości narodowych jest traktat o przyjaznej i dobruśsiedzkiej współpracy podpisany 22 maja 1992 r. w Moskwie przez prezydentów Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna (DzU 1993: 61/291).

W odróżnieniu jednak od większości analizowanych tu umów traktat polsko-rosyjski zawiera bardzo ograniczone zapisy dotyczące mniejszości. Kwestiom tym poświęcony jest jedynie artykuł 16, w którym obie strony oświadczają, iż będą przestrzegać praw człowieka i praw mniejszości zgodnie ze standardami międzynarodowymi, w szczególności zawartymi w Powszechnej deklaracji praw człowieka, Międzynarodowych paktach praw człowieka oraz w dokumentach Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Charakterystyczne dla tego traktatu jest położenie dużego nacisku na ochronę wolności wyznania. Widać to w ust. 2 tegoż artykułu, którego formuła uznaje wolność wyznania za jedno z podstawowych praw człowieka i gwarantuje prawo posiadania i swobodnego dostępu do obiektów i miejsc kultu religijnego, a także do wychowania i edukacji religijnej.

Dopiero w ostatniej części artykułu 16 (ust. 3) zawarto zapewnienie, iż strony będą sprzyjać wymienionym we wcześniejszej części tegoż artykułu podmiotom w zachowaniu i krzewieniu ich tożsamości etnicznej, kultury oraz nauczania języka ojczystego na poziomie przedszkolnym i szkolnym. Nie ma tu jednak szczegółowych unormowań takich aspektów funkcjonowania mniejszości, jak uczestnictwo w życiu publicznym czy używanie języka ojczystego.

Co istotne, w artykule tym, jak i w całym traktacie nie pojawia się pojęcie mniejszości, ale obywatelstwa. Dlatego też podmiotem ochrony są obywatele Rzeczypospolitej Polskiej pochodzący z Rosji i obywatele Federacji Rosyjskiej polskiego pochodzenia.

Traktat z Białorusią

Jedną z bardziej rozbudowanych klauzul mniejszościowych analizowanych w tym artykule zawiera traktat z Białorusią o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 23 czerwca 1992 r. (DzU 1993: 118/527). Już w preambule tej umowy obie strony potwierdziły poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności oraz zasad demokracji, sprawiedliwości i tolerancji, a także uznały fakt, iż Polacy i Białorusini mieszkający na terytoriach obydwu umawiających się stron wnoszą istotny wkład w rozwój obu państw i kultury obu narodów. Następnie w artykułach od 13 do 17 wprowadzono obszerne postanowienia ochrony mniejszości białoruskiej w Polsce i polskiej w Republice Białorusi. W pierwszym z tych artykułów (13) umawiające się strony zobowiązały się do respektowania standardów międzynarodowych w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych, powołując się tutaj, podobnie jak i we

wcześniejszych traktatach, na Międzynarodowe paktów praw człowieka, Akt końcowy KBWE, Dokument spotkania kopenhaskiego w sprawie ludzkiego wymiaru oraz Paryską kartę dla nowej Europy. W artykule 14 zawarto potwierdzenie, iż osoby należące do mniejszości polskiej w Republice Białoruś oraz mniejszości białoruskiej po polskiej stronie mają prawo, indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swojej grupy, do swobody zachowania, rozwijania i wyrażania swojej tożsamości, bez dyskryminacji i w warunkach równości wobec prawa. Uznano też, że przynależność do mniejszości narodowej jest sprawą indywidualnego wyboru dokonywanego przez osoby i że nie mogą z tego wynikać dla niej żadne negatywne następstwa. W dalszej części tej klauzuli (art. 15) wymieniono zagwarantowane przez traktat prawa szczegółowe mniejszości. Zaliczono do nich w pierwszej kolejności swobodne posługiwanie się językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie, dostęp do informacji w tym języku i jej rozpowszechnianie i wymianę, a także używanie imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego. Dalej wymieniono prawo do tworzenia własnych instytucji i organizacji lub stowarzyszeń oświatowych, kulturalnych i innych, które mogą ubiegać się o pomoc państwową, korzystać z dostępu do środków masowego przekazu, a także uczestniczyć w działalności międzynarodowych organizacji pozarządowych. Zapewniono również wyznawanie i praktykowanie swojej religii, w tym prowadzenie oświatowej działalności religijnej w języku ojczystym. Zagwarantowano także mniejszościom utrzymywanie niezakłóconych kontaktów zarówno między sobą w kraju zamieszkania, jak i kontaktów poza jego granicami z obywatelami innych państw, z którymi łączy ich wspólne pochodzenie etniczne lub narodowe dziedzictwo kulturalne. Jako ostatnie wymieniono prawo do korzystania ze środków prawnych przewidzianych ustawodawstwem wewnętrznym państwa zamieszkania dla urzeczywistnienia i ochrony swych praw.

W traktacie zawarto również zobowiązanie obu stron do rozwoju konstruktywnej współpracy w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych, uwzględniając ich społeczne i ekonomiczne interesy oraz zapewniając im możliwości nauczania ich języka ojczystego lub nauczania w tym języku w placówkach oświatowych, w których będzie uwzględniona ich historia i kultura (art. 16). Postanowiono także, że gdzie jest to możliwe i konieczne, umożliwi się posługiwanie się językiem ojczystym wobec władz publicznych. Zobowiązano się również do szanowania praw mniejszości do uczestnictwa w sprawach publicznych, w szczególności dotyczących ochrony i umacniania ich tożsamości, a w razie potrzeby do przeprowadzenia konsultacji z organizacjami tych mniejszości.

W ostatnim z tych artykułów (17) zamieszczono zapis mówiący, że osoby należące do mniejszości powinny przestrzegać ustawodawstwa państwa swego zamieszkania.

Traktat z Litwą

Najdłużej negocjowaną z analizowanych w tym artykule umów bilateralnych był traktat z państwem litewskim o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, który został podpisany przez prezydentów Lecha Wałęsę i Algirdasa Brazauskasa w Wilnie 26 kwietnia 1994 r. (DzU 1995: 15/71). Powodem przedłużania się tych negocjacji były wprowadzane przez władze litewskie ograniczenia swobody funkcjonowania mniejszości polskiej na Litwie. Działania tej mniejszości władze litewskie uznały za wymierzone przeciwko państwu litewskiemu. Istotny problem w rozmowach nad traktatem stanowiły również zaszłości historyczne. Obie te kwestie zaciążyły na stosunkach między Warszawą a Wilnem już w pierwszym okresie po proklamowaniu przywrócenia państwa litewskiego. Dlatego też dopiero w styczniu 1992 r. udało się podpisać przez ministrów spraw zagranicznych Polski i Litwy Krzysztofa Skubiszewskiego i Algirdasa Saudargasa w Wilnie deklarację o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy, która obok kwestii poszanowania suwerenności i integralności terytorialnej głosiła między innymi traktowanie przez obie strony mniejszości zgodnie ze standardami międzynarodowymi. Deklaracja ta zapoczątkowała tworzenie infrastruktury stosunków polsko-litewskich. Nie dawała ona jednak zobowiązań prawnych, gdyż wyrażała tylko intencje stron (Kukułka 1998: 100).

Wspomniane wcześniej zaszłości historyczne oraz resentymenty narodowe spowodowały, iż w traktacie bardzo szczegółowo potraktowano kwestie poszanowania praw mniejszości narodowych (art. 13-16), ochrony historycznych miejsc i dóbr kultury oraz obiektów pamięci (art. 18 i 23), a także oświaty i dostępności do języka i kultury drugiego państwa (art. 19-21). I tak w art. 13 ust. 1 obie strony umowy zobowiązały się do poszanowania międzynarodowych zasad i standardów dotyczących ochrony praw mniejszości narodowych, a następnie w ust. 2 zdefiniowano pojęcie „mniejszość litewska w Rzeczypospolitej Polskiej” oraz „mniejszość polska w Republice Litewskiej”. Do pierwszej z tych grup zaliczono „osoby posiadające obywatelstwo polskie, które są litewskiego pochodzenia albo przyznają się do narodowości, kultury lub tradycji litewskiej oraz uznają język litewski za swój język ojczysty...”. W sposób analogiczny i równoważny zdefiniowano również mniejszość polską

na Litwie. W dalszej części tego artykułu potwierdzono swobodę wyboru przynależności do mniejszości narodowej, a także zakazano zmuszania do udowodnienia swej narodowości oraz do jej wyrzeczenia się.

W kolejnym artykule (14) zawarto szczegółowy katalog gwarantowanych mniejszościom praw, do których w pierwszej kolejności zaliczono prawo do swobodnego posługiwania się językiem ojczystym w życiu prywatnym i publicznie oraz dostępu do informacji w tym języku, jej rozpowszechniania i wymiany, a także posiadania własnych środków masowego przekazu. Dalej wymieniono prawa do uczenia się języka ojczystego i nauki w tym języku, zakładania i utrzymywania własnych instytucji i organizacji, które mogą ubiegać się o dobrowolne wkłady finansowe i inne, z kraju i zagranicy, jak również o pomoc publiczną oraz mają prawo być członkiem międzynarodowych organizacji pozarządowych. W artykule tym zapewniono też prawo do wyznawania i praktykowania swojej religii, łącznie z prowadzeniem oświatowej działalności religijnej w języku ojczystym. Zagwarantowano również zdefiniowanemu wcześniej mniejszościom prawo do utrzymywania niezakłóconych kontaktów zarówno między sobą w kraju zamieszkania, jak i poza jego granicami oraz do używania imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego, a także do uczestniczenia w życiu publicznym bezpośrednio lub za pośrednictwem swobodnie wybranych przedstawicieli na szczeblu władz państwowych i lokalnych. Mniejszości te są także dopuszczone do służby publicznej na równi z innymi obywatelami.

W dalszej części klauzuli mniejszościowej, a dokładnie w artykule 15, zawarto zobowiązania obu stron do ochrony tożsamości narodowej, kulturowej, językowej i religijnej zdefiniowanych w artykule 13 ustęp 2 mniejszości oraz tworzenia warunków jej rozwijania poprzez rozważenie dopuszczenia, tam gdzie stanowią dużą część ludności, używania języków mniejszości przed swymi urzędami oraz zapewnienia im dostępu do publicznych środków masowego przekazu. Strony, w tym celu, miały także zapewnić odpowiednie możliwości nauczania języka mniejszości i pobierania nauki w tym języku, a także uwzględniać ich historię i kulturę w związku z nauczaniem historii i kultury w placówkach oświatowych oraz podejmować niezbędne środki dotyczące ochrony tożsamości mniejszości po konsultacji, łącznie z kontaktami z organizacjami mniejszości. Ostatnim zobowiązaniem było natomiast powstrzymanie się od jakichkolwiek działań asymilacyjnych oraz takich, które prowadziłyby do zmian narodowościowych na obszarach zamieszkałych przez mniejszości narodowe.

Koniec tej klauzuli (art. 16) to standardowy zapis mówiący, iż przepisów traktatu nie można wykorzystać w celach sprzecznych z Kartą

Narodów Zjednoczonych, zasadami prawa międzynarodowego i dokumentami KBWE, oraz podkreślający, że każda osoba należąca do mniejszości powinna być lojalna wobec państwa zamieszkania i kierować się obowiązkami wynikającymi z ustawodawstwa tego państwa.

Zakończenie

Podsumowując, należy stwierdzić, iż zapisy omawianych układów zapewniają ochronę osób związanych pochodzeniem etnicznym z państwami – stronami tych układów oraz dają prawo do swobodnego kontaktu z rodakami w kraju zamieszkania i za granicą. Gwarantują więc prawa mniejszości polskich (Polonii) w tych krajach i przedstawicieli tych narodowości (odpowiednich mniejszości narodowych) w Polsce. Zasadą podstawową w tych traktatach jest uznanie, że przynależność do mniejszości jest sprawą indywidualnego wyboru osoby i nie mogą z dokonania takiego wyboru wynikać żadne niekorzystne dla danej osoby następstwa. Co istotne, tylko traktat z Niemcami i Litwą zawiera definicję mniejszości narodowej. W pozostałych traktatach znajdują się jedynie odpowiednie określenia, bez definiowania podmiotu ochrony, przy czym we wszystkich analizowanych umowach bilateralnych zobowiązania umawiających się stron odnoszą się do osób mających obywatelstwo kraju osiedlenia, a podstawę ochrony mniejszości stanowią w nich prawa indywidualne i grupowe umożliwiające członkom mniejszości zachowanie ich etnicznej, kulturalnej i językowej tożsamości. Klauzule te zawierają przede wszystkim prawa takich osób do uczenia się języka ojczystego i w języku ojczystym oraz posługiwania się tym językiem w życiu prywatnym i publicznie, a także do używania swoich imion i nazwisk w brzmieniu języka ojczystego. Gwarantują również swobodę tworzenia własnych organizacji i stowarzyszeń oraz wolność wyznawania i praktykowania swojej religii. We wszystkich analizowanych umowach państwa – strony traktatów, umieszczając w nich zapisy dotyczące ochrony mniejszości narodowych, odnosiły je do wcześniej ratyfikowanych dokumentów międzynarodowych, a zwłaszcza do zobowiązań przyjętych w ramach OBWE. W ten sposób podkreślano, że zapisy tych klauzul to w zasadzie akceptacja standardów międzynarodowych w kwestii ochrony i praw mniejszości. W traktatach tych zwraca się także uwagę na sprawę lojalności osób należących do mniejszości narodowych w stosunku do państwa zamieszkania oraz gwarancje ze strony tego państwa zapewnienia takim osobom ochrony ich praw na równi z pozostałymi obywatelami.

Wspomniane traktaty zawierają również szereg rozwiązań szczegółowych dotyczących kwestii mniejszości narodowych. Większość z nich ma podobną konstrukcję oraz w analogiczny sposób reguluje kwestie praw mniejszości, przy czym pierwsza z tych umów – Traktat polsko-niemiecki o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 17 czerwca 1991 r. miała w tym względzie wzorcowy charakter. Mimo to zakres gwarantowanych praw w analizowanych umowach bilateralnych jest w pewnym stopniu różny. Najbardziej rozbudowane regulacje dotyczące mniejszości narodowych znalazły się w traktatach z Niemcami, Białorusią, Litwą i Ukrainą. Bardziej skąpo potraktowano te kwestie w traktatach z Rosją oraz Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną. Na podstawie tych umów zapewniona została dodatkowa ochrona siedmiu spośród dziewięciu istniejących w Polsce mniejszości narodowych. Poza tego rodzaju ochroną pozostali Ormianie i Żydzi oraz wszystkie mniejszości etniczne, ale w ich przypadku prawa te zostały im zagwarantowane w polskim prawie krajowym.

Polska, przyjmując nowy status prawny mniejszości zawarty w analizowanych umowach, podkreślała zerwanie z polityką dyskryminacji i przyjęcie polityki otwartości i akceptacji mniejszości. Było to bardzo ważne dla wizerunku państwa oskarżanego o ksenofobię, nietolerancję, a nawet prześladowania i antysemityzm. Prawa mniejszości zawarte w analizowanych traktatach wyznaczały również kierunek zmian w polskim prawie wewnętrznym, dostosowując je tym samym do standardów międzynarodowych w tym zakresie. W kolejnych latach Polska podpisała i ratyfikowała większość aktów prawa międzynarodowego określających status mniejszości w ramach ONZ, Rady Europy i OBWE.

Należy zauważyć, iż znaczna część praw zawartych w analizowanych klauzulach była już respektowana przez stronę polską przed podpisaniem traktatów. Zmiana w tym zakresie nastąpiła wraz ze zmianą polityki etnicznej władz polskich w 1989 r. Mimo to zapisy te były bardzo ważne dla mniejszości, gdyż umacniały ich pozycję i tworzyły podstawę ich statusu prawnego w Polsce. Stanowiły także wytyczne dla prawa krajowego, co najpełniej jest widoczne w zapisach ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych uchwalonej przez Sejm RP w styczniu 2005 r. Co istotne, ustawa ta realizowała chyba ostatnie z niezrealizowanych postulatów zawartych w niektórych analizowanych klauzulach, mianowicie prawo do podwójnych nazw miejscowości, obiektów fizjograficznych i ulic oraz do wprowadzenia w urzędach gminnych języka mniejszości jako języka pomocniczego. Pozostałe zapisy tych traktatów w kwestii praw mniejszości zostały już zrealizowane wcześniej. Pojawiały się jednak i w tym zakresie problemy. W niektórych przypadkach

powodem trudności w respektowaniu praw mniejszości była ignorancja władz lokalnych wobec problemów mniejszości oraz nieliczne przypadki demonstracji z ich strony postaw dyskryminujących w stosunku do przedstawicieli mniejszości. Dużo sytuacji konfliktowych wynikało ze zbyt skromnego wsparcia przez państwo polskie działalności kulturalnej i wydawniczej oraz funkcjonowania organizacji mniejszościowych. Przedstawiciele mniejszości często podnosili także kwestie mocno ograniczonego czasu antenowego i zasięgu emisji dla istniejących programów mniejszości lub potrzeby nowych czy nadawania ich cyklicznie. Pojawiały się również problemy z finansowaniem oświaty mniejszościowej oraz dostosowaniem sieci szkolnej do potrzeb mniejszości. Nadal istotnym problemem dla mniejszości są także akty nietolerancji i wandalizmu ze strony polskiej większości, na które często brak było zdecydowanej reakcji ze strony organów państwa.

Literatura

Akty prawne

- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy, z dnia 22 maja 1992, DzU 1993, nr 61, poz. 291.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Białoruś o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 23 czerwca 1992 r. DzU 1993, nr 118, poz. 527.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy z dnia 26 kwietnia 1994 r. DzU 1995, nr 15, poz. 71.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy z dnia 18 maja 1992 r. DzU 1993, nr 125, poz. 573.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy podpisany w Bonn dnia 17 czerwca 1991 r. DzU 1992, nr 14, poz. 56.
- Układ między Rzeczpospolitą Polską a Czeską i Słowacką Republiką Federalną o dobrym sąsiedztwie, solidarności i przyjacielskiej współpracy z dnia 6 października 1991 r. DzU 1992, nr 59, poz. 296.

Inne źródła i opracowania

- Browarek T., 2018, *Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Janusz G., 2011, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Janusz G., Bajda P., 2000, *Prawa mniejszości narodowych. Standardy europejskie*, Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Warszawa.
- Kukułka J., 1998, *Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej*, Ossolineum, Wrocław.
- Kuźniar R., 2006, *Prawa człowieka. Prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Łodziński S., 1995, *Ochrona praw członków mniejszości narodowych i etnicznych w Europie Środkowej i Wschodniej w świetle standardów międzynarodowych* [w:]

- Ochrona praw osób należących do mniejszości narodowych*, Helsińska Fundacja Praw Człowieka, Warszawa.
- Malicka A., 2004, *Ochrona mniejszości narodowych – standardy międzynarodowe i rozwiązania polskie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Mniejszości narodowe i etniczne oraz społeczność posługująca się językiem kaszubskim wg Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 – liczebność*, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/6999,Mniejszosci-narodowe-i-etniczne-oraz-spolecznosc-poslugujaca-sie-jezykiem-kaszub.html#kraj> (dostęp: 16.04.2020).
- Pawlak S., 2001, *Ochrona mniejszości narodowych w Europie*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Prawa człowieka a stosunki międzynarodowe*, 2006, red. A. Florczak, B. Bolechowa, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Prawa mniejszości narodowych*, 2010, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Wydawnictwo Adam Marszałek: Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Toruń.
- Wspólne oświadczenie, podpisane 14 listopada 1989 r. przez Premiera PRL Tadeusza Mazowieckiego i Kanclerza Federalnego RFN Helmuta Kohla (1990) [w:] Polska – Niemcy. Na drodze ku porozumieniu i pojednaniu. Zbiór dokumentów związanych z wizytą Kanclerza Federalnego RFN Helmuta Kohla w Polsce w dniach 9– 4 listopada 1989 r.*, wybór J. Barcz, Instytut Zachodni, Poznań.
- Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce. Informator dokumentacyjno-statystyczny GUS*, 1993, Warszawa.

The Clause on the Protection of National Minorities in Poland in Good Neighborliness Treaties after 1989

Abstract

Agreements on friendly cooperation with all neighbors signed by Poland in the first half of the 1990s contain a clause on the rights of minorities. The regulations of these agreements guarantee the rights of Poles residing in these countries and the rights of the representatives of these nationalities (proper national minorities) in Poland and give right to free contact with their compatriots in their country of residence and abroad. The basic principle in these treaties is the recognition that the membership of a minority is an question of the individual choice of a person and from this choice no adverse results may occur. These clauses contain, first of all, the rights of those people to learn their native language and to use their language in private and public life. They also contain the guarantees of the freedom of formation their own organizations and freedom in practicing their religions. Taking into consideration providing security a great attention in the treaties is also put on the issue of the loyalty of people belonging to national minorities in relation to their country of residence and on guarantees from the part of this country for providing such people the protection of their rights in the same way as for other citizens. The basis for all analyzed here clauses was their conformity to the international standards concerning minorities. Poland, in adopting a new legal status of a minority included in the analyzed agreements, emphasized the breaking with the policy of discrimination and adoption of the open access policy and the acceptance of minorities. The rights of minorities included in the analyzed treaties marked also a direction in Polish internal law, adapting it to international standards in this scope.

Key words: national minorities, Poland, bilateral system, 20th century

Maciej Franz¹

Nawet małe książki potrafią wywołać
ogromne zamieszanie.

Recenzja książki Jana Tomasza Grossa,
Opowieści kresowe 1939–1942. Żydzi i Sowieci,
Wydawnictwo Austeria, Kraków–Budapeszt
–Syrakuzy 2019, ss. 89.

Primum non nocere, z języka łacińskiego „po pierwsze nie szkodzić”, to jedna z naczelnych zasad etycznych w medycynie. Takowych zasad etycznych w historii niestety nie ma, ale jeśli miałbym jakąś stawić na pierwszym miejscu, to uznałbym, że mogłoby to być reguła brzmiąca „po pierwsze nie tworzyć świadomie fałszywego obrazu przeszłości”.

Każdy historyk i każda osoba, która historią się para, powinni, w mojej ocenie, nade wszystko dążyć do przekazywania możliwie obiektywnego obrazu tego, co było. Nawet jeśli czynią to nie dość doskonale, to jednak nader istotne jest, by podjąć próbę maksymalnie obiektywnego spojrzenia na opisywany świat.

Z książkami Jana Tomasza Grossa mam zawsze ten problem, że doceniając jego wieloletnie badania, wiedzę czy ponad wszystko literacką sprawność kreowania opowieści, po chwili zanurzenia się w jakąkolwiek z nich nie mam wątpliwości, że Autor całość swoich rozważań podporządkował swojemu celowi, tak dobrał argumentację, wycinki źródeł, cytaty, by zbudować świat jednorodny w swojej wizji, niemający żadnych odcieni, czarno-biały wręcz w swoim przekazie. Ta podstawowa

---

¹ Prof. dr hab. Maciej Franz, Wydział Historii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, ul. Wieniawskiego 1, 61-712 Poznań, e-mail: franz@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9075-605X.

koncepcja, dająca się zamknąć w formule, że dotychczasowa opowieść o stosunkach polsko-żydowskich w historiografii jest w dużej części zafałszowana, polski antysemityzm jest powszechny, stosunek Żydów do Polski i Polaków zasadniczo pozytywny, zaś wszelkie przypisywane im winy nieprawdziwe, realizowana jest z żelazną konsekwencją. I nieistotne jest tu, czy mamy do czynienia z pozycją obszerną, zamykającą się w setkach stronic, czy drobną, będącą ledwie powiększonym esejem, jak książeczka, która skłoniła mnie do podjęcia dyskusji z Autorem.

Nie wchodzę w spór z J.T. Grossem, na ile jego wizja przeszłości stosunków polsko-żydowskich jest prawdziwa, a na ile nie. W tym względzie każdy z czytelników, uczestników sporu, który już jakiś czas trwa, ma prawo do własnych ocen i opinii. Dla mnie, pewnie jak dla wielu, swoistym katharsis było Jedwabne, mord sąsiadów na sąsiadach. Mord niewyobrażalny, a jednak jakże powszechny w pierwszej połowie XX wieku, jeśli odczytamy go, choćby tylko w kontekście rzezi wołyńskiej. To, jakie zło wydobyła z ludzi, nas wszystkich, mieszkańców Europy, II wojna światowa, wydaje się z perspektywy blisko 100 lat niewyobrażalne. Już jednak w następnym oddechu stają przed nami sceny rzezi dokonywanych na terenach byłej Jugosławii w latach 90. XX wieku czy opisy nienawiści, zdziczenia, a w konsekwencji upodlenia ludzi w trwającej obecnie wojnie na wschodzie Ukrainy. Biorąc to pod uwagę, należy tym ostrożniej formułować oceny tego, co było, z tym większą delikatnością jednoznacznie wybielać czy poczerniać działania, a tym samym odpowiedzialność całych grup społecznych, a już tym bardziej całych narodów.

Moja trwająca od blisko 30 lat naukowa „przygoda” z dziejami Ukrainy pozwala mi, jak sądzę, i na przywołanie tego kontekstu, że jakże często akcentowana przez środowiska żydowskie, nawet w popkulturze, pierwsza rzeź narodu żydowskiego dokonała się właśnie na ziemiach ukraińskich, w czasach powstania kozackiego Bohdana Chmielnickiego. W tamtych tragicznych dniach, szczególnie w 1648 roku, los Żydów na tychże ziemiach nie różnił się znacząco od losu księży i zakonników rzymskokatolickich, polskiej szlachty czy magnaterii. Wszystkich ich spotykała kozacka szabla, chłopski sierp lub obuch, ponad wszystko rabunek i śmierć, często zgodna, znów z literacko upowszechnionym stwierdzeniem „Mordować ich tak, żeby czuli, że umierają!”. Zarówno w połowie XVII wieku, jak i w pierwszej połowie XX wieku nie dostrzegam jednak wyjątkowości losu Żydów wobec Polaków na wschodnich kresach Rzeczypospolitej, a ponad wszystko nie zdecydowałbym się na próbę ujednoczenia tego losu poprzez uznanie, że dana społeczność lub narodowość doświadczyła swego losu w zbiorowości. Ponad

wszystko bowiem historia pozostaje wydarzeniem osobistym, losem pojedynczego człowieka, a nie doświadczeniem całych narodów. Nawet jeśli w tym kontekście zawsze wyprowadza się holocaust jako doświadczenie wyjątkowe i zbiorowe, czemu się nie sprzeciwiam w żadnym względzie, to nigdy nie umiałem zrozumieć, czym to doświadczenie różni się od ludobójstwa Ormian dokonanego w Imperium Osmańskim w latach 1915–1917. Skalą? Jaki „wagomiar” zbrodni pozwala jedną wynieść ponad drugą i zapewniać o jej wyjątkowości?

Takich wątpliwości i kontekstów, które należało tu podjąć – a z pełną świadomością uciekam w tym momencie od wspominania losu Polaków na Kresach Wschodnich pod władzą sowiecką po wrześniu 1939 r., czy też niemiecką w analogicznym okresie – jest więcej i próbując je tylko wszystkie zarysować, wypadłoby napisać nie artykuł recenzyjny, ale książkę. To nie ma tu żadnego uzasadnienia, zwłaszcza że tematyka rzezi, ludobójstwa, zbrodni człowieka wobec człowieka doczekała się już niejednego opracowania. Problemem nie jest to, że książeczka J.T. Grossa w jakimś stopniu podważa te już istniejące opowieści o tragicznym XX wieku, ale raczej to, że wprowadza do rozmowy o nim fałszywą nutę, co prawda w żaden sposób nie dominującą w całej opowieści, ale jednak niebezpieczną, jeśli nie zwróci się na nią uwagi.

Gdy 20 lat temu wskazywałem w wielu rozmowach, a często i tekstach publikowanych, na konieczność podjęcia dyskusji z budowanym z ogromną siłą przekazem historiografii ukraińskiej dotyczącej powstania B. Chmielnickiego jako wojny narodowyzwoleńczej narodu ukraińskiego przeciwko Rzeczypospolitej, to spotykało mnie tylko politowania godne milczenie. Uznawano to za chorobę historiografii młodego państwa, które zachłyszawszy się swoją niezależnością, niepodległością, szuka własnych korzeni. Zakładano, że jak każda choroba wieku młodego zniknie, z czasem zyska bardziej zbilansowane podejście. Minęło wiele lat i do dziś nie tylko nie uległa ona zbilansowaniu, ale wręcz zaostrzeniu. Dziś teza o wojnie narodowyzwoleńczej jest już „faktem”, który nie podlega dyskusji. Owocem takiego toku rozumowania są coraz częściej spotykane w poważnych, wydawałoby się, publikacjach naukowych informacje, że w 1683 roku to właściwie nie Rzeczypospolita, a Ukraina walczyła pod Wiedniem, broniąc chrześcijańskiej Europy przed zalewem wojsk islamskiego Imperium Osmańskiego. I nie są to opracowania marginalne, a wychodzące spod ręki uznanych historyków, pracujących na najlepszych ukraińskich uczelniach. Milczeliśmy wtedy, milczymy dziś, z politowaniem jedynie uśmiechając się, że przecież nikt nie uwierzy w taką narrację. Trudno o większy błąd.

Właśnie dlatego zdecydowałem się skreślić tę polemikę z Autorem *Opowieści kresowych 1939–1941*, by ta fałszywa nuta nie została uznana za kolejną prawdę ostateczną, nie została przyjęta bezkrytycznie tylko dlatego, że jej Autorem jest postać jakże ważka dla polsko-żydowskiego dyskursu na przełomie XX i XXI wieku.

Polemikę z książką można zacząć od każdej strony, choć chyba warto wyjść od prawd bardzo długo już zakłamywanych, szczególnie mocno dopieszczanych przez czas PRL. Jan T. Gross pisze: „Formalnie rzecz biorąc – choć nie miało to już żadnego społecznego oddźwięku, bo administracja państwowa przestała funkcjonować, a rząd 17 września salwował się ucieczką do Rumunji...” (s. 12), w jednym zdaniu dwukrotnie mijając się z prawdą. Administracja państwa polskiego 16 września, zwłaszcza na ścianie wschodniej, działała nadal sprawnie. Wystarczy zajrzeć do archiwów Policji Państwowej, aktów sądów okręgowych i grodzkich, dokumentów urzędu wojewódzkiego czy organów od niego zależnych (istniejących przykładowo na terenie województwa stanisławowskiego), by nie mieć wątpliwości, że państwo do dnia agresji sowieckiej działało, realizując wszystkie zadania. Było w stanie wojny, ale nadal działało. Trwał obrót dokumentami, które się do dziś zachowały. Można powielać komunistyczne bzdury o rozpadzie państwa w 1939 r., ale nie mają one potwierdzenia w dokumentach źródłowych, zwłaszcza tych pozostałych na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej. Przez lata co prawda były one niedostępne, ale współcześnie archiwa, w których się one znajdują, są już otwarte dla badaczy². Niestety, liczba historyków, i to nie tylko polskich, którzy przez ostatnie lata prowadzili sumiennie kwerendy badawcze w tychże archiwach, jest bardzo skromna. W tym niestety trzeba postrzegać główną przyczynę ciągłego powielania też powstałych w czasach komunistycznych.

---

² W Państwowym Archiwum Obwodowym w Iwano-Frankowsku czy też Tarnopolu znajduje się cały szereg dokumentów wojskowych, policyjnych, sądowych i urzędowych potwierdzających, że aparat państwa na terenach nieobjętych działaniami wojennymi pracował normalnie. Wskazują na to daty wytworzenia dokumentów, jak i daty ich wpływu do urzędów. Władze wojskowe przeprowadzały kolejną fazę mobilizacji, policja kontynuowała dochodzenia i konstruowała wnioski o ściganie przestępstw, sądy realizowały planowe posiedzenia, komornicy wszczynali przewidziane egzekucje czy licytacje majątków, urzędy wojewódzkie oraz starostwa wypełniały swoje zadania oraz koordynowały działania pomocowe na rzecz fali uchodźców z terenów zachodniej Polski. Ostatnie znane dokumenty wszystkich poszczególnych urzędów noszą sobotnią datę 16 września 1939 r. Dopiero agresja sowiecka w dniu następnym przerwała działanie struktur państwa. Wydaje się, że wobec powyższego, warto byłoby wreszcie przestać powielać kłamstwa.

Równie duże zastrzeżenia budzi opinia, że rząd polski uciekł do Rumunii. Decyzja o przekroczeniu granicy polsko-rumuńskiej 17 września 1939 r. na pewno nie należała do łatwych. Gdy 80 lat po tych wydarzeniach stanąłem w Kutach, odwiedziłem kościół, gdzie odbyła się ostatnia msza za ojczyznę na terenie państwa polskiego z udziałem Prezydenta RP Ignacego Mościckiego, zatrzymałem się pod budynkiem, gdzie odbyło się ostatnie posiedzenie rządu polskiego przed opuszczeniem kraju, gdy wyobrażałem sobie chaos ewakuacji na tych uliczkach maleńkiego kresowego miasteczka nad brzegami Czeremoszu, to ponad wszystko pamiętałem, że władze polskie, przekraczając granicę, realizowały postanowienia traktatu sojuszniczego polsko-rumuńskiego. Władze polskie chciały skorzystać z możliwości przejścia do państwa trzeciego, w tym przypadku Francji, przez terytorium Rumunii, aby kontynuować swoje działanie. Traktat dawał taką możliwość. Teoria o ucieczce ma długą historię. Odpowiadała ona środowisku gen. W. Sikorskiego, który dramatycznie potrzebował legitymizacji swojej władzy we Francji. Doskonale odpowiadała ona propagandzie sowieckiej, a jeszcze bardziej polskim komunistom, którzy przez cały okres PRL podkreślali, że polski rząd tchórzliwie uciekł z kraju, porzucając walczący naród i armię. Paradoksalnie zatem zarówno nowym władzom polskim na uchodźctwie, jak i władzom sowieckim czy też później komunistom polskim na rękę było takie twierdzenie. Tylko ile trzeba złej woli, by to kłamstwo powtarzać nadal? Różnie można oceniać postawę Naczelnego Wodza, marszałka Edwarda Śmigłego-Rydza, który opuścił tego dnia kraj, ale jak można mieć wątpliwości wobec decyzji rządu? Czy król Norwegii Haakon VII uciekł z kraju w 1940, decydując się na emigrację do Wielkiej Brytanii, by kontynuować walkę? Czy tchórzliwie uciekła z Holandii do Wielkiej Brytanii królowa Wilhelmina w 1940 roku? Nikt z historyków w tych krajach nie próbuje stawiać tak niedorzecznych tez. Niestety – w przypadku władz polskich jest inaczej – lata płyną, systemy rządów się zmieniają, a raz wytworzone mity mają się coraz lepiej.

Nie wiem, na podstawie jakich danych źródłowych J.T. Gross ocenia liczebność komunistów w przedwojennej Polsce na 30 000 osób (s. 18). Co prawda powołuje się w tym względzie na swoją wcześniejszą pracę (Gross 2008) i pracę Jaffa Schatza (1991), ale przecież ani jedna, ani druga nie zostały oparte na solidnych badaniach nad polskim ruchem komunistycznym w dwudziestoleciu międzywojennym. Nie pretenduję do roli badacza polskiego komunizmu, ale wieloletnie badania nad zespołami źródłowymi zachowanymi na dawnych polskich Kresach Wschodnich pozwalają mi postawić tezę, że na tych ziemiach popularność ruchu komunistycznego była duża. O ile dokumenty policyjne,

zwłaszcza będące efektem tzw. inwigilacji społecznej³, w początkach lat dwudziestych wskazują na niską aktywność komunistów czy ideologii bolszewickiej⁴, o tyle pod koniec lat trzydziestych zasadnicza większość raportów miesięcznych czy też meldunków codziennych Policji Państwowej z inwigilacji wszystkich środowisk politycznych, społecznych i narodowych na terenie województw wschodnich dotyczy właśnie działalności komunistycznej, często – choć nie zawsze – łączonej z działalnością środowisk żydowskich⁵. Można tu zacytować fragment z jednego choćby raportu sytuacyjnego dotyczącego powiatu kołomyjskiego w województwie stanisławowskim. Należy przy tym zaznaczyć, że dane pochodzą nie z 1939 r., a więc swoistego apogeum aktywności komunistów, a z 1922. Autor raportu wskazuje: „Żydowska partja Socjalistyczna «Poale Syjon», do której należą Dr. Wagman, Salomon Badler Zimmer Jakób jako kierownicy wraz z 200 członków nie wykazała dotychczas żadnych wyraźniejszych działań antypaństwowych. Na ogół ludność żydowska tut.[ejszego] powiatu rozbiła się aż na 5 partji a mianowicie: Komunistyczną partję «Poale-Syon» przewodniczący Markscheid, zastępczymi Zofja Sperber, wydziałowi Kornet Karol, Gold, Schmerhold oraz 140 członków, Partja Poale Syon żydowska Dr, Wagman Badler Salomon, Eizner Jakób oraz 200 członków”⁶. To zaledwie analiza działalności środowisk żydowskich w jednym powiecie, daleka do danych wojewódzkich, tym bardziej ogólnopaństwowych. Próbując te dane, i to na różne sposoby, odnosić do informacji zaprezentowanych przez J.T. Grossa, nie sposób uznać przedstawionych w książce statystyk za wiarygodne i reprezentatywne.

Na kanwie powyżej zarysowanej wątpliwości pozwolę sobie na bardziej ogólną uwagę. Książka J.T. Grossa, choć sprawia wrażenie oparcia na solidnej bazie źródłowej⁷, to jednak tak naprawdę bazę tę ma bardzo ograniczoną. Zasadnicza większość „przypisów archiwalnych” wskazuje na korzystanie z Hoover Institution (USA), a w nim z zespołu rządu

³ W jej efekcie powstawały raporty sporządzane przez komendy powiatowe Policji Państwowej i przesyłane do Komendy Okręgowej (Wojewódzkiej), a następnie Komendy Głównej Policji Państwowej.

⁴ W sytuacji kiedy takowa była sygnalizowana, jednoznacznie wiązano ją ze środowiskiem żydowskim. Odpowiednie dokumenty są łatwo dostępne, np. w Archiwum Państwowym w Iwano-Frankowsku pod sygnaturą, fond 68, opis 2, teczki 20–34.

⁵ Znow najlepiej odwołać się do zespołów źródłowych Archiwum Państwowego w Iwano-Frankowsku, fond 68, opis 2, teczki 476 i następne

⁶ Archiwum Państwowe w Iwano-Frankowsku, fond 68, opis 2, spr. 33, k. 11–11v.

⁷ Książka nie posiada klasycznej bibliografii, a jedynie wykaz skrótów (s. 87) pozwalających na interpretację zespołów archiwalnych wykorzystanych w toku jej powstania.

polskiego na emigracji i Anders Collection, jako pozostałości archiwalnej po 2. Korpusie Polskim i Armii Polskiej w ZSRR. Przypisów związanych z archiwami na terenie Ukrainy jest raptem kilka, odnoszą się do bardzo niewielkiego zespołu archiwum partyjnego w Lwowie. Faktycznie nie ma żadnych analitycznych prac nad zespołami archiwów państwowych we Lwowie, Iwano-Frankowsku, Tarnopolu, Łucku, Równem czy Kijowie. Brak jest także archiwaliów białoruskich. Wykorzystanie zasobów jednego z archiwów moskiewskich raczej nie przekonuje o solidnej bazie źródłowej prowadzonych rozważań. Jeśli porównać to z zasobem ogromnej wręcz liczby archiwaliów z różnych archiwów przywołanych w ostatnio opublikowanej pracy O. Bratova o ludobójstwie mieszkańców Buczacza (Bratov 2019) czy też życiu i śmierci Obertyna (*Obertyn...* 2019) – przy czym obydwie publikacje odnoszą się do bardzo wąskiego tematu w porównaniu do książki J.T. Grossa – baza źródłowa recenzowanej publikacji wypada jeszcze bardziej skromnie, prowokując do zastanawiania się już niestety nad potencjalną celową wybiórczością.

Odnosi się to szczególnie do kontekstu społecznego. Jak bowiem formułować daleko idące wnioski na temat zachowań społecznych w obliczu wojny czy też okupacji, jeśli nie przeprowadziło się solidnych studiów nad tym, jak wyglądały one w okresie wcześniejszym, przedwojennym? Ten brak perspektywy badawczej w *Opowieściach kresowych 1939–1941* J.T. Grossa jest niestety najczęstszą przyczyną łatwości formułowania błędnych lub wręcz fałszywych sądów, opinii i ocen. Można odnieść wrażenie, że świat na polskich Kresach Wschodnich rozpoczął się we wrześniu 1939 r. Tymczasem był to tylko kolejny rozdział w niezwykle trudnej historii życia narodów i społeczności, które od wieków borykały się z tym, jak żyć obok siebie we względnej harmonii. Z pewnością nie pomagały w tym podboje Rosjan, Austriaków, Niemców czy Sowieców⁸. Ten brak głębi spojrzenia, jakże charakterystyczny dla wielu badaczy wieku XX, jest w tym opracowaniu dominujący. Jest to tym trudniejsze do zaakceptowania, że Autor nie raz próbuje przekonać czytelnika, że „Interesuje nas w tej książce między innymi zagadnienie rozbieżności pomiędzy percepcją zdarzeń a rzeczywistością, do której się odnoszą” (s. 81). Niestety, rzeczywistość nie nastąpiła tak po prostu z dnia na dzień – ani 17 września 1939 r., ani 22 czerwca 1941, ani tym bardziej po 1945 r., gdy wedle opinii J.T. Grossa, miała rozejść się z opowieścią o losach Polaków, Żydów, ale jak sądzę, także innych nacji na

---

⁸ Wyraźnie odróżniłbym jednak panowanie rosyjskie nad ziemiami kresów dawnej Rzeczypospolitej w XVIII–XIX wieku od sowieckiej nad nimi dominacji w XX.

Kresach Wschodnich po wybuchu II wojny światowej. Ta rzeczywistość trwała nieprzerwanie od dawna, narastała i ewoluowała, ze wszystkimi swoimi komplikacjami. Była trudna, niejednoznaczna i jeśli czegoś można by oczekiwać, to właśnie prezentacji pogłębionego, niejednoznacznego jej obrazu. Praca J.T. Grossa to niestety opowieść o tym, że Żydzi nie współpracowali z aparatem sowieckim, nie uczestniczyli w jego działaniach, nie należeli do jego beneficjentów – czemu przeczą niezliczone dokumenty archiwalne w postaci zachowanych raportów, meldunków i relacji z epoki. Zaprzeczają temu także liczne wspomnienia wydawane przez mieszkańców tych ziem w różnych krajach i językach.

Wychodząc od tych kilku uwag ogólnych, spróbuję odnieść się do spraw bardziej szczegółowych. J.T. Gross twierdzi, że niedająca się ukryć radość ludności żydowskiej na widok wkraczających na ziemie polskie we wrześniu 1939 r. oddziałów sowieckich niczym się nie różniła od radości mieszkańców przedwojennych polskich miast, jak Łomża czy Białystok, w czerwcu 1941 r. na widok wkraczających oddziałów niemieckich (s. 10). Dziwnym trafem nie dostrzega jednak tak istotnych faktów jak te, że ludności żydowskiej w Polsce międzywojennej nikt nie deportował całymi rodzinami na „Syberię” czy do „Kazachstanu”, nikt nie wyrzucał ich z domów i nie odbierał całej własności prywatnej, nie aresztował też i nie mordował przedstawicieli elit. A jednak wkraczającym oddziałom sowieckim, czego ukryć się nie da, i to J.T. Gross przyznaje, towarzyszyła radość części społeczności żydowskiej. Jak w ogóle można porównywać los Żydów w Polsce międzywojennej z losem ludności polskiej pod rządami sowieckimi lat 1939–1941? To nie jest błąd metodologiczny, ale świadome zestawianie ze sobą wydarzeń w żadnym aspekcie ze sobą niepodobnych. Po rządach sowieckich mieszkańcy Białegostoku czy Łomży, ale też wielu innych miast na dawnych ziemiach polskich mogli poczuć ulgę. Było to wprawdzie uczucie złudne i chwilowe, bo okupacja hitlerowska od sowieckiej łagodniejsza wcale nie była.

Zadziwia mnie także swoboda dobierania porównań i żonglowania nimi przez Autora *Opowieści kresowych...* Przywoływanie zagubienia części polskiego społeczeństwa lub nawet przedstawicieli administracji lokalnej wobec wkraczania wojsk sowieckich we wrześniu 1939 roku (s. 15) nie wiem czemu ma tu służyć. Pokazaniu, że nie sami Żydzi się cieszyli? To jest fakt, którego żaden poważny historyk nie próbuje podważyć. Fatalny rozkaz Wodza Naczelnego „Z Sowietami nie walczyć” przyniósł zamęt w wojsku, w sposobie działania nawet tych skromnych sił, które na wschodzie państwa polskiego się znajdowały. Wybuch rewolty Ukraińców skierowanej przeciwko państwu polskiemu, a więc

i ich radość na widok Sowietów, także nie budzi wątpliwości. Tylko co to zmienia w ocenie postaw środowisk żydowskich? Ukraińcy walczyli o swoje własne państwo. Gorzej lub lepiej, ale walczyli o państwo. Polacy znajdowali się w obliczu katastrofy własnego państwa i przez moment mogli dostrzec w Sowietach mniejsze zło. Jednakże dlaczego radowali się Żydzi? Mogę wrócić do postawionego już pytania. Czyżby naprawdę byli traktowani przez państwo polskie tak jak Polacy przez Sowietów w latach 1939–1941? Jeśli było im tak źle w Polsce i z Polakami, to dlaczego ewakuowali się z Armią Polską na Bliski Wschód, walczyli w ramach 2. Korpusu Polskiego, o czym przecież sam Autor *Opowieści kresowych...* wspomina (s. 64–65). Co prawda nadmienia, że była to w jego ocenie grupa mała, zbyt mała, czego nie oceniam, jednak pozostaje to niedającym się przemilczeć faktem.

Jak wielką rolę odgrywała międzywojenna Polska względem społeczności żydowskiej, pokazuje choćby znakomita tegoroczna wystawa czasowa w Muzeum Polin w Warszawie poświęcona „Gdyni i Tel Awiwowi”. Studiując nie tylko samą wystawę, ale towarzyszący jest znakomity katalog, będący realnie unikatowym opracowaniem naukowym (*Gdynia...* 2019), trudno byłoby uznać, że międzywojenna Polska była państwem jedynie wrogiem Żydom. Czy to obraz obejmujący całą prawdę o losach społeczności żydowskiej na ziemiach polskich w pierwszej połowie XX wieku? Oczywiście że nie. Bo nie ma przeszłości w białoczarnych barwach, i to pomimo tego, że część nawet znanych jej badaczy próbuje na siłę taki obraz przedstawiać. I nawet jeśli J.T. Gross dostrzega, że generalizowanie opowieści to droga donikąd (s. 16), to i tak uznaje, że ówczesne realia były dla ludności żydowskiej „szczególne”. Co znaczy według Autora to określenie?

Nie wiem, na podstawie jakich materiałów źródłowych Autor *Opowieści kresowych...* próbuje dowieść dużej obecności ludności żydowskiej w kresowych miasteczkach i wsiach połowy września 1939, wynikającej z ucieczki tych osób z innych części Polski. Na tej samej zasadzie jak Żydzi uciekali także Polacy, więc i oni powinni być na tych terenach mocno nadreprezentowani w stosunku do okresu międzywojennego. Tego jednak Autor nie dostrzega. Czy ma to sugerować, że przed Wehrmachtem uciekali jedynie Żydzi, natomiast Polacy bez obaw (a może wręcz z zadowoleniem już w 1939 roku, a nie dopiero w 1941) witali wojska niemieckie? Miejsc pozostawionych takiej swobodnej interpretacji jest w publikacji więcej.

Jednocześnie w mojej ocenie, co podkreślam, Autor ma ograniczoną wiedzę na temat tego, jak realnie wyglądała reprezentatywność ludności żydowskiej i jej aktywność na tych terenach przed wrześniem 1939 r.

Same dane statystyczne to tylko punkt wyjścia do rozważań, a nie element pozwalający je zamknąć. Ogromny materiał źródłowy czekający na opracowanie w archiwach na terenie współczesnej Ukrainy oraz Białorusi pokazuje, że ludność żydowska była nie tylko istotną częścią mieszkańców tych terenów, ale także bardzo aktywną. I znów by zachować możliwie duży obiektywizm, należy przyznać, że nie była to zawsze aktywność wymierzona przeciwko państwu polskiemu: „Jedną imprezą 1-szo majową na terenie powiatu kołomyjskiego było w dniu 1 maja zgromadzenie publiczne BUNDU w Kołomyi przy udziale około 100 osób przeważnie młodzieży żydowskiej. Dłuższe przemówienie o historii i znaczeniu święta 1-szo majowego oraz o obecnej sytuacji międzynarodowej wygłosił Szema Borer delegat CKW Bundu z Warszawy. Mówca podkreślał gotowość proletariatu żydowskiego do walki o utrzymanie Niepodległości Państwa Polskiego oraz ostro występował przeciwko faszystom i hitlerystom. Po przemówieniu ustalona została rezolucja o treści zgodnej z przemówieniem” (*Raport...* 1939). Czytając te słowa, nie mogę się zgodzić, że dla Żydów ważniejszy od ideologii był kontekst sytuacji (s. 22). Nie mam bowiem żadnej pewności, czy takie same rezolucje „Bund” przyjmowałby, gdyby realnym zagrożeniem dla pokoju był Związek Sowiecki, a nie III Rzesza. Kontekst sytuacji, w jakiej się znajdujemy, jest oczywiście przesłanką zawsze istotną, ale czy aby na pewno ważniejszą od ideologii, zwłaszcza dla tych środowisk, które są mocno w nią zaangażowane?

Problem wystąpienia ludności ukraińskiej przeciwko państwu polskiemu, a więc także przeciwko Polakom we wrześniu 1939 r., w mojej ocenie ciągle czeka jeszcze na pełne opracowanie. Zgadzam się z J.T. Grossem, że można tu mówić o wojnie domowej⁹, gdzie ofiarami byli Polacy niezależnie od majątku i w czym zgoda – także Żydzi, ale zasadniczo ci bogaci. Nie da się bowiem zbudować idei wrogości Ukraińców wobec Żydów jako narodu czy nienawiści narodowej na tym styku. Źródła temu jednoznacznie przeczą. Bardzo często odnajdujemy w nich stwierdzenia typu: „Ukraińcy i żydzi szerzą agitację bardzo skrycie gdyż mimo pilnych wywiadów pełnionych przez organa P.[olicji] P.[aństwowej] nie wykryto większych czynności ze strony wspomnianych” (API, fond 68, opis 2, nr 32, k. 16–16v). Jeśli Ukraińcy z kimś współpracowali, to właśnie z częścią ludności żydowskiej, głównie biedotą, bo bogaci kupcy, rzemieślnicy czy bankierzy nie mieli wielkich szans na łaskawość ukraiń-

---

⁹ J.T. Gross pisze co prawda o „quasi wojnie domowej”, ale pojęcie to w mojej ocenie znów jest oderwane od tego, co się działo na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej.

skiego buntu we wrześniu 1939 r. W tym względzie żadnym dowodem tragedii losu żydowskiego są zachowane świadectwa mordów (s. 25). Śmierć, niejednokrotnie okrutna, spotykała ludzi na tych ziemiach często i nie zawsze zważała na narodowość. Na pewno też nie może stanowić alibi dla radosnego witania wojsk sowieckich. Polacy ścigani i mordowani przez Ukraińców zasadniczo Sowietów tak nie witali.

Oddajmy jednak głos prawdziwym świadkom tych wydarzeń. Mar-
kus Willbach, Żyd, mieszkaniec przedwojennego Obertyna, tak zapamię-
tał tamte dni: „Ludność ukraińska, w szczególności nacjonalistyczna,
ogłosiła Samodzielną Ukraińską Republikę Zachodnią, wybierając swój
zarząd ukraiński. Rządy tych Ukraińców nacjonalistów trwały jednak
krótko. Władza radziecka obróciła ich marzenia o samodzielności nacjo-
nalistycznej w niwecz, wybierając nowy zarząd składający się z ludności
mieszanej – w skład Rady Tymczasowej obok Ukraińców weszli rów-
nież Polacy i Żydzi. Pierwszym burmistrzem tej rady został Żyd, magi-
ster praw, Mojżesz Rosenstock, referent adwokacji w Obertynie, znany
z przekonañ lewicowych, pochodzący ze Śniatynia” (*Obertyn...* 2019:
161). Ten sam wspominał 17 września 1939 tak: „I tak 17 września 1939 r.
około godziny jedenastej wkroczyły do miasteczka przednie stráže wojsk
Czerwonej Armii. Żydzi wymęczeni ostatnimi przeżyciami przyjęli woj-
ska Czerwonej Armii z wielką radością...” (*Obertyn...* 2019). Taki sam
obraz wyłania się ze wspomnień ukraińskiego nauczyciela gimnazjum
w Stanisławowie Wiktora Petrykewycza: „rankiem 19 września do Sta-
nisławowa zbliżała się Armia Czerwona, to obok mnóstwa ludzi, głów-
nie Żydów, oczekujących nadejścia bolszewików wyraźnie zaniepokoiło
(...). Gdy do miasta wjeżdżał pierwszy czołg, zebrani żydokomuniści
wpadli w triumfalny nastrój. Czołg zarzucono kwiatami i bukietami,
a gdy się na chwilę zatrzymał, niektórzy wskoczyli nań i zaczęli witać
się z żołnierzami i całować ich, krzycząc Niech żyje Związek Sowiecki!
Niech żyje Woroszyłow! Niech żyje Stalin! Niech żyje sowiecka Ukrai-
na! To gorące powitanie (...) zgotował głównie żydowski proletariat (...).
Żydowska burżuazja i plutokracja chodziła spokojnie po chodniku, cie-
sząc się...” (Bratov 2019: 143). Podobnie wspominał tamte chwile Polak
z Buczacza Stefan Szmula, technik drogowy: „Z początku również mili-
cja zawiązała się samorzutnie, rekrutując się z miejscowych Ukraińców
i Żydów” (Bratov 2019: 144). Polska mieszkanka Jadwiga Turkowa
wspomina tak: „burmistrzem miasta był Segel – Żyd, głównymi jego
i NKWD pomocnikami byli Frost, blacharz i Goldberg, dorożkarz –
obydwaj również Żydzi” (Bratov 2019). Jak pisze dużo bardziej wiary-
godny w swoich ustaleniach od J.T. Grossa żydowski profesor historii
O. Bartov, J. Turkowa nie miała wątpliwości, że „o tym, kogo mają

aresztować, informowały Sowietów «czynniki miejscowe»” (Bratov 2019).

Można oczywiście udawać, że relacje te są nieprawdziwe lub niewiarygodne, a nawet niereprezentatywne. Można uciekać się do sztuczek statystycznych, by udowodnić, że było inaczej, że rzeczywistość rozmięła się z pamięcią o niej, ale to tylko sztuczki, nic ponadto. W opowieści o stosunkach polsko-żydowskich w pierwszej połowie XX wieku, mam wrażenie, że obserwujemy taką podróż pijanego świadka historii. Najpierw ruszył w stronę jednej ściany i rozbił sobie na niej głowę. Teraz szarpnął w drugą stronę i pozostając nadal w amoku, a jednocześnie próbując wykazać, że da radę utrzymać się na nogach – niczym na siłę udowodniana przez Autora teza – właśnie rozbija sobie głowę o ścianę naprzeciwko. Tymczasem najlepiej by było, gdyby zatrzymał się na chwilę i w spokoju rozejrzał się wokół. Zauważyłby, że świat nie leży ani na jednej, ani na drugiej z tychże ścian.

Warto tu jeszcze raz odwołać się do raportów wywiadowców policyjnych z Polski międzywojennej: „Naród żydowski na ogół lojalny, zdaje się rzekomo sprzyjać władzom polskim, a równocześnie nie drażnić rusinów, lawirując zgrabnie wśród trudnych do spełnienia zadań w okresie wyborczym. Inteligencja żydowska i bogatsze sfery kupieckie, popierając rząd, wykorzystują równocześnie dla swych celów materialnych każde przesilenie i zamieszki polityczne, proletariąt zaś żydowski jawnie sympatyzuje z ukraińskim ruchem wolnościowym i popiera partje polityczne o dążnościach wywrotowych (API, fond 68, opis 2, nr 33, k. 15–17). Tak było w jakże trudnym na polskich kresach roku 1922, gdy zbliżały się pierwsze wybory do Sejmu i Senatu. Nie inaczej było tam w 1939 roku, gdy rozpadał się świat, jaki znali ludzi ówczesnie tam żyjący.

Momentami widać, że doskonale dostrzega to jednak J.T. Gross, wskazując, że Żydzi nie uniknęli wywózek ze strony Sowietów (s. 35). Oczywiście, że tak, ale dotyczyło to bardzo wąskiej grupy Żydów. Właściciele fabryk, banków, przedsiębiorstw, sklepów itp., jako osoby majątne, byli dla sowieckiej władzy wrogiem klasowym. Tego jednak już Autor *Opowieści kresowych...* zdaje się nie dostrzegać. Pojawienie się władzy sowieckiej nie oznaczało dla Żydów zmiany na gorsze, tak samo jak nie oznaczało zmiany na lepsze dla wszystkich. Czynnikiem klasowym był niezwykle ważny. Nie należy więc żonglować faktami, pomijając ten element, tym bardziej że nieco dalej sam Autor cytuje źródło, które nie zostawia wątpliwości, że los Żydów pod okupacją sowiecką zależał od ich statusu majątkowego (s. 37). Wnioski jednak, jakie wyciąga Autor z analizy powyższych faktów, są zadziwiające. Dla J.T. Grossa stanowi to dowód, że wobec Żydów Sowietci stosowali te same kryteria co wobec

pozostającej ludności, że byli oni traktowani jak wszyscy inni (s. 37). Czy aby na pewno? Czy polska biedota tak gremialnie przyłączyła się do tworzenia sowieckiego aparatu władzy po 17 września? A może, jak pisze jeden z mieszkańców Buczacza, to: „miejscowi Żydzi chodzili i pokazywali ludzi, ponieważ Sowietom nie wiedzieli kogo aresztować” (Bratov 2019: 147).

Wskazaniem mógł być każdy, Polak czy Ukraińiec – bez względu na majątek i wykształcenie. W żaden sposób nie akceptuję więc tezy J.T. Grossa, że „od samego początku II wojny światowej Żydzi znaleźli się w śmiertelnym niebezpieczeństwie” (s. 37). Pod okupacją niemiecką owszem, ale na Kresach Wschodnich, pod okupacją sowiecką, zdecydowanej większości Żydów nic nie groziło. To już stwierdzenie nie tylko naciągane, ale wręcz nieprawdziwe. Nowa rzeczywistość dnia codziennego, braki w zaopatrzeniu, wszechobecna propaganda obejmowała wszystkich – ale chyba tylko te elementy były wspólne dla tego, jak Polacy, a jak Żydzi tę okupację przeżywali. W latach 1939–1941 inteligencja żydowska z ziem wschodnich dawnej II Rzeczypospolitej nie doświadczyła swojego Katynia, mordów w więzieniach NKWD i zsyłek do obozów pracy rozsianych jak Związek Sowiecki długi i szeroki.

Nadmieniam oczywiście jeszcze raz, że przedstawiciele najbogatszej warstwy społecznej, jako wrogowie klasowi, podobnie jak wszyscy bogaci mieszkańcy tych terenów, tracili swoje majątki, a niejednokrotnie i życie – i to bez względu na narodowość czy wyznanie. Ilu jednak na tych terenach ludzi było tak naprawdę majątnych? Zdecydowana większość mieszkańców Kresów była niezamożna i ci z grupy Żydów doskonale odnaleźli się w nowym systemie, często potwierdzając regułę: im mniej inteligentny, tym bardziej bezczelnie sięgający po władzę, co znakomicie oddaje cytat: „chodzili z opaskami komunistycznymi, karabin na sznurku i już wielki wojownik” (Bratov 2019). Sami Żydzi opisywali później swój los dużo bardziej obiektywnie niż Autor *Opowieści kresowych...* Leon Nachwalger, syn właścicieli sklepu z artykułami żelaznymi w Obertynie, zauważał: „Gdy weszli Rosjanie, my Żydzi postrzegaliśmy ich jako wyzwolicieli, ponieważ wybór był między Niemcami a Rosją – naturalnie wybieraliśmy Rosję. I nie było nam źle, ponieważ przez te niecałe dwa lata, podczas których byliśmy pod władzą rosyjską, powodziło się nam stosunkowo dobrze” (*Obertyn...* 2019: 163).

Trudno mi się zgodzić ze stwierdzeniem, że polska historiografia tworzy obraz, zgodnie z którym sowietyzacja tzw. Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi dokonywała się przy pomocy Żydów – a taką

opinię wyraża J.T. Gross (s. 48). Patrząc tylko na przywołane wspomnienia mieszkańców tamtych terenów, nie da się przecież zaprzeczyć, że część żydowskiej ludności nowej, sowieckiej władzy faktycznie pomagała. Nie da się też twierdzić, że były to wydarzenia epizodyczne, zbyt wiele bowiem wspomnień i materiałów dokumentacyjnych je potwierdza. Próba marginalizowania tego zjawiska czy też nawet jego negowanie to pierwszy krok do fałszowania obrazu przeszłości. Dla Polaków świadomość, że ich dotychczasowi sąsiedzi, i pewnie nierzadko także znajomi, nagle zaczęli cieszyć się z upadku Polski i czynnie włączać się do tworzenia aparatu nowej władzy, musiała być przeżyciem traumatycznym, pełnym złych emocji. No bo właściwie od kogo te wojska sowieckie wyzwalały Żydów, obywateli państwa polskiego, na tych ziemiach? Wbrew opowieści, nie od Niemców, ci tu nie dotarli. I nawet jeśli obawa wejścia wojsk III Rzeszy była w ludności żydowskiej prawdziwa i oczywista, to jednak ta pełna chęć do współpracy z Sowietami pozostaje dziwna. Jak wspomina Szmuel Roich, krawiec z Obertyna w latach 1939–1941 zatrudniony jako pracownik banku: „Przed wszystkim aresztowano polskich policjantów (...) odbywały się przesłuchania i czasowe aresztowania, a niektórzy właściciele ziemscy [Polacy – przyp. M.F.] zostali aresztowani i zesłani na Syberię” (*Obertyn...* 2019: 169). Trudno zrozumieć, od jakich to ciemieżców, jeśli nie Polaków, w oczach ludności żydowskiej, wyzwalała ich armia sowiecka we wrześniu 1939 r.

Jan Tomasz Gross w swoim eseju – jak pisze we wstępie, poszerzonym do wymiaru książeczki – buduje obraz ludności żydowskiej, która nie była w żaden sposób uprzywilejowana przez władzę sowiecką. Pisze o naradach partyjnych, gdzie atakowano Żydów jako spekulantów, byłych kupców, fabrykantów czy syjonistów, bundowców czy właścicieli sklepów (s. 54–55). I w oczywisty sposób nikt nie zamierza udowodniać, że było inaczej. To, że byli oni Żydami, nie miało tu jednak znaczenia – decydowały względy walki klasowej i posiadane majątki. Żaden „burżuj” – Polak, Żyd czy Ukraińiec – nie mógł liczyć na łaskę władz sowieckich. Wszystkich starano się pozbyć z kooperatyw, spółdzielni, banków, magistratów czy innych instytucji przejętych przez nowy system po ustabilizowaniu się sytuacji. Tylko o czym to ma świadczyć? I w jaki sposób to narusza obraz tych byłych obywateli państwa polskiego żydowskiej narodowości, którzy współpracowali z nową władzą i wydawali jej Polaków? Jedno z drugim w żaden sposób w konflikt nie wchodzi, wszakże dla J.T. Grossa „opowieść o uprzywilejowaniu Żydów przez reżim sowiecki powinniśmy odłożyć do lamusa” (s. 75). Pomimo całej ekwilibrystyki

Autora, bardzo specyficznego doboru faktów, zamiłowania do statystyk, które przecież zawsze są jakąś formą oszustwa¹⁰, czy próby budowy wybielonego świata, nie zostałem przekonany do niczego. Bo też nie bardzo wiem, do czego Autor chciał mnie przekonać. Przecież nieprawdą jest, że wszyscy Żydzi współpracowali z NKWD i aparatem represji sowieckich na ziemiach wschodnich byłej II Rzeczypospolitej Polskiej między wrześniem 1939 a czerwcem 1941 roku. Taką samą nieprawdą jak to, że nie współpracowali. Historia, co już podkreślałem, to splot dziejów indywidualnych. Byli i tacy, i tacy Żydzi na tych ziemiach. W pamięci mocniej zapisali się ci jednak, którzy przynieśli zło. Być może stało się tak dlatego, że tych złych przykładów ludzie dostrzegali więcej niż dobrych. Inna sprawa, że dobro zapisuje się w zbiorowej pamięci dużo trudniej, bo w warunkach nienormalnych musi pozostać często anonimowe, ukryte, podczas gdy zło jest powszechnie widoczne. Zapewne właśnie między innymi te względy spowodowały, że ci „źli” Żydzi zapisali się w pamięci swoich sąsiadów mocniej, dużo mocniej niż „dobrzy”. To jednak daje do myślenia o proporcji Żydów współpracujących i niewspółpracujących z nowym aparatem władzy, a właściwie aparatem bezprawia i terroru.

Taka sytuacja przyniosła to zło, po czerwcu 1941 r. niewyobrażalne zło. I znów to zło zaczyna powoli przesłaniać dobro. Przywoływany w moim tekście Markus Willbach całą okupację niemiecką w Obertynie przeżył ukrywany przez polską rodzinę Antoniego i Weroniki Stangretów, by po wyzwoleniu w 1944 r. ponownie przez Armię Sowiecką powrócić do zawodu lekarskiego i kierować obertyńską polikliniką. Przez tych swoich wyzwolicieli uznany za „burżuja i Polaka”, został w maju 1945 roku deportowany do Polski. Trafił do Łodzi. Tam pracował w szpitalu do śmierci w 1955 r. Nie ma losu zbiorowego, nie ma losu społeczności, są losy indywidualne.

Wizja świata, którą próbuje czytelnikom na siłę uwiarygodnić Jan Tomasz Gross, jest po prostu nieprawdziwa. Za mało w nim detali, niuansów, odcieni szarości i niejednoznaczności, za dużo zaś uogólnień, podejścia stereotypowego i prób udowodniania od lat propagowanej tezy o Żydach, którzy w trakcie II wojny światowej byli jedynie ofiarami. To nie jest dobra książka, a fałszywa nuta w opowieści, która jest delikatna, może uczynić zdecydowanie więcej złego niż dobrego.

---

¹⁰ Nie ma czegoś takiego jak „statystyczny obywatel” czy „statystyczny uczestnik historii”. To są formy socjologicznych uogólnień, które najczęściej uciekają od faktów, zwłaszcza gdy te fakty stają się dla danego autora mało wygodne.

Literatura

Archiwum Państwowe w Iwano-Frankowsku, fond 68 (cyt. API)

Bratov O., 2019, *Anatomia pewnego ludobójstwa. Życie i śmierć Buczacza*, Wołowiec.

Gdynia – Tel Awiw, 2019, koncepcja i realizacja A. Tanikowski, Warszawa–Gdynia.

Gross J.T., 2008, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków.

Obertyn. opowieść o życiu miasteczka, 2019, red. M. Jakimowsicz, P. Zybowski, Wrocław.

Raport nr 102/39, dla Komenda Wojewódzka Policji. Urząd Śledczy w Stanisławowie, z 2 maja 1939.

Schatz J., 1991, *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*, Los Angeles.

